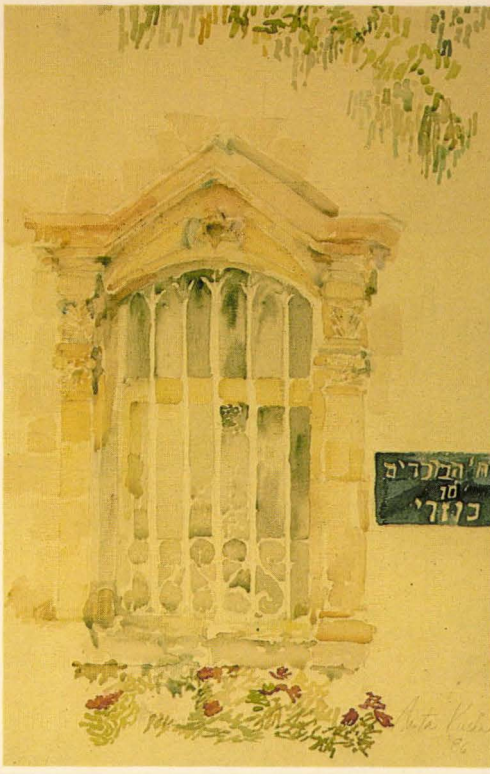
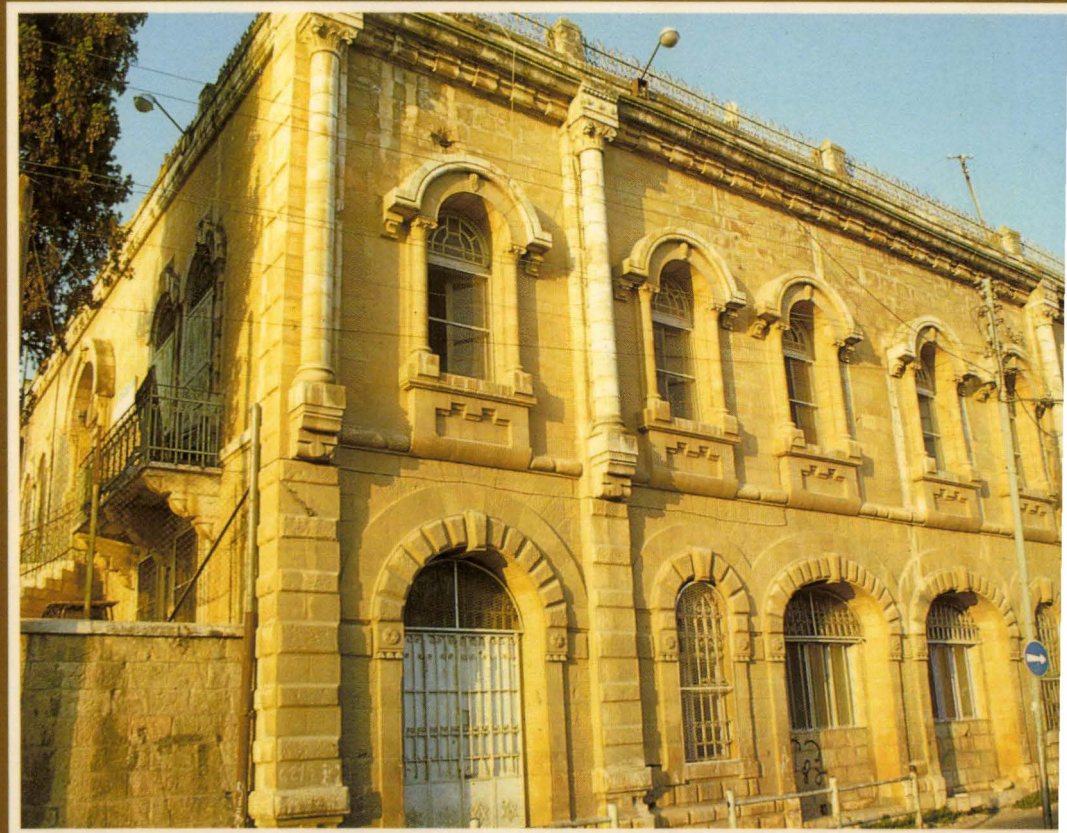
שאלו שלום ירושלים

הבוכארים ושכונתם בירושלים

דרור ורמן

שכונות בירושלים

הבוכארים ושכונתם בירושלים

סידרת 'שאלו שלום ירושלים'

שכונות בירושלים

דרור ורמן

הבוכארים
ושכונתם בירושלים

הוצאת יד יצחק בן־צבי · ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

בעטיפה:

למעלה: חלון בשכונת הבוכארים (ציירה: אניטה קושניר);
למטה: 'הארמון' — בית יהודאיוף (צילם: מייק הורטון)

כל הזכויות שמורות © ירושלים תשנ"ב (1991)

צילום ולוחות: פיקובסקי · הדפסה: דפוס דורות

מסת"ב 965-217-082-8

תוכן העניינים

הקדמה 7

מבוא 9

יהודי בוכארה עד ראשית המאה ה־20.. 9 הקשר בין יהודי בוכארה לארץ־ישראל במאה ה־19.. 13

שכונת הבוכארים — 'רחובות' 19

ייסוד השכונה.. 19 קניית הקרקע.. 23 תקנות השכונה.. 24
עקרונות בתכנון השכונה.. 26 'חבלי לידה'.. 27 שנות הבנייה הראשונות, 1894–1898.. 28 התרחבות השכונה.. 31 גידולה של העדה הבוכארית בירושלים.. 34

אופי השכונה 39

תכנית השכונה ומראֶה.. 39 השכונה ותושביה.. 43 שכונת 'מעונות קיץ'.. 46 הקשר הכלכלי בין הבוכארים לבין היישוב בארץ־ישראל.. 48

דת, תרבות וחינוך 51

בתי־הכנסת.. 51 ירושלים כמרכז עולמי של ספרות בוכארית ופרסית.. 52 חינוך: תלמוד־תורה.. 53

הנהגת העדה 56

קשיי ההנהגה.. 56 העדה הבוכארית והעדה הספרדית.. 58

מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית 60

שקיעת העדה והשכונה.. 60 העדה הבוכארית ממלחמת העולם הראשונה ועד היום.. 62

שכונת הבוכארים בשנות ה־20: מרכז לצמרת היישוב 64

גבעת שאול — בתי המשהדים 70

בתים בשכונת הבוכארים 76

בית יהודאיוף — 'הארמון'..76 בית דוידוף..82 בית משהיוף..83 בית צופיוף..84 בית אשרוף..85 בית כוג'הינוף..85 בית מלמד־גאליבוף..86 בית אמינוף..86 בית מלהיוף..87 בית מקסימוף..88 בית רובינוף..88

בנייה בוכארית מחוץ לשכונת הבוכארים 90

שכונת הבוכארים ממלחמת העצמאות עד היום 94

אחרית דבר 96

הערות 98

ביבליוגראפיה 119

מפתח אישים, מקומות ועניינים נבחרים 129

הקדמה

מטרת חיבור זה היא לגולל את תולדותיה ופעולותיה של עדת הבוכארים בירושלים, מראשית עלייתם של בני בוכארה לארץ־ישראל, בשנות ה־80 של המאה ה־19, ועד מלחמת העולם הראשונה. בפרסומים רבים העוסקים בשכונת הבוכארים ניכרת תמימות דעים לגבי ייחודה של השכונה במציאות הירושלמית בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20. הגדרת הייחוד הזה והבנתו עמדו במוקד עיסוקי בנושא. חיבור זה הוא במידת מה יציר־כלאיים: מצד אחד השתדלתי, ככל שאפשרו זאת המקורות שעמדו לרשותי, לענות על שאלות הקשורות בהתפתחותה של השכונה ובאופיה, ובפעילות הבוכארית בכלל, והדבר שיווה לחיבור אופי מחקרי; מצד אחר, ניסיתי לרכז מידע מפורט על השכונה ועל בתיה, באופן המתאים יותר לספר הדרכה. אני מקווה שמן הצירוף הזה של המידע וממצאי מחקר המוגשים לקורא בכפיפה אחת, יֵצא הנושא נשכר.

תהליך השלמתו של הספר נמשך זמן רב. עיקר החומר נאסף וגובש בשנים 1980–1982. חלקו פורסם בקצרה ובאופן ראשוני בספר: **אדריכלות בירושלים — תקופות וסגנונות, שכונות ובנייני ציבור יהודיים מחוץ לחומות 1860–1914**, ירושלים 1983, מאת ד' קרויאנקר וד' ורמן. המקורות שעמדו לרשותי היו מגוונים ובחלקם בעייתיים. מסמכים הנוגעים לתולדות העדה והשכונה לפני מלחמת העולם הראשונה נשתמרו, למיטב ידיעתי, רק במספר מצומצם. חומר תיאורי רב נאסף מתוך עיתונות התקופה, ספרות הזכרונות הארץ־ישראלית, ספרות עולי הרגל והנוסעים, וממקורות אחרים בני אותו זמן. מרבית המקורות האלה הם בגדר מידע התרשמותי, אקראי וסלקטיבי, אשר אינו מקיף את השכונה או את העדה כולה, ושקשה לעתים להעריך את מידת מהימנותו. בפרסומים פרי עטם של בוכארים בני התקופה ניתן היה להיעזר רק לעתים רחוקות, שכן רק במיעוטם מצוי מידע הקשור בנושאים הנדונים כאן. כמו כן, נסקרו פרסומים בוכאריים מאוחרים יותר, אך באלה יש להיזהר, שכן מרביתם הם ספרי זכרונות המשלבים, באופן שאינו ביקורתי בהכרח, עובדות עם זכרונות רחוקים, מסורות משפחתיות ושמועות. על אלה נוספו סקר של השכונה, מפות ותצלומים, וכן ראיונות. המרואיינים היו בדרך כלל בוכארים, שהעידו על המציאות שהכירו בילדותם, לפני מלחמת העולם הראשונה; מפאת הריחוק בזמן התייחסתי לעדויות אלה בזהירות והשתמשתי בהן בעיקר כבמידע מאמת. בהערות צוינו גם מקורות משניים שונים, המבוססים על חומר זהה, וזאת כדי להקל על המבקש להתחקות אחריהם.

אנשים רבים סייעו בידי בשלבים השונים של איסוף החומר, ולכולם אני מודה

מקרב לב. רבים מוותיקי העדה הבוכארית בירושלים ענו בסבלנות על כל שאלותי. ראשון בהם הוא רחביה מוסאיוף, ילדה הראשון של השכונה, שהקדיש לי זמן רב. אחרים שבזכרונותיהם נעזרתי הם מאיר והדי יהודאיוף, אהרון בן יהודה (יהודאיוף), ישראל בן יהודה (יהודאיוף), שפרה ויששכר בן דוד (דוידוף), ארי דוידוף, אברהם יששכרוף, אהרון פנחסי (פנחסוף), אבא חי מהוושוב, חנה סעידוף, אסתר יששכרוף (לבית רובינוף), חיים אלנתן, חוה יערי וטמירה וולקני. דב גניחובסקי העמיד לרשותי מסמכים שבאוספו, ונתן שור סייע בידי בכמה מראי מקום. שאול שקד עזר בקריאת מסמכים בבוכארית. עוד אני חייב תודה על עצות ועזרה לברוריה בן־סניור, לרחל וגבריאל ברקאי, למלכה גבירץ, לאריה גיני, ליבחר גנאור, ליעקב להמן, לדוד קרויאנקר, לאמיר שומרוני, לשמעון רובינשטיין מארכיון יד יצחק בן־צבי, לעובדי בית הספרים הלאומי, ארכיון העיר ירושלים, והארכיון הציוני. יהושע בן אריה ויוסי כץ קראו בעיון את הטיוטה והעירו הערות מועילות. נעמה שפי צילמה במסירות. אנשי ההוצאה לאור של יד יצחק בן־צבי, ובפרט צבי צמרת וריכב (בוני) רובין, השקיעו מאמצים רבים בתהליך ההוצאה לאור.

ולבסוף זכות נעימה במיוחד היא להודות להורי, ובפרט לאבי, אשר אילולא תמיכתו ועידודו החיבור הזה לא היה רואה אור.

מבוא

יהודי בוכארה עד ראשית המאה ה־20[1]

מוצאם של יהודי בוכארה לוט בערפל. מסורת המקובלת על היהודים הבוכארים מספרת שאבותיהם הם מצאצאי עשרת השבטים, שהוגלו על ידי האשורים למסופוטמיה. רוב החוקרים סבורים, שהיישוב היהודי באסיה התיכונה ראשיתו בתקופת השלטון הפרסי, במאה ה־5 לפני הספירה בערך. השערה זו נתמכת אולי על ידי תיאור הפזורה היהודית במגילת אסתר (ט כ): 'בכל מדינות המלך אחשוורוש, הקרובים והרחוקים'.

הידיעות על היהודים באסיה התיכונה בתקופה הקדומה מועטות ביותר. בתלמוד נזכרת העיר מרגואן, היא מרוו — מהגדולות שבערי האזור. מקור חשוב מהמאה ה־12 הוא תיאור מסעותיו של רבי בנימין מטודלה, שאמנם לא הגיע בעצמו לאזורים אלה אך אסף מידע עליהם בעת שהותו בבגדאד: '... סמרכנת [סמרקאנד] היא העיר הגדולה בקצה פרס, ובה כמו חמישים אלף מישראל, ור' עובדיה נשיא ממונה עליהם וביניהם חכמים ועשירים גדולים'.[2] המספר שהוא נוקב בו נראה מופרז ביותר. מאוחר יותר, בראשית המאה ה־13, הביאה פלישת המונגולים לחורבן של חלק מקהילות היהודים באסיה התיכונה ולהקטנה ניכרת של קהילות אחרות.

פריחתה של הקהילה בבוכארה התחדשה במידה רבה על ידי מהגרים שבאו מפרס. על כך מעידים ניב הדיבור הפרסי־תאג'יכי ('בוכארית') השגור בפיהם עד היום, הכתב העברי שבו נכתבת שפתם ומנהגים אחרים המקובלים גם על יהודי פרס. אגדות שונות מספרות שיהודים הובאו לבוכארה במאה ה־14 במצוות השליט המקומי, אם כסגולה נגד שדים ומזיקים ואם כאורגי שטיחים או כמומחים למשי, ששמעם יצא למרחוק.[3] העיר בוכארה נעשתה למרכז היהודים באסיה המרכזית. הוקם בה רובע מיוחד ליהודים, ה'מחללה', ונאסר עליהם להתגורר מחוץ לו (רק במאה ה־19 הוקמו רבעים יהודיים נוספים). במאה ה־17 נבנה בית הכנסת הראשי של העיר. יהודי בוכארה נהנו מאוטונומיה מסוימת, ובראשם עמד 'כלנתאר', מנהיג שנבחר על ידם.

הניתוק בעולם היהודי

עד ראשית המאה ה־16 היוו יהודי פרס, אסיה המרכזית ואפגניסטאן עדה אחת. בתקופה זו עלתה לשלטון בפרס שושלת שיעית, ואילו באפגניסטאן ובבוכארה היה השלטון סוני. שינוי דתי־מדיני זה הביא לניתוק הקשרים בין יהודי בוכארה ואפגניסטאן לבין יהודי פרס, וכך נוצרו שתי עדות נפרדות. באמצע המאה ה־18 הביאו נסיבות מדיניות לפירודה של העדה הבוכארית גם מהעדה האפגאנית.

הניתוק המוחלט והממושך של יהדות בוכארה מהקהילות היהודיות האחרות גרם להידרדרות הן רוחנית והן דתית, עד שבסוף המאה ה־18 ריחפה על הקהילה סכנת ניוון ואובדן האופי היהודי שלה.

יוסף ממאן

בשנת 1793, משהגיע לבוכארה לראשונה שליח מארץ־ישראל, הוא יוסף ממאן,[4] חל מפנה במצב הקהילה הבוכארית. ממאן עלה ממרוקו לצפת, וממנה יצא לאסוף כספים באסיה המרכזית. ידיעותינו על פעולותיו של יוסף ממאן לקוחות בעיקר מתיאורי נוסעים אשר ביקרו בבוכארה או פגשו ביהודים בוכארים. יוסף וולף, יהודי מומר, תיאר את מצב יהדות בוכארה עם בואו של יוסף ממאן כך:

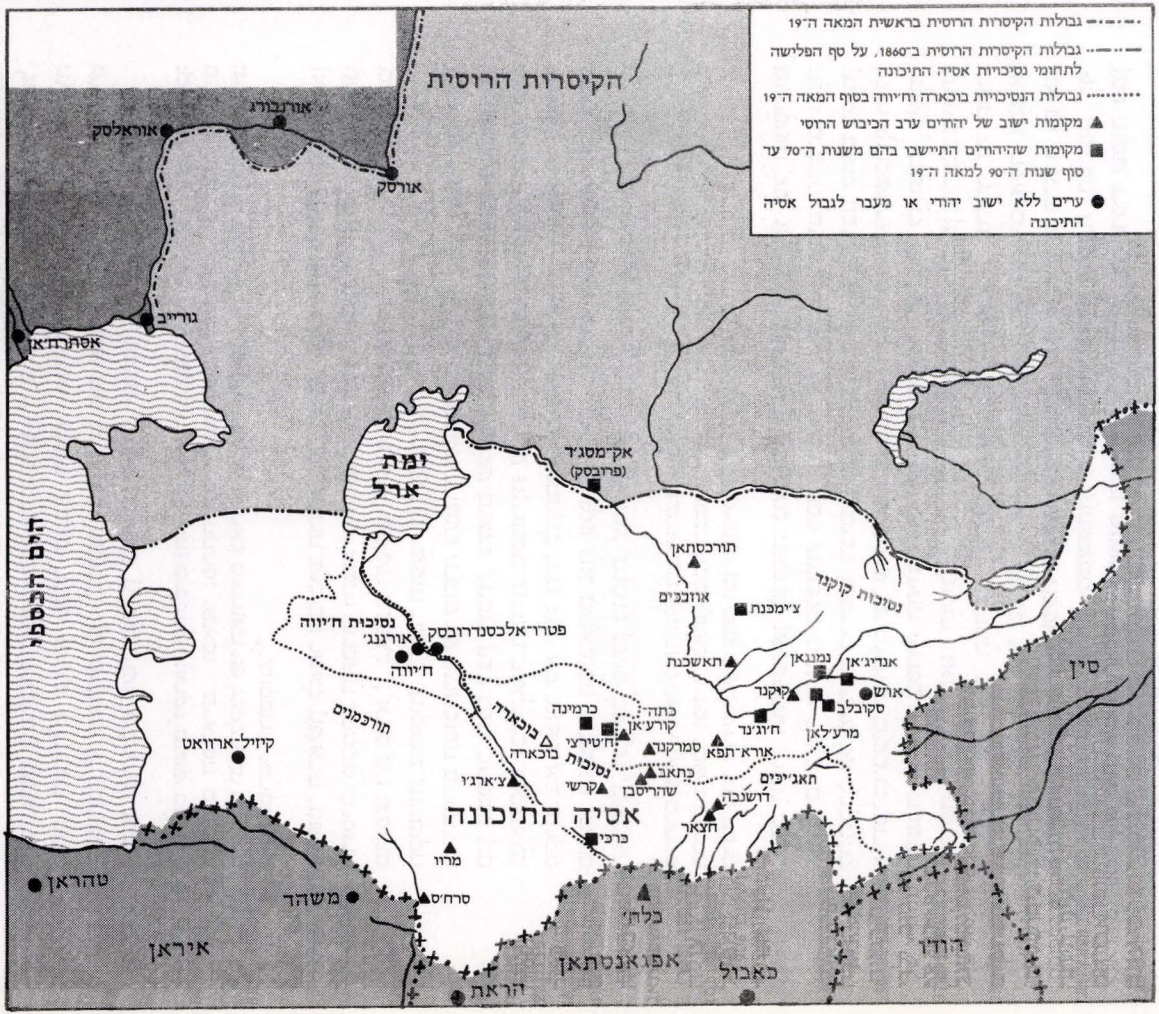
> יהודי בוכארה וסביבותיה... נשתקעו בבורות רבה, שכחו את מצוותיהם ומנהגיהם ואכלו משחיטת המוסלמים. לא היה ביניהם רב ללמדם תורת משה והנביאים ולהורותם להבדיל בין הטהור ובין הטמא, עד שבא לבוכארה... יוסף מערבי... [בן ארצות המגרב] ומשהגיע לבוכארה דרש ואמר: אוי לי שאני רואה אתכם בכך, שכחתם את תורת משה והנביאים ואת דברי חכמינו! סירב לאכול משחיטתם במשך שישה חודשים, וכל אותו זמן הורה לשחוט על פי דיני ישראל, ציווה אותם לטבול במקווה טהרה...[5]

הבארון מיינדורף, שפגש ביוסף ממאן בעת ביקורו בבוכארה ב־1821, מספר שממאן מצא אצל היהודים הבוכארים רק שני עותקים של כתבי הקודש, ובהם רק שלושת הספרים הראשונים מבין חמשת ספרי התורה.[6] ממאן הפסיק את שליחותו והתיישב בבוכארה, וחי בה עשרות שנים.[7] הוא הנהיג את הקהילה ולימדה את דרכי היהדות. כמו כן דאג להבאת ספרי תורה וספרים אחרים מקהילות יהודיות באירופה. אפרים ניימרק, שליח שהגיע לבוכארה מטבריה ב־1886, מספר שבסוף התפילה היו היהודים הבוכארים קוראים את שיר המעלות; בתשובה לשאלתו הסבירו כי בעבר היו מסיימים את תפילתם כמנהג המוסלמים בקריאה 'אללה הוא אכבר' — עד שבא יוסף ממאן ותיקן שיסיימו בשיר המעלות.[8] ממאן חידש את הקשר בין יהודי בוכארה לבין העולם היהודי; ויש המרחיקים לכת ואומרים שהצילם מכליה רוחנית מוחלטת. בעת שהותו בבוכארה, הגיע לשם גם זכריה מצליח מתימן, ובעקבותיו בנו יוסף. לפי עדות הבן מצויים היו השניים ביריבות מתמדת עם יוסף ממאן.[9]

בעקבות פעולותיו של יוסף ממאן התחדש והתחזק גם הקשר בין יהדות בוכארה לבין ארץ־ישראל, ואף החלה העלייה אליה. מגמות אלה קיבלו תנופה עם הכיבוש הרוסי של אסיה המרכזית, בשנות ה־60 של המאה ה־19; ערב כיבוש זה הוערך מספרם של יהודי האמירות הבוכארית בכ־10,000 נפש.[10]

הכיבוש הרוסי

בשנות ה־60 של המאה ה־19 כבשה רוסיה חלקים נרחבים מאסיה המרכזית (איור 1). על־פי אמנת השלום שנחתמה בין הצאר לבין האמיר הבוכארי סופחו חלק מערי האזור, ובהן סמרקאנד וטאשקנט, לתורכיסטאן הרוסית, בעוד שאמירות בוכארה נשארה עצמאית למחצה, וסאל של הקיסרות הרוסית.[11] יחסם של הרוסים ליהודי האזור היה בתקופה זו אוהד ומעודד; כבר כ־30 שנה קודם לכן התירו הרוסים ליהודים האסיאתים תושבי הקיסרות להתגורר מחוץ לתחום המושב, שלא כמו היהודים האחרים אזרחי רוסיה, אשר מגוריהם הוגבלו לתחום

איור 1. מקומות היישוב של יהודי בוכארה באסיה התיכונה ובמאה ה־19 (פעמים, 35, 1988, עמ׳ 46; באדיבות מערכת פעמים)

זה. בעיני הרוסים היו היהודים באזור זה היסוד הלא־מוסלמי היחיד שבו יכלו לבטוח ושעל תמיכתו יכלו להתבסס, ולכן השתדלו להבטיח את המשך אהדתם. יהודי אסיה המרכזית קיבלו אפוא את השלטון החדש בברכה; בסמרקאנד, למשל, סייעו היהודים באופן פעיל לצבא הרוסי, ואחדים מהם אף זכו באותות הצטיינות.[12] מקורות בני התקופה מתארים את שמחת היהודים 'על הכיבוש הרוסי שהצילם מעול שלטון מוסלמי חשוך'. למשל:

היהודים ששים לקראת הרוססים [הרוסים] כלקראת פודיהם ומצילהם... וגואליהם מכף העריצים הפראיים... וכאשר נפתחה העיר [סמרקאנד] לפני הרוססים יצאו היהודים ממסגרם ובאו לקבל פני האורחים באהבה, בכו דמעות שמחה, אף נשקו את רסני הסוסים אשר לפרשי הרוססים.[13]

הפריחה הכלכלית

העשור הראשון לאחר הכיבוש הרוסי היה תקופה של פריחה ליהודי תורכיסטאן הרוסית. מעמדם החברתי והפוליטי הושווה לזה של התושבים האחרים, והם נהנו מחופש דת מלא.[14] באמנת השלום אושרו זכויותיהם לתנועה חופשית במרחבי הקיסרות הרוסית, לסחר חופשי בה ולרכישת נכסים. בזכות אלה הגיעו כמה מהיהודים הבוכארים עד מהרה לעמדה חשובה הן במסחר בתוך אסיה המרכזית והן במסחר בינה לבין רוסיה. בשנים שלאחר הכיבוש הרוסי נוסדו בסמרקאנד, בטאשקנט ובקוקאנד חברות מסחריות יהודיות משגשגות; הסוחר הרוסי שזה מקרוב בא לאזור לא יכול היה להתחרות בעמיתו היהודי בן המקום.[15] במיוחד פיתחו היהודים הבוכארים את ענף האריגים. בידיהם היה הזיכיון על צביעת האריגים, וכן על שיווק כותנה, צמר ומשי:

מסחרם פרץ... מאד מאד והיו לעשירים מופלגים, בפרט במשי, צמר גפן, בתבואה, בבתי חרושת לשכר וכיו"ב, באופן שכל המסחר הוא בידי היהודים. ישנם יהודים שיש להם הרבה בתי חרושת של צמר גפן ומחזיקים הרבה פועלים...[16]

בקרב יהודי תורכיסטאן הרוסית נוצר מעמד מצומצם בהיקפו של תעשיינים וסוחרים בעלי עוצמה כלכלית רבה. מעמד זה של מתעשרים חדשים ניסה להתקרב אל מיטיביו הרוסים. רבים יצאו מהשכונות היהודיות ובנו בתים בסגנון אירופי ברבעים הרוסיים של ערי מגוריהם. למשל: 'חאג'י חזקיה (יששכרוף) חולל מהפכה שלמה בסדרי החיים של יהודי סמרקאנד, שהחלו להתנהג כיהודי אירופה. יחד עם חאג'י חזקיה עברו עשרות משפחות אמידות מן הרובע היהודי העתיק לסמרקאנד החדשה, שהיתה מאוכלסת רוסים'.[17] תהליך זה חשוב לענייננו, שכן רוב בוני שכונת הבוכארים בירושלים באו מחוגים אלה, והביאו עמם לשכונה את ההשפעה הרוסית־האירופית. בהקשר זה יש לראות גם את הרוסיפיקציה של שמות המשפחה היהודיים על ידי הוספת הסיומת 'וף' (שמשמעותה ברוסית 'בן') לשמות היהודיים המקובלים; כך נוצרו שמות כגון משהיוף, שלמהיוף ודוידוף.

ברם, התנאים החדשים גרמו להתרוששותם של רבים מהיהודים באזורי הכיבוש הרוסי, לאחר שענף צביעת האריגים, מקור פרנסתם המסורתי, חוסל על ידי חברות מונופוליסטיות גדולות, שהביאו אריגים ממפעליהן שברוסיה. כך כתבו יהודי סמרקאנד בשנת תרמ"ט:

[רוב יהודי סמרקאנד] יביאו בצמצום גדול טרף לביתם... אך מעטים ביננו השרידים אשר חננם ה׳ בהון ועושר...[18]

בתחומי האמירות הבוכארית, בניגוד לאזורי תורכיסטאן הרוסית, לא השתפר מצב האוכלוסייה היהודית כלל ועיקר, אלא הלך והורע. האמיר הבוכארי תלה את אשמת תבוסתו ביהודים, והטיל עליהם חלק ניכר ממסי המלחמה שנאלץ לשלם לרוסיה.[19] בתחומי האמירות לא נהנו היהודים מחופש דת, והוטלו עליהם הגבלות שונות, שהוחמרו או הוקלו לפרקים. כתוצאה מכך החלה לאחר הכיבוש הרוסי הגירה של יהודי האמירות הבוכארית לתורכיסטאן הרוסית, בעיקר לערים סמרקאנד, טאשקנט וקוקאנד.[20]

כעבור שנים אחדות חלה הרעה ניכרת ביחס השלטונות הרוסיים ליהודי תורכיסטאן. נראה שהשינוי היה נעוץ בתחרות הכלכלית הקשה שהיתה בין יהודים לרוסים, וכן בממדי ההגירה היהודית לתחומי הקיסרות. משנות ה־80 של המאה ה־19 נקט הממשל הרוסי מדיניות מפלה כלפי היהודים. בערים שונות באזור זה הוצאו צווים לגירוש היהודים או להגבלתם באופנים שונים; ב־1898 הכריז הצאר ניקולאי השני שיש להגן על תורכיסטאן ׳מפני פעולתם המזיקה של היהודים, כל עוד ניתן הדבר׳.[21] משנת 1910 ואילך חלה הידרדרות נוספת ביחס השלטונות אל יהודי תורכיסטאן הרוסית, שהמשיכו להטיל עליהם הגבלות שונות, ואף ביחס האוכלוסייה המקומית אשר ביקשה רשות מהממשל לפגוע ביהודים.

הקשר בין יהודי בוכארה לארץ־ישראל במאה ה־19

ראשית העלייה

עליית יהודי בוכארה לארץ־ישראל התחילה מיד לאחר הכיבוש הרוסי, והגיעה ברובה מהשטחים שהיו תחת השלטון הרוסי. האפשרות למימושה של השאיפה הדתית לעלות לארץ הקודש נוצרה בעיקר בזכות הפריחה הכלכלית וחופש הדת שמהם נהנתה הקהילה היהודית בעקבות הכיבוש. ההשתייכות לרוסיה פתחה נתיב נוח למעבר דרך העיר אודסה, שממנה היו מפליגים מדי שנה עולי רגל רוסים רבים לארץ־ישראל. בסוף שנות ה־80 הושלמה מסילת הברזל מאורנבורג (מרכז מסילות ברזל חשוב בדרום אורל, היום צ׳קלוב) לבוכארה, לאחר שנים שבהן עשו את הדרך בעגלות משא ועל גב גמלים וחמורים.[22] שיפור תחבורתי חשוב זה הגביר אף הוא את העלייה לארץ־ישראל. העלייה קיבלה תנופה נוספת משנות ה־80 ואילך, משנשתנה לרעה יחס הממשל הרוסי ליהודים. במיוחד הביאה ההידרדרות במעמד היהודים ערב מלחמת העולם הראשונה לגל עלייה ניכר מאסיה התיכונה לארץ־ישראל, שעליו נרחיב בהמשך.

השד״רים לבוכארה

תפקיד חשוב בחיזוק הקשר של יהודי בוכארה עם ארץ־ישראל היה לשד״רים (שלוחי דרבנן) שהגיעו לאסיה המרכזית.[23] תנועה סדירה יחסית של שליחים מארץ־ישראל לבוכארה החלה למעשה רק לאחר הכיבוש הרוסי. ידוע לנו על שלושה שליחים שיצאו לבוכארה עוד לפני תקופה זו: ר׳ יוסף ממאן, ר׳ אפרים הספרדי מירושלים, אשר לפי עדות שליח אחר, יעקב ספיר, היה בדרכו לבוכארה

(בשנת 1860) כשנפטר ליד העיר קאבול, והשלישי, אדם בשם ישעיהו.[24] לאחר הכיבוש הרוסי, בראשית שנות ה־80, הגיעו לבוכארה שני שליחים: רפאל אוחנה מטבריה, שקבע בביקורו בשנת 1880 את קופות ר׳ מאיר בעל הנס לטובת עירו, ויעקב מאיר, ראשון השד״רים שהגיע מירושלים.[25]

שליחותו של יעקב מאיר בבוכארה הוכתרה בהצלחה גדולה:

עוד בזמן שליחותו בתרמ״ב [1882] בערי בוכרה ואגפיה... עשה והגדיל, ורכש את לבות אחיו הבוכרים במתק שפתיו ובנועם דבריו. והצלחתו היתה עצומה מאד, ובכל מקום נתכבד בכבוד גדול, כבוד חכמים, והרבה תיקונים והוראות הלכה נמסרו על ידו... ונתקבלו ברצון, ומרוב חיבה, רבים ממוקיריו קראו את שם בניהם שנולדו בשנת שליחותו בשם יעקב מאיר, לזכר ביקורו היקר בעיניהם.[26]

יעקב מאיר הפך לדמות מרכזית בהנהגתה של העדה הבוכארית. הוא פעל רבות להמרצת עלייתם שלאנשיה לארץ־ישראל וסייע בבניית שכונתם.

מקרב השליחים שהגיעו לבוכארה מאוחר יותר ראוי לציין עוד את בנימין בן ר׳ יוחנן הכהן, שעלה מבוכארה לירושלים בתרמ״ה (1885) ונשלח ממנה שלוש פעמים לאסיה התיכונה. הוא היה ראשון השד״רים שערך עם שובו דין וחשבון כספי מפורט, שבו דיווח על סכום של 3762 רובל שאסף במהלך ביקורו בתרנ״ג ב־29 קהילות.[27] עם ייסודה והתבססותה של שכונת הבוכארים בירושלים נשלחו ממנה בקביעות שליחים לאסיה התיכונה, חלקם ממוצא בוכארי.[28] אחדים מהשד״רים שהגיעו מארץ־ישראל ישבו שנים אחדות בבוכארה, ושימשו בה רבנים ומנהיגי קהילות.

עולים ועולי רגל

חלקם של יהודי בוכארה שהגיעו לארץ־ישראל עד מלחמת העולם הראשונה עלו, הם ומשפחתם, כדי להשתקע; ואילו אחרים עלו לרגל, ביקרו במקומות הקדושים, השתטחו על קברי צדיקים וחזרו לארץ מולדתם. מדפיס ירושלמי מספר בזכרונותיו:

לזכות עולי בוכארה יש לזקוף מנהג יפה שנהגו והוא לעלות לרגל ירושלימה. לפני חג הפסח היו באים עשירים אלה לירושלים ועושים בה עד לאחר השבועות. בעיקר נהגו לעלות בל״ג בעומר למירון לקבר רשב״י [ר׳ שמעון בר יוחאי], וחכמי ירושלים הספרדיים נהגו אז להדפיס שירים על שמו של אחד הנדבנים מעולי הרגל האלה, והיו מקבלים נדבתם בעין יפה.

באופן דומה תיאר עיתון 'החבצלת' את עלייתו של הנכבד הבוכארי אהרן פנחסוף:

לא להשתקע בא הישיש הנכבד הזה ירושלימה [כי אם] לראות את שלום אחיו היושבים בה, ולהשתטח על קדשיה, וקברי צדיקיה וקדושיה... ואחר ישוב לביתו ולארצו.[29]

פרטים נוספים כלולים ביומן של מתתיהו ג׳רג׳י, יהודי אפגאני שעלה פעמיים דרך בוכארה לארץ־ישראל. הוא נסע ברחבי הארץ בחברת עולי רגל בוכארים. שני המסעות שערך בין פסח לשבועות בשנים 1896 ו־1908 היו כמעט זהים במסלולם, וכללו את ירושלים, חברון, קבר שמואל הנביא, טבריה, צפת וקברי צדיקים. אחד היהודים הבוכארים שחי בירושלים בצעירותו, חזקיה ישׁשכרוף,

התפרסם כמורה־דרך של סיורים מעין אלה. העליות לרגל והמשתתפים בהן כונו תכופות בשמות שהיו שאולים מהעולם המוסלמי: 'זייארה' — עלייה לרגל, ו'חאג'' — עולה הרגל.[30]

בזמן שהותם בארץ הדפיסו אחדים מן העולים הבוכארים ספרי קודש, כמעין 'קורבן תודה' על שניתנה להם האפשרות לבקר בארץ־ישראל. בהקדמות לחלק מספרים אלה נכללו תיאורים של תלאות הדרך לארץ־ישראל באותה תקופה, לצד דברי שבח לאל על שהמסע נסתיים בשלום. שלמה מוסאיוף, הבולט במנהיגי העדה הבוכארית בירושלים וממקימי שכונתה, כתב בהקדמה לסידור התפילה 'חוקת עולם' שהדפיס בירושלים בראשית שנות ה־90:

אני שלמה מוסאיוב יליד ארץ בוכרי... רוחי הניעתני לעזוב ארץ מולדתי... ולעלות לארצינו הקדושה... ואחרי אשר זכני ה' והגיעני למחוז חפצי לירושלים עה"ק [עיר הקודש] ביום י"ד ניסן שנת תר"ן [1890]... הנה אין ספק כי נתחייבתי תודה למקום ב"ה [בעזרת השם] על כל הטוב אשר גמלני, העבירני את הים... החייני וקיימני... לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ואלו היה בית המקדש קיים, הייתי מביא קרבן תודה... ע"כ [על כן] העירוני רעיונותי לזכות הרבים ולהדפיס סדורי תפילה...[31]

רבים מספרים אלו, שכללו תפילות, מנהגים, קבלה, תיקונים, מדרשים, פירושים וכיו"ב, בעברית, בבוכארית ובפרסית, חולקו חינם לכל דורש.[32] אין ספק שההוצאה לאור של ספרי הקודש המרובים זכתה לתנופה במידה רבה בשל החופש הדתי שזכו לו היהודים תחת השלטון הרוסי.

כאמור, היהודים מבוכארה החלו להגיע לארץ־ישראל באופן מסודר רק לאחר הכיבוש הרוסי. ידיעות אחדות מעידות על מספר קטן של עולים שעלו כבר קודם לכן. ב־1827 פגש הנוסע דוד דבית הלל בבגדאד שני יהודים בוכארים שהיו בדרכם לארץ־ישראל. אלה סיפרו לו כי החליטו לעלות בהשפעת השד"ר יוסף ממאן; זו הידיעה הראשונה שיש בידינו על אחדות עולים מבוכארה.[33] ב־1853 ביקר בארץ ר' פנחס הכהן, חתנו של יוסף ממאן, וב־1863 עלו להשתטח על קברי צדיקים שלושה יהודים מסמרקאנד. בספר 'חוקת הפסח' שפרסמו השלושה בווינה בדרכם חזרה לבוכארה, תיארו את כמיהתם לעלות לרגל מבוכארה לירושלים.[34] בבית הקברות שבהר הזיתים נמצאה מצבה של בוכרלי (בוכארי) משנת תרי"ח (1858).[35] שני צעירים נוספים יצאו בשנה זו מסמרקאנד לארץ־ישראל, אך עקבותיהם אבדו.[36]

לאחר הכיבוש הרוסי, אחד מראשוני העולים הבוכארים היה יוסף בן בבא. עורך עתון 'המליץ', אלכסנדר צדרבוים (אר"ז), פגש בו באודסה: 'בשבוע העברה הקרה ד' לפנינו... ר' יוסף בן בבא, שהיה שם [בוכארה] ראש ישיבה, ויעזוב זה ירחים אחדים את ארץ מולדתו ללכת להשתקע בירושלים...'.[37] צדרבוים פרסם בעקבות שיחתם זו כתבה על יהדות בוכארה המרוחקת.

משפחת חפץ

העולים הראשונים שהגיעו לארץ הגיעו בגפם, וברובם לא השתקעו בארץ־ישראל. המשפחה הראשונה שעלתה לארץ מבוכארה להשתקע בה היתה משפחתו של דוד מלמד חאפיז (בבוכארית זמר), שהסב את שמו לחפץ. הוא ובני ביתו אשתו ובניו יחיאל, עמנואל וישראל, עלו בשנת תרל"א (1871), והתגוררו בעיר העתיקה בירושלים, בחצר אהרן עזריאל.[38] על פי עדותו היתה משפחתו

המשפחה הבוכארית הראשונה שהשתקעה בירושלים. בהקדמה לספר 'ברכת האילנות', שהביא לדפוס בשנת עלייתו, כתב:

אודה לה' בכל לבי על רב טוב אשר גמלני ובחסדו הגדול לא עזבני, ויקחני מבית אבי ארץ בוכרא ולארץ הק' [הקדושה] ינהלני, ובכל הדרך הזה מהלך ששה חדשים שמרני, ובאתי לשלום אל עיר השלום אני ואשתי וילדי שיחיו, וקבעתי דירתי בארץ הק' ובעיר ה', דבר אשר לא קדמני שום אדם מארץ מולדתי, ואנכי הראשון מארץ בוכרא הבא לשכון כבוד באה"ק [בארץ הקדושה] הוא וביתו...[39]

ברבע האחרון של המאה ה־19 הלך וגבר קצב העלייה מבוכארה, בעיקר מהאזורים שהיו בשליטת הרוסים. אחדים מקרב העולים הראשונים פתחו בירושלים בית־כנסת למקובלים.[40] בשנת 1889 ראו הבוכארים בירושלים — שרובם היו בני חסותו של הקונסול הרוסי[41] — צורך להתאגד, וכך נפתח השלב הראשון בייסוד השכונה הבוכארית.

מניעי העלייה

עליית הבוכארים לארץ־ישראל במאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 דמתה בעיקרה לעליות היישוב הישן. המניע העיקרי לעליית הבוכארים בתקופה זו ולפעילות העדה בארץ־ישראל היה המניע הדתי; רק בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה התקבלו בקרב יהודי בוכארה רעיונותיה הלאומיים של התנועה הציונית.[42] כתב יצחק בן צבי:

הרגש היחידי שמשך אותם לעלות לארץ־ישראל היה הרגש הדתי בלבד, אולם בזמן האחרון [תרע"ב 1912] נראה גם בקרב צעירי היהודים הבוכארים הניצנים הראשונים להכרה לאומית.[43]

בשנת 1911 כתב אליעזר בן־יהודה בעיתונו 'האור', בנימה שלילית מעט, האופיינית לגישתו ליישוב הישן: 'רחוקים הם היהודים האלה מכל תנועות ה"תחיה", ואינם יודעים ומבינים מה זה רגש הלאומיות'.[44] פעיל ציוני אחר, אברהם שמואל הירשברג, שסייר בארץ בשנים 1899 ו־1900, כתב על מניעי הבוכארים, שהם 'לא על פי התעוררות חיצונית של לאומים וציונים, תנועות רחוקות מאד מהבוכארים, אשר המה חרדים קיצונים נוטים לסודי הקבלה'. 'את הבוכארים', הוסיף במקום אחר, '... אין בשום אופן לחשוד בלאומיות'.[45] ועוד כתב נוסע שפגש בבוכארים בירושלים מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה: 'הציונות של היהודים הבוכארים אינה תנועה, ואף אי אפשר לכנותה בשם 'אידיאל לאומי'... זהו רגש, וכל התיאורים האחרים מיותרים'.[46] העליות לרגל לערי הקודש ולקברי הצדיקים נבעו מרגשות דתיים עמוקים, והוא הדין בהדפסת ספרי קודש בירושלים. אחד הנוסעים כתב, שהבוכארים 'השתקעו בירושלים עם הכוונה האדוקה לחיות שם ולמות שם'.[47] בעלותם לירושלים היו שנהגו לקנות מיד אחוזה בבית הקברות; בשנת 1911 הובא בעיתונות סיפורה של יהודייה בוכארית עשירה, שגופתה הובאה מסמרקאנד לירושלים, במסע מפרך שהיה כרוך בהוצאות עצומות, כדי להיקבר בה.[48] למרות הסמיכות בתאריכים בין עליית הבוכארים לבין עליית חובבי־ציון הרוסים, נראה שלא היה קשר ישיר בין השתיים.[49] עם זאת, אפשר שהיתה השפעה עקיפה על הפעילות הציונית, למשל

בבחירת השם 'חובבי ציון' לחברה הבוכארית בהתארגנותה, או באזכור מושבות הבארון רוטשילד ב'קול הקורא' שפרסמה.

העסקן הבוכארי אברהם עמנואלי פילוסוף, שהיה מראשוני הפעילים הציונים באסיה המרכזית בעשור השני למאה זו, ואשר נבחר בשנת 1935 לציר הבוכארי הראשון בקונגרס הציוני, כתב:

> הציונים לא חדרו אליהם [אל היהודים הבוכארים] ולא הסבירו להם, וממילא לא יכלו להביא את התועלת הממשית בבניין הארץ כאשר היה בכוחם להביא. אולם בתמימותם ובהבנתם בימים ההם, ומבלי לדעת דבר לא מתנועת חובבי ציון ואף לא מקיומו של הרצל, בנו להם שכונה גדולה מחוץ לחומות ירושלים...[50]

איור 2. שער הפנקס הראשון של חברת 'חובבי ציון' הבוכארית. (ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84)

שכונת הבוכארים 'רחובות'

ייסוד השכונה

חברת חובבי ציון מק"ק בוכארה'

ההתארגנות של יהודי בוכארה בירושלים החלה כ־20 שנה לאחר ראשית עלייתם, כאשר מנו לפי חלק מהמקורות כמאתיים נפש. ייתכן שהיא באה בעקבות גל עלייה, אשר הדיו מרומזים באיגרת ששלח זאב יעבץ מהמושבה יהוד באלול תרמ"ח (1888): 'בימים האחרונים החלו לבוא רבים מאחינו מבוכריא...'.[51] באלול תרמ"ט (1889) נוסדה 'חברת חובבי ציון מק"ק [קהילה קדושה] בוכארה וסביבותיה'. מטרות החברה, כפי שפורטו בשער הפנקס הראשון שלה, שנכתב ואויר ביד, היו: ייסוד בית־כנסת מיוחד לעדה הבוכארית; הקמת מקום של קבע לישיבה ולתלמוד תורה; הקצאת מקום להכנסת אורחים ולגמילות חסדים לעניי העדה; ודאגה לגביית צדקה מסודרת (איור 2).[52]

במטרות החברה כפי שפורטו ניכרת כוונת התבדלות מסוימת של העדה הבוכארית, כיחידה נפרדת בתוך העדה הספרדית אשר אליה השתייכה. בסיום הפנקס נאמר: 'הן אלה אשיות חברתנו ויסודיה אשר עליהם כוננו עמודיה לבל ימוטו לעולם'; אין רמז לכוונה להקים שכונה או בתים למגורים.

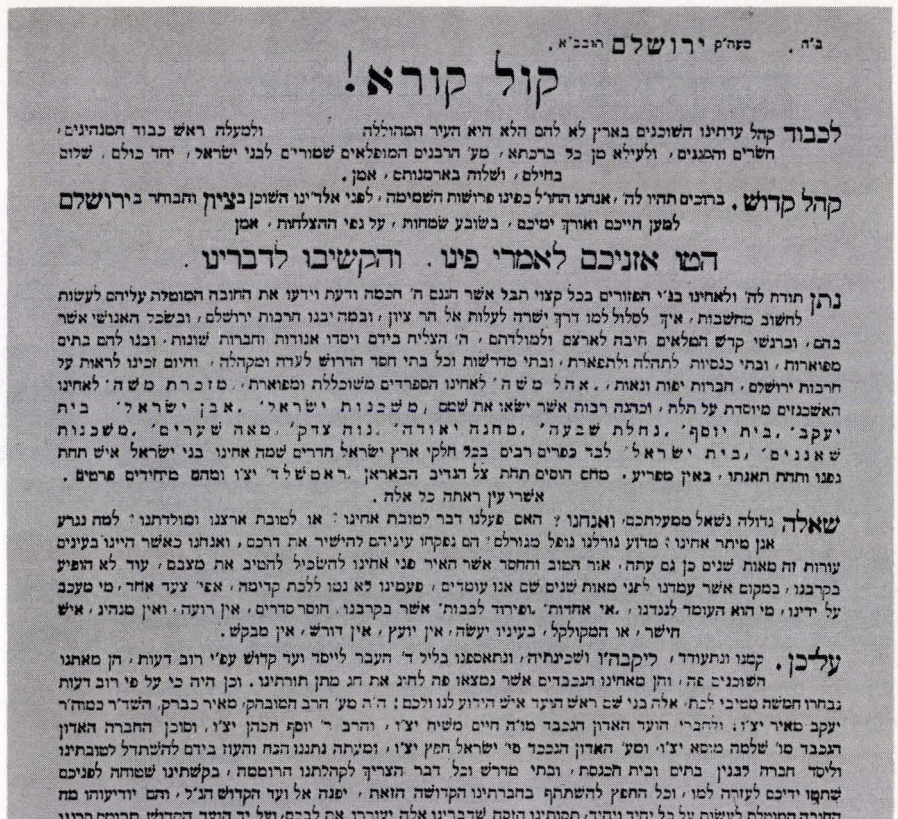
הוועד לבניין השכונה

כתשעה חודשים אחרי הקמת החברה, בסיוון תר"ן (1890), נתפרסמה לראשונה כוונה מפורשת לקנות קרקע לבניית שכונת מגורים בירושלים. בשבוע אחד הופיעו שני מסמכים בעניין זה. הראשון היה כתב התקשרות, שלפיו נבחר ועד בן חמישה חברים כדי 'ליסד בנין בתים בירושלים... ולבנין בית הכנסת ובתי מדרשים ובתי החסד הצריכים לקהל ולציבור'.[53] כל הכסף שנקבץ עד אז, לצורך מימוש המטרות שהעמידו בפניהם בזמן ייסוד החברה ב־1889, הועבר לוועד למען הבנייה המתוכננת. חמשת חברי הוועד היו הספרדי יעקב מאיר והבוכארים חיים משיח, יוסף כהן־כוג'הינוף, שלמה מוצא־מוסאיוף וישראל חפץ. יחד עם כתב ההתקשרות יצאה חברת הבוכארים, שכונתה כאן 'חברת חובבי ציון מק"ק [קהילות קדושות] בוכארה, סמרקנד, תשכנד וסביבותיהם', ב'קול קורא' לאחיהם בבוכארה לסייע בידם בקניית הקרקע ובהקמת השכונה (איור 3).

'קול קורא'

ה'קול קורא'[54] נפתח בתיאור הצלחתן של העדות והקהילות האחרות בארץ־ישראל בהרחבת יישובן בשנים האחרונות:

> בשכל האנושי אשר בהם, וברגשי קדש המלאים חיבה לארצם ולמולדתם, ה' הצליח בידם ויסדו אגודות וחברות שונות, ובנו להם בתים מפוארות, ובתי כנסיות לתהלה ולתפארת, ובתי מדרשות.

קול קורא!

לכבוד קהל עדתינו השוכנים בארץ לא להם הלא היא העיר המהוללה ולמעלה ראש כבוד המנהיגים, חשרים והכנעים, ולעילא מן כל ברכתא, מע' הרבנים המופלאים שמורים לבני ישראל, יהד כולם, שלום בחילם, ושלוה בארמנותם, אמן.

קהל קדוש, ברחבים תהיו לה, אנחנו החל"ל כפינו פרושות השמימה, לפני אלהינו השוכן בציון והבחר בירושלם למען חייכם וזרוע יושיבם, בשובע שמחות, על נפי ההצלחות, אמן

הט אזניכם לאמרי פינו. והקשיבו לדבריו.

נתן תודת לה' ולאחינו בנ"י השוזרים בכל קצוי תבל אשר הגנם ה' חכמה ודעת וידעו את החובה המוטלת עליהם לעשות לחשוב מחשבות, איך לסלול למו דרך ישרה לעלות אל הר ציון, ובמה יבנו הרבות ירושלם, ובשכר האנשי אשר בתם, וברגשי קדש המלאים חיבה לארצם ולמולדתם, ה' הצליח בידם ויסדו אגודות וחברות שונות, ובנו להם בתים מפוארות, ובתי כנסיות לתפלה ולתאסרת, ובתי מדרשות וכל בתי חסד הדרוש לעדה ומקהלה, וחיום זכינו לראות על חרבות ירושלם, חברות יסוד ונאות, .אהל מ ש ה' לאחינו הספרדים משוכללת ומפוארת, .מזכרת מ ש ה' לאחינו האשכנזים מיוסדת על תלה, וכתנה רבות אשר ישאו את שמם, .משכנות ישראל', .בן ישראל' בית יעקב', .בית יוסף', .נחלת שבעה', .מחנה יהודה', .נוה צדק', .פאה שערים', .משכנות שאננים', .בית ישראל' לבד כפרים רבים בכל חלקי ארץ ישראל חדרים שמה אחינו בני ישראל איש תחת גפנו ותחת תאנתו, באין מפריע. מחם הוסים תחת צל הנדיב הבארון .ראם ש ל ד' יצ"ו ומחם מחידים פרטים. אשרי עין ראתה כל אלה.

שאלה נדולה נשאל מפעלתכם, ואנחנו? האם פעלנו דבר למובת אחינו? או למובת ארצנו ומולדתנו? למה נגרע אנן מיתר אחינו? מדוע נורלנו נוזל מנורלם? הם נפקחו עיניהם להשיור את דרכם, ואנחנו כאשר היינו בעינים עורות זה מאות שנים כן גם עתה, אור השוב והחסר אשר האיר פני אחינו להשכיל להטיב את מצבם, עוד לא הופיע בקרבנו, במקום אשר עמדנו לפני מאות שנים שם אנו עומדים, פעמינו לא נטו ללכת קדימה, אפי' צעד אחר, מי מעכב על ידינו, מי הוא העומד לנגדנו, .אי אחדות, .ופירוד לבבות, אשר בקרבנו, חוסר סדרים, אין רועה, ואין סנהיי, איש חישר, או המקולקל, בעיניו יעשה, אין יועץ, אין דורש, אין מבקש.

עליכן, קמנו ונתעודד, ליקבה"ז ושביתתיה, ונתאספנו בליל ד' העבר לייסד ועד קדוש עפ"י רוב דעות, הן מאתנו השוכנים פה, והן מאחינו העבדים אשר נמצאו פה לחיג את חג מתן תורתינו. וכן היה כי על פי רוב דעות נבחרו חמשה מטיבי לבת, אלה בני שם ראש תיקד איש היהוץ לנו ולכם: ה"ה מע' הרב המובהק, מאיר כברק, השד"ר כמוה"ר יעקב מאיר יצ"ו, ולחברי הועד הארון הנכבד מו"ה חיים משיח יצ"ו, והרב ר' יוסף תכהן יצ"ו, ומוכן החברה האדון הנכבד סו' שלמה מוסא יצ"ו, ומע' האדון הנכבד סי' ישראל חמץ יצ"ו, ומעתה נתננו הנח והעז בידם להשתדל למובתינו וליסד חברה לבנין בתים ובית תכנסת, ובתי מדרש וכל דבר הצריך לקהלתנו הרוממה, בקשתינו שמוחה למניכם שחפו ידיכם לעזרה למו, וכל החפץ להשתתף בחברתינו הקדושה הזאת, יפנה אל ועד הקודש הנ"ל, והם יודיעוהו מה החובה המוטלת לעשות על כל יחיד ויחיד, תקותינו הוקה שדבריט אלה יעוררו את לבכם, ועל יד הועד הקדוש תרומם קרנינו בכבוד, ושם קהלתינו יגדל ויתנוסס תוך עיר קדשנו ותאסרתנו, ובזה נזכה לראות בבנין עיר קדשנו, בביאת משיחנו, אמן.

הצעיר ראובן מלמד ס"ם. הצעי' דוד חמץ ס"ם. הצעיר יוסף שלום כלפר ס"ם. הצעיר יהונן הכהן ס"ם. הצעיר ברוך ן' מי' בנימין ס"ם. הצעיר אברהם אסנוף ס"ם. הצעיר יהונן קמן כ"ק שמחניה ס"ם. הצעיר בנימין בן ר' יהונן הכהן ס"ם. הצעיר שמעיה ן' מי' ראובן ס"ם. הצעיר זבולון ן' מי' ראובן ס"ם. הצעיר יעקב מאיר יצ"ו, ולחברי הועד הארון הנכבד מו"ה חיים משיח יצ"ו, והרב ר' יוסף תכהן יצ"ו, ומוכן החברה האדון הנכבד סו' שלמה מוסא יצ"ו, ומע' האדון הנכבד סי' ישראל חמץ יצ"ו, ומעתה נתננו הנח והעז בידם להשתדל למובתינו וליסד חברה לבנין בתים ובית תכנסת, ובתי מדרש וכל דבר הצריך לקהלתנו הרוממה, בקשתינו שמוחה למניכם שחפו ידיכם לעזרה למו, וכל החפץ להשתתף בחברתינו הקדושה הזאת, יפנה אל ועד הקודש הנ"ל, והם יודיעוהו מה החובה המוטלת לעשות על כל יחיד ויחיד, תקותינו הוקה שדבריט אלה יעוררו את לבכם, ועל יד הועד הקדוש תרומם קרנינו בכבוד, ושם קהלתינו יגדל ויתנוסס תוך עיר קדשנו ותאסרתנו, ובזה נזכה לראות בבנין עיר קדשנו, בביאת משיחנו, אמן.

הצעיר יעקב מאיר ס"ם. הצעיר חייט משיח ס"ם. הצעיר יוסף תכהן ס"ם. הצעיר שלמה מוסא ס"ם. הצעיר ישראל חמץ ס"ם

אנחנו חברי הועד אשר נתמנינו עפ"י רוב דעות מהאדונים התתומים המעלה ראש, נדרשנו לבקשתם, ואחרי המשא והמתן אשר היה בינינו, החלטנו לתת זמן שלשה חדשים לקבץ חברים לבנין בתים עפ"ק ירושל"ם, ובכלות הזמן הנ"ל נחליט לקנות קרקע לפי ערך ומספר החברים אשר יקובץ, ואז נערוך הסדרים את התנאים ומשפטי הבנין וסדרי פרעונם, הכל בסדר נכון ובמשפט ישר.

בכח הטוב' מצינו את טובים השנים.

כל החפץ ליכנס בחברתינו יפנו אל הבאים הנ"ל, בראשונה יפסרו בידם מאה רובל בעד נומירו אחד, נגד שטר קבלה התומה מידם, ובבא הכסף לידינו, נשלח ליד הבאים הנ"ל קבלה התומה מהועד דפה לשם בעליו.

הכסף הנ"ל הוא לצורך קניית קרקע אשר נקנה אחר זמן המונבל הנ"ל, ותנו מודיעים כי אם נקנה את הקרקע במקום היוקר, חייב כל אחד ואחד לתת את התוספת המוגיע לו בלתי דחיה כלל, ואם יסרב לתת בזמנו ניקח מעות בהיתר רבית על השבונו עד בדי מעותיו.

אחים יקרים, בפחו בהשם ושיתו לבבכם לעזרה אל החברה הנשגבה הזאת כי היא לטובתכם ולטובת בללות ישראל לקבץ את נדחינו השוזרים בד' כנפות הארץ, ולה הישועה לנאלינו בזמן קריב.

הלב ד מנהלי חברת **חובבי ציון** מק"ק בוכארה, סמרקנד, תשבנד, וסביבותיהם.

הצעיר יעקב מאיר ס"ט. הצעיר חייט משיח ס"ט. הצעיר יוסף תכהן ס"ט. הצעיר שלמה מוסא ס"ט. הצעיר ישראל חמץ ס"ט

איור 3. קול קורא להקמת שכונה בוכארית, סיוון תר"ן (1890). (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

הם מונים את הישגי אחיהם בעשור האחרון:

חברות יפות ונאות, אהל משה לאחינו הספרדים משוכללת ומפוארת, מזכרת משה לאחינו האשכנזים, וכהנה רבות... [כאן ישנה רשימה ארוכה של שכונות] לבד כפרים רבים בכל חלקי ארץ־ישראל... מהם חוסים תחת צל הנדיב הבאראן ראטשלד... אשרי עין ראתה כל אלה.

בניגוד לכל אלה, הבוכארים עדיין לא עשו דבר:

ואנחנו? האם פעלנו דבר לטובת אחינו, או לטובת ארצנו ומולדתנו? למה נגרע אנו מיתר אחינו?... מי מעכב על ידנו, מי הוא העומד לנגדנו, 'אי אחדות' ו'פירוד לבבות' אשר בקרבנו, חוסר סדרים, אין רועה, ואין מנהיג, איש הישר, או המקולקל, בעיניו יעשה, אין יועץ, אין דורש, אין מבקש.

על־מנת לשנות מצב זה הוקם הוועד הבוכארי בירושלים:

נאספנו... ליסד ועד קדוש עפ"י רוב דעות, הן מאתנו השוכנים פה, והן מאחינו הנכבדים אשר נמצאו פה לחוג את חג מתן תורתנו... ראש הועד האדון הנכבד הידוע לנו ולכם... הרב המובהק, מאיר כברק, השד"ר כמוה"ר [כבוד מורנו הרב] יעקב מאיר... וסוכן החברה האדון הנכבד שלמה מוסא... ומעתה נתננו הכוח והעוז בידם... ליסד חברה לבנין בתים ובית הכנסת, ובית מדרש וכל דבר הצריך לקהלתנו הרוממה.

ולבסוף הפנייה אל יהודי בוכארה להשתתף במפעל:

כל החפץ להשתתף בחברתנו הקדושה יפנה אל הועד הקדוש והם יודיעוהו מה החובה המוטלת על כל יחיד ויחיד, ותקוותנו חזקה שדברים אלה יעוררו את לבכם.

הוועד הנבחר הוסיף ל'קול קורא' כמה הנחיות מעשיות, שהיו קשורות בהכנות לרכישת קרקע בשכונה:

החלטנו לתת זמן שלשה חדשים לקבץ חברים לבנין בתים פעה"ק ירושת"ו [פה עיר הקודש ירושלים תיבנה ותיכונן]. ובכלות הזמן הנ"ל נחליט לקנות קרקע לפי ערך ומספר החברים אשר יקובץ, ואז נעריך הסדרים ואת התנאים ומשטרי הבניין... כל החפץ להכנס בחברתנו... בראשונה ימסרו בידם מאה רובול בעד נומירו [מגרש] אחד... הכסף הנ"ל הוא לצורך קניית קרקע אשר נקנה אחר זמן המוגבל כנ"ל, והננו מודיעים כי אם נקנה את הקרקע במקום היוקר, חייב כל אחד ואחד לתת את התוספת המגיעה לו בלתי דחיה כלל...

על שני המסמכים — כתב ההתקשרות וה'קול קורא' — חתמו עשרים אנשים; חלקם עתידים להיות מראשוני התושבים בשכונה, וחלקם — כפי שמצוין ב'קול קורא' במפורש — בוכארים שעלו לירושלים לרגל החגים (התאריך ראשית חודש סיוון) והשתתפו בייסוד החברה, אך מאוחר יותר חזרו לבוכארה ולא התגוררו בירושלים. כפי שנראה להלן, לקשרים שבין שכונת הבוכארים לבין היהודים שנשארו באסיה התיכונה תהיה השפעה מכרעת על אופי השכונה והחיים בה.

וף תרומות

יש בידינו עדות לפעילות נוספת של החברה הבוכארית בתר"ן (1890), היא השנה הראשונה לייסודה. עד שנה זו היה הכולל הספרדי, שאליו השתייכו הבוכארים בירושלים, אחראי על שליחת שד"רים לבוכארה, והתרומות שאספו נכנסו לקופתו. כספים רבים היו נאספים מיהודי אסיה המרכזית, בייחוד לקראת חג

הסוכות על ידי מכירתם של ארבעת המינים מארץ הקודש. כבר בפנקס היסוד הראשון של החברה הובעה כוונה לארגן גביית כספים בוכארית נפרדת, שהכנסותיה תגענה ישירות לעדה הבוכארית. לקראת חג הסוכות בשנת תרנ"א נשלח אל קהילות בוכארה מכתב כתוב עברית ובוכארית, מאת הרבנים הספרדים הראשיים, בצירוף הסכמה מהוועד הבוכארי החדש, ובו נאמר:

ועתה נתחדש לנו להגיד לכם, כי בראותנו החברה הק' [הקדושה] אשר נתייסדה עתה פה עיקו"ת [עיר קדשנו ותפארתנו] מילידי בוכארה... אשר מטרתה להרבות ישוב הארץ, לעורר את לבב אחינו לשכון כבוד בארצנו, וישרו בעינינו תהלוכותיה ותשוקת מנהליה, ועשינו שותפות עמהם כי כל הריוח שמגיע... יהיה המחצית להחברה הנ"ל והמחצית לכוללות העניים הספרדים כנ"ל... הזכות הזה [למכור את ארבעת המינים] יהיה בשנה הזאת לכוללות עיה"ק ת"ו [עיר הקודש תיבנה ותיכונן] עם החברה הנז' [הנזכרת] בשותפות ולעולם הזכות הזה שייך לחברה הנ"ל ולא לזולתם.[55]

אחד המניעים העיקריים להתארגנותם של בני העדה הבוכארית, בדומה להתארגנותן של קהילות אחרות באותו זמן, היה השאיפה לקבל חלק גדול יותר מן הכספים שנאספו למען יהודי ארץ־ישראל במחוזות מולדתם, שבהם היו אמידים רבים. תהליך ההתבדלות וההתנתקות מהעדה הספרדית, שראשיתו בהחלטה זו, נמשך עוד זמן רב, עד לניתוק הסופי, שחל ערב מלחמת העולם הראשונה.

הרב יעקב מאיר

משקל רב בהתארגנות העדה הבוכארית בירושלים לקראת ייסוד השכונה היה למעורבותו של הספרדי ר' יעקב מאיר (לימים הרב הראשי הספרדי לארץ־ישראל). השפעתו הרבה על יהודי בוכארה ניכרה כבר בעת מסעו לאסיה המרכזית כשליח, שזכה, כפי שראינו, להצלחה חסרת תקדים. יש הרואים בפעילותו שם גורם מאיץ ראשון בחשיבותו לעליית הבוכארים לארץ־ישראל.[56] בירושלים היה ליעקב מאיר חלק מכריע בהמרצת הבוכארים ובארגונם. ראשי העדה הבוכארית עמדו על פעילותו בתחום זה באיגרת הברכה שצוטטה לעיל:

פה בירושלים... פעל את פעולותיו הטובות והמועילות לטובת בני העדה הבוכארית, ועזר הרבה בהשפעתו על בני עדתנו לייסוד השכונה המפוארה... והוא בעצותיו הנבונות השפיע על בני העדה לפתוח רחובות רחבים... מאז בכל דבר קטן וגדול פנו אליו עסקני ומנהלי השכונה.[57]

לפי מקור אחד, מנע יעקב מאיר, בהנחיית רבו, הרב יעקב אלישר, את כוונת חלק מהבוכארים לקנות בתים בעיר העתיקה, ושכנע אותם לנצל את כספם לרכישת נחלה באזור שבו איכות החיים גבוהה יותר. כשנבחר ועד החברה, הועמד יעקב מאיר בראשו; הוא היה מי שכתב וניסח את כתב ההתקשרות (כפי שמצוין בו במפורש), וכנראה גם את ספר התקנות הראשון של השכונה.[58] לקניית הקרקע תרמו במידה רבה המאמצים שהשקיע, וייתכן שהקווים הכלליים בתכנית להקמת השכונה נקבעו על־פי הנחיותיו.[59]

העדר המעש של העדה הבוכארית עד לייסוד חברת חובבי ציון של בוכארה וסביבותיה מנומק כפי שראינו ב'קול קורא' בחוסר היכולת להתארגן, 'אי אחדות ופירוד לבבות'; 'אין רועה ואין מנהיג'. משום כך יש אולי משמעות לעובדת

מעורבותו של מנהיג כיעקב מאיר, שלא נמנה עם בני העדה הבוכארית. המחסור בדמויות מנהיגות ומובילות, הצורך באנשים מבחוץ והפירוד הפנימי יעמדו גם בנסיבות אחרות למכשול בפני היהודים הבוכארים, כפי שעוד נראה להלן.

קשריו של יעקב מאיר עם בני העדה הבוכארית נמשכו כל ימיו (איור 4).[60] בתחילת המאה ה־20 בנו שני עשירים בוכארים, בהשפעתו של יעקב מאיר, את בית היתומים הספרדי שברחוב יפו, והוא עמד בראשו. ערב מלחמת העולם הראשונה, כשעמד יעקב מאיר בראש קהילת סלוניקי, הביאו מרדכי ישששכרוף לביקור בארץ, ואירח אותו בביתו, ששכן בדרום שכונת הבוכארים. מסופר ששטיחים נפרשו לכבודו של יעקב מאיר משכונת נחלת צבי הסמוכה ועד הבית שבו התארח. במשך שלושה ימים דלקו פנסי לוקס, שנתלו בתוך הבית ומחוצה לו, ונערך משתה, שאליו הובאו תזמורות של ילדי בית חינוך עיוורים ושל ילדי הספרדים והבוכארים.[61]

איור 4. הרב הספרדי הראשי יעקב מאיר ובני העדה הבוכארית, בחתונתם של יצחק בן אלישע יהודאיוף ורחל נכדתו (בערך ב־1927), בסוכה שבבית יהודאיוף. (באדיבות מאיר יהודאיוף)

קניית הקרקע

שניים מתושביה הראשונים של השכונה, שהיו פעילים מרכזיים ביוזמה לייסודה היו שלמה מוסאיוף, המופיע ב'קול קורא' כסוכן החברה, דהיינו הגזבר (ובמקומות אחרים מתואר כמייסדה[62]), ויוסף כוג'הינוף מחברי הוועד. השניים הכירו זה את זה עוד בבוכארה, שם למדו יחדיו אצל שליח מירושלים.[63] הם הגיעו לירושלים

בשנת תר"ן (1890), ונראה כי אין זה מקרה שההתארגנות הבוכארית יצאה לפועל מיד אחרי כן.

'כרם ג'יזאל' תשעה חודשים לאחר פרסום ה'קול קורא' (ולא לאחר שלושה, כמובטח בו), בטבת תרנ"א (1891), נשאה ההתארגנות פרי: נקנה השטח שנקרא 'כרם ג'יזאל' העתיד להיות גרעין השכונה. שטח החלקה היה 113,000 אמות מרובעות, שהן כ־65 דונם, ומקומה ממערב לשכונת בית־ישראל, בצד הצפוני־מערבי של העיר.[64] הקנייה נתבצעה על ידי שלמה מוסאיוף ויוסף כוג'הינוף, ונסתייעה בידי ר' יעקב מאיר; הקושאן (שטר הקניין) על השטח כולו נרשם על שמם של שני אלה ושל חבר נוסף בחברה, פייזי בן משה. השלושה הניחו בידי הוועד כתב ראיה, שלפיו הנחלה שייכת לכלל החברה. העובדה שהקונים היו אזרחים לא עות'מנים הקשתה על רכישת הקרקע, ולשם סיום העיסקה היה צורך בסיועו של הקונסול הרוסי, אשר חלק מהבוכארים היו כאמור תחת חסותו.[65]

מחיר הקרקע היה שלושה גרושים תורכיים לאמה. מחיר זה היה נמוך יחסית למחיר קרקעותיהן של שכונות אחרות שנקנו באותה תקופה. למשל, אדמות שכונת 'כולל אונגרין', שנקנו באותה שנה, ושל שכונת 'דמשק אליעזר', שנקנו שנה אחרי כן, מחירן היה גבוה פי ארבעה; אדמות 'כנסת ישראל' נקנו באותה שנה במחיר גבוה פי שניים וחצי, ואדמות 'עזרת ישראל', השוכנת על דרך יפו — במחיר גבוה פי שמונה־עשר לערך.[66] המחיר הנמוך נבע מהמיקום המרוחק של השטח, ויש להניח שמייסדי השכונה נאלצו להשלים עם רכישת חלקה מרוחקת ומבודדת זו, משום שסכום הכסף שנאסף על ידי הוועד לא הספיק לרכישת מגרש גדול דיו במיקום טוב יותר. מוסאיוף וכוג'הינוף שילמו בעד הקרקע מכספם, כהלוואה לוועד השכונה, שעדיין לא הספיק לאסוף כספים די הצורך.[67] לפי עדות בנו של שלמה מוסאיוף, הציעו לאביו חלקה גדולה באזור שבו קמה לימים שכונת 'זכרון משה', אך מחיר הקרקע שם היה כמעט כפול: חמישה וחצי גרושים לאמה.[68] לבידודה הגאוגרפי של שכונת הבוכארים, שנבע ממיקומה המרוחק, ואשר המשיך והתקיים עד שנות ה־20 של מאה זו, היתה, כפי שנראה להלן, השפעה מכרעת על אופי השכונה.

תקנות השכונה

כפי שהבטיח ועד החברה ב'קול קורא' משנת תר"ן, מיד עם קניית הנחלה פרסם הוועד את 'ספר תקנות חברת חובבי ציון לבנין בתים בעד אנשי בוכארה וסמרקנד ותשכנד ואגפיהן בירושלים תובב"א [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן]' (איור 5).[69] לשכונה העתידה לקום נבחר שם 'בזה נקרא שמה **רחובות** ופרינו בארץ', לפי הפסוק מספר בראשית (כו כב) 'תיקרא שמה רחבות ויאמר כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ'.

ספר התקנות נפתח בסיפור היווסדות החברה ובציון מטרותיה: 'לכונן בנין מושב בתים בהוד ותפארת ובאופן היותר נעלה ומהודר... הצליח ה' בידינו להשיג נחלה רחבה'. בדעת החברה, כך נאמר, לחלק את מרבית הנחלה שבידה למאה

ספר תקנות
חברת
חובבי ציון
לבנין בתים בער אנשי בוכארא
וסמרקנד ותאשכנד ואנפיהם
בירושלם תובב"א על מקום הנקרא
רחובות
כי אלהים יושיע ציון ויבנה ערי יהודה וישבו שם
וירשוה : וזרע עבדיו ינחלוה ואוהבי שמו ישכנו בה :
(תהלים ס"ט)
נדפס
פעה"ק ירושלם תוב"א
בשנת תרנ"א לפ"ק
בדפוס ר"ש חלוי צוקערמאן ושותפיו

איור 5. עמוד השער של תקנות החברה לבניין 'רחובות', תרנ"א (1891). (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

חלקים, שיימכרו לחבריה, מלבד שטח שיוקצה לצורכי הציבור. 'כל חבר יהיה לו מולך בקושאן עפ"י נימוס [חוק] הממשלה יר"ה [ירום הודה] חלק גדול וחשוב שיהיה בידו לבנות או לנטוע כרצונו, וגם צרכי הקהילה והרחובות והשווקים ברחובות על אופן ערי איירופא החשובות... וגם סדר ואופני הבנינים כנהוג באיירופא למען תהיה להוד ותפארת לירושלים'.[70] הדגשה כזו של חיקוי דרכי אירופה אינה מצויה בספרי תקנות של שכונות אחרות מאותה תקופה. ייתכן שההסבר להדגשה זו נעוץ בעובדה שמייסדיה של שכונת הבוכארים נמנו עם אמידי היהודים בערי אסיה התיכונה שהיו תחת שלטון רוסי (בהן לא נכללה, למשל, העיר בוכארה עצמה). בערים אלה בנו היהודים לאחר הכיבוש הרוסי, כפי שראינו, רבעים חדשים בעלי אופי אירופי, ויש מקום לסברה שאופייה של בנייה חדשה זו בערי מוצאם טבע את חותמו גם בעיצוב השכונה הירושלמית.[71] יש

אומרים שהאופי האירופי ששאפו הבוכארים לשוות לשכונתם הושפע גם מהתרשמויותיו של מוסאיוף בביקוריו בפריס.[72]

עשרים תקנות נקבעו על ידי ועד חברת חובבי ציון הבוכארית. חלק מהתקנות דומות לאלו שבספרי תקנות של שכונות אחרות, והן קובעות את סמכויות הוועד ואת תחומי אחריותו. נכללה בהן הדרישה, שהחברה תבנה לא פחות מעשרה בתים בכל שנה, באופן שבניית השכונה כולה על מאת בתיה תסתיים בתוך עשר שנים. לחברים שרצו לבנות בעצמם, ולא באמצעות החברה, ניתנה האפשרות לעשות זאת. פרק נכבד בתקנות הוקדש לעקרונות התכנון הפיסי המתבטאים ב'פלאן', היא התכנית שהכין ה'מהנדיס'; כל החברים חויבו בציות לעקרונות אלה. כמו כן נקבעו סדרי התשלום: כל חבר נדרש לשלם תשלום ראשון בסך 150 רובל (שהם כ־2,250 גרוש), ואחרי כן 140 רובל מדי שנה. בספר התקנות כלולה גם התייחסות מיוחדת ל'חברים שהם בחוצה לארץ', שישלחו כסף לוועד על מנת שיבנה למענם.[73] לתפקיד הגזבר, המכונה סוכן החברה, נבחר שלמה מוסא (מוסאיוף), ובכוונת החברה היה להתחיל כבר באותה שנה, שנת תרנ"א (1891), בבניית הבתים.

לפי ספר התקנות משנת תרנ"א, חלוקת הנחלה ליחידות והתכנון הכולל הראשוני של השכונה נעשו על־פי תכנית של מהנדס, ששמו אינו נזכר.[74] נראה שמודד הנחלה הבוכארית היה מרדכי לובמן, והוא אולי מי שהכין גם את התכנית הראשונה. לובמן, שהיה המודד של מושבות העלייה הראשונה — ראשון לציון, זכרון יעקב ורחובות — מספר, אגב תיאור מסע שערך בשנת תרנ"ד (1894): 'זה שנה אשר בני בוכארה קנו להם נחלה רחבת ידיים במגרש ירושלים... ואנכי הדל באלפי זכיתי להציב גבולות הנחלה ולמדדה'.[75]

עקרונות בתכנון השכונה

מכלל העקרונות שהציבו לעצמם מתכנני השכונה, יש לציין בראש ובראשונה את תכנית הרחובות: מערך שתי־וערב של רחובות רחבים וישרים.[76] שלמה מוסאיוף היה מהדוחפים לביצוע תכנית זו. לפי עדות בנו, התנהלו מאבקים בינם ובין החברים האחרים, שדרשו לצמצם את השטח שהוקדש לרחובות ולהרחיב את חלקותיהם.[77] בסופו של דבר גובשה תכנית סופית — וזו אכן הוצאה לפועל — של רחובות רחבים (14 אמות — כ־10.5 מטרים) וצרים (7 אמות — כ־5 מטרים) לסירוגין. רוחב כזה של רחובות לא היה מצוי בירושלים באותן שנים. למשל, בתכנית שכונת שעריים, שנדפסה אף היא בשנת תרנ"א (1891), הוקצב שטח 'לרחובות **רחבות**... רוחב כל רחוב **יותר מחמש אמות**' (ההדגשה במקור), דהיינו כשליש מן הרחובות הרחבים שבשכונת הבוכארים. שטח המגרש הבסיסי — ה'נומער' — היה אף הוא גדול מהרגיל: 600 אמות רבועות (הכוונה לרבע גוש בנוי, ותכופות קנה אותו אדם שתיים או ארבע יחידות), וזאת לעומת 200 אמות רבועות בשכונת שעריים, או 400 אמות רבועות בשכונת נווה־שלום (שאף היא לא הוקמה).[78] מערך הרחובות המצטלבים של שכונת הבוכארים השאיר רושם ניכר במבקרים בשכונה ובולט לעין במפת ירושלים עד היום. הוועד גם דאג להקצאת

שטח מיוחד בצדי הרחובות לשם נטיעת אילנות וטיפול בהם.[79] לרחובות ניתנו שמות של אישים מן התנ"ך — דוד, שלמה, אברהם, יצחק, יעקב ואהרן, שמות שהיו בשימוש עד ימי המנדט הבריטי.

מלבד שטח לרחובות, נדרשו חברי השכונה להפריש ממגרשיהם גם לצורכי הציבור האחרים, שהיו 'ואקף' — הקדש — של הוועד. בשטר מכירה של חלקה לישששכר אברהמוף נאמר 'והרשות בידם לתת לו פחות מהשטח [שקנה] לפי הפלאן שבידם'.[80] עיצוב השכונה בכללו היה בעל חשיבות רבה בעיני היוזמים. בתקנות הראשונות (משנת תרנ"א) נעשה ניסיון להכתיב לחברים תנאים שונים הנוגעים לתכנון ביתם: בנייה באבן, מספר החדרים וגודלם, מיקומם, הקצאת שטח לאילנות, בניית גג רעפים, מיקום בור המים וגודלו.[81] אך בסופו של דבר ויתרו המארגנים על כוונתם לשמור על ההנחיות הנזכרות בתקנות ועל צורת הבנייה האחידה, ועל כך הצהירו בשנת תרנ"ג בהקלות שפרסמו לתקנות תרנ"א. מן התקנות הראשונות נותרו רק חובת הבנייה באבן והאיסור לחרוג בבנייה אל שטחים המוקצים לדרכים; ובכל זאת עוצבה השכונה עיצוב עירוני מתוכנן ונאה, שהיה יוצא־דופן בירושלים באותה תקופה.

חבלי לידה

יים בתחילת הבנייה

תקוות ועד חברת חובבי ציון לעדת בוכארה לא נתממשו: בניית השכונה לא החלה באותה שנה, אלא רק כשלוש שנים אחרי כן, בשנת תרנ"ד (1894). מצוקתה הכספית של החברה לא נסתיימה עם קניית הקרקע. פעילותו העיקרית של הוועד בשנים הראשונות היתה מוקדשת לנסיונות לגייס חברים למפעל הבנייה, בעיקר מקרב בני העדה שבבוכארה ובערים האחרות באסיה המרכזית. נשלחו מכתבים לבוכארה לשם עידוד העלייה לארץ:

במשך שנתיים־שלוש עסקו חברי הוועד... בכתיבת מכתבים רבים אל חבריהם ומכריהם ואל אנשי מסחר רבים בעירות בוכארה, סמרקנד, טאשכינט, קוקאנד, מרגיליאן, אנדיזאן, שהריסוז וכטירצי, ועוררו בהם את החשק לקום מיד ולעלות ארצה, הואיל ונרכשה חלקת אדמה בסביבה טובה ונהדרת, מקום קרוב לקבר הקדוש שמואל הנביא מצד אחד ומצד שני קברו של שמעון הצדיק... המכתבים נכתבו בסגנון מסחרי כדי למשוך לבם של בני העדה לעלות.[82]

החברה אפשרה לחברים לרכוש מגרש ולשלוח כסף לבנייה, בלא לעלות לארץ בפועל. היענות היהודים הבוכארים לפניית החברה היתה קטנה מהמצופה. בשנת תרנ"ג (1893), לאחר שבמשך שנתיים לא הצליחה החברה להתחיל בבנייה, פרסם הוועד תוספת לתקנות, שנועדה להקל על החברים ולהמריץ בוכארים נוספים להצטרף למפעל:

היות שעברו שתי שנים מיום התיסדות חברתינו... ומחשבתנו הטובה עוד לא יצאתה לפועל... נתאספנו ביום ג' חשוון ש' ה'תרנ"ג לשאת ולתת מה יהיה אחרית דבר, כי אם ח"ו [חס וחלילה] תשאר עוד שממה מבלי יושב, לבד הנזקים הרבים יהיה ג"כ [גם כן] חלול ה' גדול, לזאת החלטנו להקל מעל החברים חובתם ולסדר סדרים חדשים.[83]

סכום התשלום השנתי הורד מ־140 רובל ל־100 רובל. כמו כן, הוקלו ההגבלות על הבנייה, כמתואר לעיל, ובניגוד לתקנות תרנ"א, שקבעו במידה רבה את צורת הבית ואת תכניתו, ניתן כעת לכל חבר החופש לבנות כרצונו. לחברים שקנו מגרש כפול ניתנה הרשות להקצות את מחציתו לגינה, וכן הובטחה העדפה לחברים שיבנו ראשונים. הוועד התחייב לתקן את בורות המים ולספק מהם מים חינם לכל חבר, ברגע שעשרה חברים ישלמו את התשלום הראשון; מכאן שבשנה זו, שנתיים לאחר תחילת ההתארגנות, עדיין לא היו אפילו עשרה משתתפים. לעומת זאת נדרש כל חבר להפקיד עירבון על מנת להבטיח שאכן יבנה בית על המגרש שירכוש. כמו כן איים הוועד לסלק מהחברה כל חבר שלא יפרע את התשלומים כסדרם.

העיכוב בבניית שכונת הבוכארים חל במקביל לקיפאון כללי ששרר בבנייה בירושלים בראשית שנות ה־90. לקיפאון זה קדם בולמוס בנייה, שגרם לספסרות בקרקעות ולעליית מחירים מופרזת, ואלה גררו בעקבותיהם משבר בלתי נמנע.[84] על זאת יש להוסיף, שבשנת 1891 סגרה הממשלה התורכית את שערי הארץ בפני עולים יהודים (בעקבות הגל השני של העלייה הראשונה — עליית טיומקין), ועובדה זו, יש להניח, פגעה אף היא בחברה הבוכארית, שהתקשתה משום כך עוד יותר בגיוס משתתפים פעילים להקמת השכונה.

בפרק הזמן שבין פרסום התכניות להקמת השכונה, ב־1891, ועד לבניית הבתים הראשונים, ב־1894, התעוררו בקרב אנשים שאינם מן העדה הבוכארית ציפיות ניכרות בעניין זה. כך, למשל, סבר זאב יעבץ, ש'מעולם לא הרבו בני ירושלים לבנות שכונות גדולות... כבשנה הזאת... אך כולן לא תערוכנה ביפין ובגדלן את שכונת אחינו בני בוכריא המתעתדת להבנות בצפון העיר... שלוש מאות בתים גדולים רחבי ידיים ויפים...'[85] זמן קצר אחריו מספר כהן־דת אנגליקני ששירת בירושלים, שיהודים מבוכארה, טובי מראה, בעלי אמצעים ולבושים נאה, רכשו שכונה שכבר מכונה בשם 'בוכריה'.[86]

שנות הבנייה הראשונות, 1894–1898

שלמה מוסאיוף

הבית הראשון שאוכלס בשכונת הבוכארים היה ביתו של שלמה מוסאיוף. עוד בשבתו בבוכארה נמנה מוסאיוף עם מנהיגי העדה הבולטים. הוא הנהיג חידושים ושיפורים רבים, ובהם תלמוד־תורה מתוקן, חברת מבוגרים ללימוד תלמוד, ו'...תקן הרבה תקנות טובות ובטל הרבה מנהגים רעים'.[87] בשנת תר"ן (1890) עלה לארץ, בעקבות מגפה שפרצה בבוכארה, וגר תחילה בבית בוכארי בשכונת נחלת שבעה. אחרי כן קנה בית בסביבת רחוב בן־יהודה של היום, ועם ההתארגנות להקמת השכונה עבר להתגורר בשכונת בית־ישראל הסמוכה. הוא רכש מגרש גדול בן ארבע חלקות ('נומערים') בנחלת החברה, ובשנת תרנ"ד (1894) נכנס לחדר הראשון. כאן נולד בשנה זו בנו — ראשון ילדי שכונת הבוכארים — ושמו רחביה, שם המרמז לפסוק שממנו נלקח גם שם השכונה.[88]

כבר הזכרנו את השפעתו הרבה של מוסאיוף (איור 6) על תכנון השכונה וייסודה. גם בהמשך התפתחותה היה הוא הכוח הדוחף והמניע. ד"ר צוקרמן,

איור 6. שלמה מוסאיוף (1852–1922). (צילם ציון גאדילוף, 1908. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי יד, אוסף שבדרון)

אורח שביקר בשכונה ב־1902, פגש במהלך ביקורו את שלמה מוסאיוף: 'ד"ר צוקרמן אמר לראש השכונה התורני והמשכיל הגביר שלמה מוסא [מוסאיוף] מקצת שבחו בפניו בגלל השתדלותו העצומה ביסוד השכונה היפה הזאת'.[89] בידיעה מ־1905 מוגדר מוסאיוף שוב כ'ראש השכונה',[90] מ־1894 ואילך היה שלמה מוסאיוף נשיא הקהילה הבוכארית. בני העדה מספרים עליו שסירב לעזוב את ארץ־ישראל כי ראה בכך חטא. על רכושו בשכונה ניתוספו במשך הזמן עוד שני בתים, וכן מבנים שונים שאותם הקדיש לוועד השכונה.[91] קשריהם של רבים מן המייסדים עם השכונה התרופפו במשך הזמן, אולם לא כך אירע למוסאיוף; בניגוד למרבית בעלי הבתים בשכונה, שעסקיהם ומקורות פרנסתם נותרו בבוכארה, חיסל מוסאיוף את עסקיו שם עוד בהיותו בדרך לארץ־ישראל, וביקש משותפיו לשלוח לו את חלקו לירושלים. מוסאיוף היה אדם משכיל ואוהב ספר. היתה לו ספרייה גדולה, שכללה כתבי יד וספרים יהודיים נדירים (בנוסף לאוסף קטן של עתיקות),[92] והוא עצמו הדפיס ספרים אחדים בירושלים.

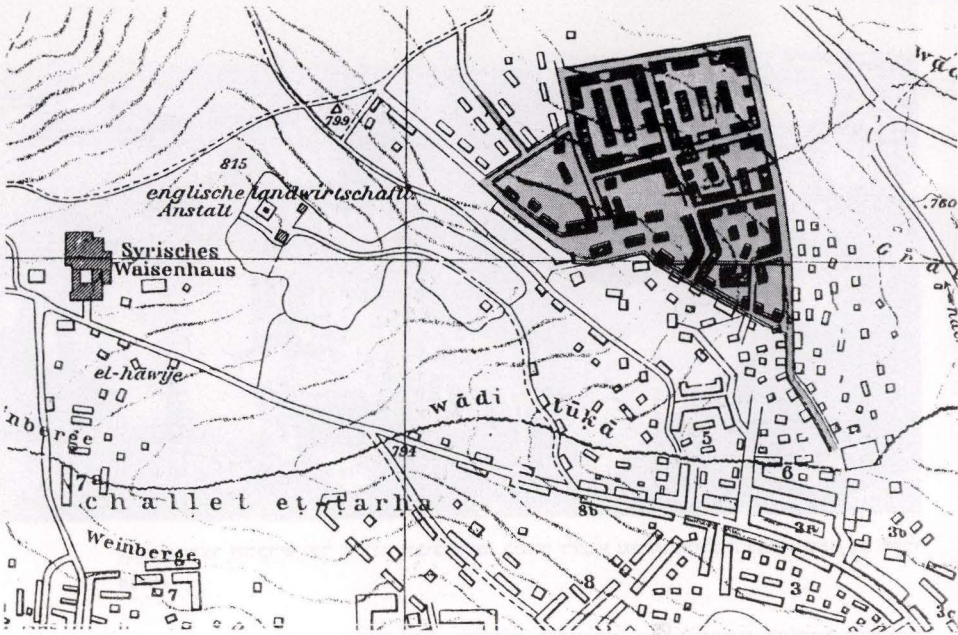
ניתו של שיק

גל הבנייה הראשון, שהחל ב־1894 עם בניית ביתו של מוסאיוף, התרכז בעיקר בחלק הנחלה המזרחי, הסמוך לשכונת בית־ישראל, שהיתה האזור המיושב היחיד אשר גבל בקרקעות הבוכארים. רוב הבתים היו בני קומה אחת או שתיים, ונבנו סביב חצר פנימית, שלעתים קרובות היתה מוקפת מבנים משניים או שלושה צדדים. בעלי המלאכה היו ברובם ערבים.[93] בשנת תרנ"ד (1894) הזמינו הבוכארים את קונראד שיק, האדריכל יועץ הבנייה הגרמני־שווייצרי, תושב ירושלים, למדוד

את השטח ולשרטט תכנית של השכונה המתהווה, על מנת שיוכלו לשולחה לאחיהם בבוכארה. שיק דיווח שהבתים בנויים היטב, ושכארבעים משפחות כבר גרות באזור שבני המקום כינוהו כעת בשם 'בוכריה'; ובתים חדשים הולכים ונבנים.[94] (מספר המשפחות נראה מופרז; ייתכן ששיק ספר גם בוכארים שעדיין לא הגיעו לשכונה, או כאלה שגרו בבית־ישראל הסמוכה.) בשנת תרנ"ו (1896) סיפר מרדכי לובמן, אשר קודם לכן מדד את השטח, ש'זה כשנה אשר בני בוכרה קנו להם נחלה רחבת ידיים... ויבנו בתים המתנשאים לתלפיות ומתנוססים לתפארה'.[95] בניסיון להתגבר על הריחוק מהעיר, דאגו מייסדי השכונה לסלילת דרך אליה ולשירות עגלות מיוחד.[96]

האם נשתמרה תוכנית שיק

השוואת מפות ירושלים ששורטטו על ידי קונראד שיק מרמזת בעקיפין על חלקו האפשרי בתכנון שכונת הבוכארים. במפה משנת 1895 אין שכונת הבוכארים מופיעה.[97] אולם, בשנת 1905, ארבע שנים לאחר מותו, נדפסה המפה שנית, ערוכה ומעודכנת על ידי ד"ר בנצינגר — שגר אז בירושלים ונמנה עם הפעילים בחברה הגרמנית לחקירת ארץ־ישראל. במפה נכללה תכנית מפורטת של שכונה מתוכננת היטב המכונה 'רחובות', המתוארת במקרא למפה כמיושבת יהודים מבוכארה (איור 7).[98] השוואת שרטוט זה למפת השכונה כפי שהוקמה למעשה מראה מצד אחד כמה קווי דמיון בולטים, ובהם רשת רחובות שתי־וערב שאכן ייחדה שכונה זו משכונות ירושלים האחרות; אבל, מצד שני, ניכר גם שוני — מערך הבתים במפה שונה מזה שבמציאות. לפי תכנית שיק־בנצינגר הבניינים מסודרים במלבנים גדולים, הנסגרים כלפי חוץ על ידי קירות ארוכים ובהם פתחים מעטים, ובמרכז השכונה מרחבים פנימיים ובהם מבנים נוספים. התכנית מזכירה את זו של שכונת מאה־שערים, שבתכנונה השתתף קונראד שיק. כמו כן, מערכת הרחובות במפה מוטית בזווית של כ־45 מעלות ביחס לכיוונה במציאות. ברור אפוא שאף שמפת שיק־בנצינגר מבוססת על תכנית כלשהי, אין היא מראה את השכונה כפי שהיתה בשלב כלשהו של הקמתה. נשאלת השאלה, מי הכניס את שכונת הבוכארים למהדורה השנייה של המפה, האם הספיק לעשות זאת שיק בעצמו או שמא היה זה ד"ר בנצינגר שהוסיף את השכונה לפי תכניות שמצא בעיזבונו של האדריכל. לאור העובדה שמפות שיק מדויקות בדרך כלל, יש מקום לסברה, שבמפת 1905 נשתמרה תכנית לשכונת הבוכארים שהוצעה, כפי הנראה, על ידי שיק, וד"ר בנצינגר הכלילה אף שלא הוגשמה. כאמור, שיק כתב בעצמו שהוזמן על ידי הבוכארים להכין תכנית של שכונתם; ולא ברור אם התכוון רק לשרטוט מצב קיים, או גם להצעות לפיתוח עתידי. הדמיון לשכונת מאה־שערים, שתוכננה גם היא על ידי שיק, מחזק את ההשערה שמפת שיק־בנצינגר משקפת תכנית שהגיש שיק אחרי שהופיעה המהדורה הראשונה של מפתו, בשנת 1895. מתכנית כזו, אם אכן הוגשה, מומשו רק כמה רעיונות כלליים.

איור 7. שכונת הבוכארים במפת שיק־בנצינגר, 1905

התרחבות השכונה

השלב הראשון של בניית השכונה נסתיים בהצלחה. בשנת תרנ"ח (1898) פרסמה 'חברת רחובות' פנקס תנאים ובו נאמר:

ברוב קנאתנו ותשוקתנו לארץ הקדושה, קנינו קרקע רחבת ידיים, כדי לזכות את עצמנו ואת אחב"י [אחינו בני ישראל] הקרובים והרחוקים בבנין בתי דירה בתוך ארץ צבי... ובתוך זמן מצער נהפך רוב הקרקע הנז' [הנזכרת] לגן ה' צבאות בבנינים מפוארים ומשוכללים בכל יופי והדר...

פרסום פנקס התנאים החדש נבע מדאגת הבוכארים לאחיהם שרצו לגור בשכונתם, אך לא היו בידם האמצעים להקמת בית.

לכן כדי לזכות את נפש המתאוים האלה, נתעוררנו אנו... ויחדנו קרקע בתוך חברתינו מקום יפה ונאה כדי לבנות בו חמשה ועשרים נומער (ר"ל [רוצה לומר] בית דירה שלם בכל תשמישיו).[99]

צר ההקדש

זו היתה תכנית חדשה, בנייתו של מעין 'שיכון' למשפחות אחדות, ולא בתים פרטיים. בעקבות יזמה זו הוקמה במרכז השכונה חצר ההקדש הגדולה, על שטח של כשלושה דונמים (65×50 מטר) (איור 8).[100] למבנה היתה חצר פנימית פתוחה, ששטחה כ־1,200 מ"ר. במרכזה היה בור מים גדול, כמה מפתחיו הסתומים נראים גם היום;[101] ועצים, שכמה מהם — ובהם שני אקליפטוסים גבוהים — שרדו אף הם. המבנים המקיפים את החצר, בני קומה אחת או שתיים, נבנו בשלבים, לעתים

איור 8. חצר ההקדש של שכונת הבוכארים, במבט לצפון מזרח. (צילמה נעמה שפי, 31 ביולי 1988)

קרובות בסיוע תרומותיהם של עשירים בוכארים, כפי שמצוין בשלטי ההקדש הרבים הקבועים בקירותיהם. לחצר שלוש כניסות צרות מדרום, ממזרח ומצפון. מלבד 25 יחידות הדיור הצנועות יחסית, שפתחיהן פנו לחצר הפנימית, שכנו במבנה גם ארבעה בתי כנסת — בהם 'בבא תמה', החשוב בבתי הכנסת שבשכונה, אשר קדם למעשה לחצר — וכן תלמוד התורה הבוכארי. החזית הצפונית־המזרחית של החצר שימשה כמרכז המסחרי של השכונה — השוק (תפקוד אשר נשמר עד היום).

בניגוד לחותמים על הכרוזים והמסמכים הראשונים של החברה בתחילת העשור, שלא כולם היו פעילים בהקמת השכונה וחלקם כלל לא גר בה, הרי על פנקס התקנות מתרנ"ח (1898) חתומה קבוצה אחרת של יהודים בוכארים — יהוד נשיא, יוסף כוג'הין, יעקב מהוושוף, יוחנן הקטן שמחיוף, נתנאל דוידוף ובאי באבא פנחסוף — שהיו כולם תושבי השכונה וגרעין פעיל בה.

בניית הפאר

בפרוש המאה ה־20 כבר היתה שכונת הבוכארים גדולה ומבוססת, ונודעה כמפוארת שבשכונות ירושלים. בשנת 1902 כתב אברהם משה לונץ, ש'נבנו שמה כמו ארבעים חצרות גדולים בבנינים מפוארים'.[102] בשנים אלה החל השלב המרשים ביותר בגידול השכונה, שנסתיים למעשה רק בשל קטיעתו על ידי מלחמת העולם הראשונה. בשנת תרס"ב (1902) נורתה אבן הפינה לבניין גדול, שהוקדש לוועד הבוכארי על ידי משפחת צופיוף.[103] כמו כן הוחלט לייפות את השכונה ולטעת בה עצים לנוי. בתרס"ד (1904) נקנו 30,000 אמות רבועות (כ־17 דונם) להרחבת השכונה.[104] שנה אחרי כן החלה תנופת בנייה גדולה:

הנני שמח מאד על הבשורה אשר בשר לי ראש השכונה הזאת, האדון שלמה מוסא [מוסאיוף], כי בשנה הזאת יבנו עוד הרבה בנינים שם, ויותקנו הרחובות החדשה, ובזה יושלם בנין כל השכונה.

וכמו כן:

עוד תגדל שמחתנו בתרס"ה (1905)... עלו אלינו עשירי ונכבדי ויקירי עדתנו ילידי בוכארא אשר גם להם חלק... בחברה הזאת... והוסיפו עוד נופך... ונתנו כל אחד אבן פנת היסוד בחלק ארצו הרחבה ובע"ה [בעזרת השם] יתנוססו עוד ארמונים נשגבים וביצורים משוכללים ברוב פאר!

עוד הוסיף אברהם משה לונץ באותה שנה:

בשכונת רחובות, השכונה היותר יפה בעירנו, החלו לבנות רחוב חדש, ובינה ובין השכונות אשר סביבותיה נבנו בתים גדולים מיחידים.[105]

בשנת 1908 הורחבה השכונה פעם נוספת, עם רכישתה של חלקת קרקע בדרך לכרם־אברהם (אולי במקומו של בית יהודאיוף), רכישה אשר גרמה לסכסוך בין הבונים הבוכארים לבעלי חווה זו.[106] לתקופת בנייה זו שייכים רוב הבתים המפוארים שבשכונה: 'ארמון' יהודאיוף; בית דוידוף שלימים יתפרסם כמשכנה של הגמנסיה הירושלמית; בית משהיוף — הבית הגדול ביותר בשכונה, ששטחו, לרבות חצרותיו הפנימיות, כחמישה דונם; בית מקסימוב ואחרים. גם השוק הצמוד לחצר ההקדש נבנה בתקופה זו. פרק מיוחד בשלב זה הוא הקמתו של תת־הרובע המשהדי־פרסי, שֻכונה 'גבעת שאול'. ב־1910 נעשו תיקונים שונים לשיפור יופייה וניקיונה של השכונה, בין השאר הוחלפו פנסיה הדלים במאורות 'לוקס'.[107]

פעילות הבנייה של בני בוכארה בתקופת הפריחה שלה, מראשית המאה ועד מלחמת העולם הראשונה, לא הצטמצמה בשכונתם המרוחקת; כמה מהבניינים המרשימים ביותר במרכז ירושלים הוקמו על ידי עשירים בוכארים באותה תקופה, ובהם: בית היתומים הספרדי, בית משיח בורוכוף, בתי סעידוף, בית קנדינוף ואחרים, רובם לאורך דרך יפו.

המרחץ — 'החמאם'

בפרוש המאה ה־20 בנה שלמה מוסאיוף בית מרחץ, 'החמאם', המשמש עד היום ציון דרך בשכונת הבוכארים. לפי עדויות של בני משפחתו, הקים מוסאיוף את בית המרחץ לפי דגם של בית מרחץ תורכי שראה בפריס; ייתכן שהסתייע במומחה תורכי למרחצאות אדים.[108] מעל שני השערים בחזית המערבית של הבניין ניתן עדיין לראות את הכתובות המקוריות החקוקות באבן (איור 9): 'בית מרחץ מקווה טהרה לנשים' (בכניסה הצפונית) ו'טהרה לאנשים' (בכניסה הדרומית). תושב העיר תיאר בזיכרונותיו:

למרחצאות ההזעה של התורכים לא קמו מתחרים מבין היהודים, עד שלא סידר אחד עשירי הבוכרים... מרחץ כזה בבתי הבוכרים בשכונת 'רחובות', ואם כי בעת הווסדו נראה מסודר ויפה, והיה גם אבא מבכרו על מרחצאות הערבים מסוגו, הלך עד מהרה הלוך ורדת. טובים היו המרחצאות העתיקים, נקיים יותר ממנו ומסודרים יותר.[109]

מלבד בית המרחץ היו בשכונה מקוואות אחדים. סמוך לבית המרחץ היה מוסד ציבורי נוסף — תנור אפייה תורכי גדול.[110]

איור 9. שלטי האבן מעל לפתחי הכניסה של בית המרחץ. (צילמה נעמה שפי, 31 ביולי 1988)

גידולה של העדה הבוכארית בירושלים

בד בבד עם גידול השכונה גדל גם מספרם של בני העדה בירושלים. הטבלה שלהלן מראה הערכות של מספרם של יהודי בוכארה בירושלים בזמנים שונים. רוב הנתונים הם אומדנים, שמידת דיוקם אינה ידועה.

השנה	מספר היהודים הבוכארים בירושלים	המקור
1889	כ־200 נפש	ראובן קשאני[111]
1891	500 נפש	א"מ לונץ[112]
1894	כ־40 משפחות בשכונת הבוכארים	קונראד שיק[113]
1897	לפחות 200 נפש	אלקן אדלר[114]
לקראת סוף המאה ה־19	כ־180 משפחות	מ' אלטשולר[115]
1900/1899	530 נפש	א"ש הירשברג[116]
1901	לא יותר מ־500 נפש	א"מ לונץ[117]
1903	400 נפש	העיתון 'ברלין טאגבלאט'[118]
1905	57 משפחות בשכונת הבוכארים	ספרי הרישום התורכיים (נפוס)[119]
1909	500 משפחות (מספר זה נראה מופרז)	ח"א זוטא — ל' סוקניק[120]
1913/1912	917 נפש	מ' פריימן[121]
1913	יותר מ־1,000 נפש בשכונת רחובות	בקשת עזרה ששלחה חברת הבוכארים[122]
1914	כ־1,500 נפש	א"צ אידלסון וי' בן־צבי[123]

נתונים אלה מעידים על יציבות, ואולי על גידול איטי של העדה הבוכארית בירושלים. מראשית שנות ה־90 ועד 1905 לערך, היו בשכונה כמה עשרות משפחות, שמנו בסך הכל עד כ־500 נפשות. המספר המדויק היה תלוי בין השאר בעונת השנה שבה נאמד, שכן — כפי שנראה — לקראת חג הפסח נהגו בוכארים רבים מאסיה התיכונה לעלות לירושלים ולשבת בה זמן מה. כמו כן יש להביא בחשבון את האפשרות, שבחלק מהאומדנים נכללו היהודים המשהדים — ואולי גם אחרים — שהתגוררו בשכונה והתערו בקהילייתה. בשלב מאוחר יותר בולט לעין הגידול הניכר במספר הבוכארים בירושלים ערב מלחמת העולם הראשונה. קהילתם גדלה אז פי שניים ואף פי שלושה.

העלייה ערב מלחמת העולם הראשונה

לגידול זה ערב מלחמת העולם הראשונה יש גם עדויות נוספות. בבקשת עזרה שנשלחה משכונת הבוכארים בשנת תרע"ג (1913) מתואר גל עלייה נרחב ב'שנתיים־שלוש האחרונות', שכלל גם עניים, זקנים ואלמנות.[124] לפי המתואר בבקשה זו, שוכנו חלק מהבאים בבתי ההקדש — באותם חדרים שעדיין לא הפכו לבתי כנסת או למוסדות אחרים — ואילו לשאר עדיין לא נמצא מקום. ועד העדה בירושלים פנה בבקשת סיוע שיאפשר לשכן ולכלכל קבוצה זו, שכן 'מנדיבי מחוזותינו לא באה [עד כה] שום עזרה לקהילת מסכנינו'. עדות נוספת לעלייה

המוגברת היא ידיעה המציינת כי 213 יהודים הגיעו לארץ־ישראל מבוכארה בחודשים סיוון־אלול תרע"ג;[125] יש לזכור שבחודשים אלה לא הגיעו בדרך כלל עולי רגל בוכארים רבים, שהרי אלה נהגו להגיע בחודש ניסן ולחזור למולדתם בחודש סיוון.

נראה שגל הגירה זה נבע מהקשיים המתגברים שעמדה בפניהם הקהילה היהודית באסיה התיכונה. בתקופה זו הוצאה לפועל פקודת הגירוש, שחייבה יהודים ילידי אמירות בוכארה, אשר היגרו מאז הכיבוש הרוסי למחוזות שבשליטת רוסיה, לחזור לאמירות המוסלמית או להצטמצם ולחיות בכמה ערים שנקבעו מראש; מימושה של פקודת הגירוש נקבע ל־1905, ואחרי כן נדחה ל־1909 ושוב נדחה ל־1910.[126] בשנת 1910 חלה הרעה כללית במצב היהודים שחיו בתורכיסטאן הרוסית; ועדה שמינה הצאר לבדיקת המצב בחבל תורכיסטאן המליצה להטיל גזירות נוספות על היהודים במקום. פקיד ממשל מקומי גבוה הכריז באותה שנה, כי היהודים הם 'שודדי העם' ו'מזייפי מסמכים', וסיכם באומרו: 'יש לצפות כי העם בעצמו יוציא גזר דינו על היהודים'. בשנת 1911 דרשה האוכלוסייה המקומית בתזכיר רשמי 'להגלות את כל היהודים' ועוד ביקשה רשות לטבוח בהם. בשנת 1912 כתב רבה של תורכיסטאן, ש' טאג'יר, ש'עתה סכנה גדולה מרחפת על ראשנו מצבנו הולך ומסתכן הולך ומתחדד, כמה גזירות כמה רדיפות, גירוש אחר גירוש...'[127] ייתכן שרק מלחמת העולם הראשונה, שפרצה לאחר זמן קצר והסיטה את תשומת הלב לאפיקים אחרים, מנעה הידרדרות חמורה עוד יותר במצב.

נראה שהעלייה המוגברת לארץ בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה היתה בעיקרה תוצאה של לחצים אלה. צו הגירוש מתורכיסטאן הרוסית, נכתב בעיתון 'האור' בתרע"א, הטיל בבוכארה 'סערה איומה והיאוש שם גדול מאד. אולם יחד עם היאוש החלה תנועה כבירה לטובת הגירת הבוכרים לעותומניה אשר תפתח לפניהם את שעריה ברצון — וגם לארץ־ישראל'.[128] חלק מהבאים הגיעו לירושלים כפליטים, ללא רכוש, והפכו למעמסה כלכלית על תושבי השכונה.

בוכארים מעוטי־אמצעים

הגידול במספר הבוכארים בירושלים משקף לא רק את גידולה של השכונה. נוסף על תושביה של שכונת הבוכארים, חייתה בירושלים גם קהילה בוכארית אחרת, בעלת אופי שונה. אפשר שההפרדה בין הקהילות נוצרה כבר באסיה התיכונה, כאשר הכיבוש הרוסי והאפשרויות הכלכליות שנפתחו בעקבותיו יצרו שכבה יהודית מצומצמת בעלת עצמה כלכלית ניכרת, ולעומתה מעמד יהודי גדול במספרו, אשר לא זו בלבד שלא נהנה מפירות הרווחה הכלכלית, אלא תכופות אף התרושש, עקב חיסולם של עסקי האריגים הקטנים שמהם התפרנס על ידי החברות המונופוליסטיות הגדולות.[129] כפי שראינו, הבחנה זו לוותה בהפרדה גיאוגרפית, כאשר המשפחות היהודיות האמידות בערי אסיה התיכונה עזבו את הרבעים היהודיים המסורתיים ועברו להתגורר באזורים הרוסיים החדשים.

חלוקה מעמדית זו באה לידי ביטוי גם בקהילה הבוכארית בירושלים. מייסדיה של שכונת הבוכארים השתייכו ברובם למעמד הסוחרים האמידים נתיני רוסיה,

ונראה שגם התייחסו אל עצמם כאל עלית נבדלת.[130] מלבדם היה בירושלים ציבור גדול של יהודים בוכארים שלא השתייך לקבוצת הגבירים שבנתה את שכונת הבוכארים, ושברובו התגורר מחוץ לה. כיוון שאלה היו ברובם אלמונים, ולא טבעו את חותמם על העיר, מועטים האיזכורים שלהם במקורות השונים. יש המציינים שבעקבות עליית העשירים הבוכארים הגיעו לארץ גם עניים בני העדה, שקיוו להיבנות מנדיבות אחיהם. אחד מבני העדה סיפר על משפחות בוכאריות מחוץ לשכונה 'שהתפרנסו בדוחק רב'.[131]

עדות לקיומה של קהילה בוכארית מעוטת אמצעים בירושלים ניתן למצוא בבקשת עזרה שנשלחה בשנת תרנ"ו (1896) לקהילות היהודיות בבוכארה, סמרקאנד, והערים האחרות, מטעם 'אחיכם עצמכם ובשרכם המסתופפים על אדמת הקודש... קהלה... הנקראת על שמכם קהלות עדת ישראל ממדינת בוכרה... פעיה"ק [פה עיר הקודש] ירושלים'. עיקר המכתב הוא בקשת סיוע לקהילה הבוכארית הענייה בירושלים, הקיימת בצדם של העשירים בוני השכונה; אל אלה מופנית תלונה מאופקת על שאינם מתחשבים באחיהם.

זה כמה שנים מאז אשר קבוץ עדתנו בקודש... הולך וגדול... ובמשך כל השנים העברו לא שמעתם מאתנו קול קורא אליכם לבקש מכם השתתפות בצערינו על חיינו חיי הדחק... עד היום אשר גבר עלינו ההכרח וכשל כוח הסבל עוד... מכתבינו זה הוא קול אחיכם הזקנים... ה' ברך אותנו בבנים ובבנות ואין עצה במה לפרנסם... כי גם **העשירים אשר אתנו פה מערי מדינותינו** לא נוכל לדבר לפניהם מצערינו הקשה... יש מאיתנו אשר מחביות ארה"ק [ארצנו הקדושה] השקיעו מעט כספם בבנין בית... ובין כה הלך כספם [לפי תאריך המכתב, ולפי אופי התיאור — נראה שהכוונה אינה לבתים שבשכונת הבוכארים]... במצב נורא ואיום כזה נתוועדנו יחד... גבר עלינו המחסור עד תום כחינו האחרון... לבל נגווע ברעב, ולא נהיה לבוז אנחנו ואתם... לבל יאמרו ח"ו [חלילה וחס] האם אין רחמים בקרב ישראל יושבי בוכארא... עת לכם לחוש לישובנו בקודש כאותו העשיר אשר שלח את בניו ואת אחיו לשמור משמרתו.

בסוף המכתב יש התייחסות מפורשת לבתי שכונת הבוכארים, ובה שלובים ברכה ותלונה, אשר נראית חריפה וצורבת לאור ההקשר:

וכמה תודה וברכה מגעת מאתנו ומכם יחד **להעשירים בני מדינתנו אשר הגדילו לפאר ישובנו בקודש בבנותם כרך בארץ ישראל הנקרא רחובות**... בפיזור רוב ממונם... לא למען להגדיל להם שם גדול כי אם בכוונה שלימה... שיהיה קבוצנו במקום אחד ויהיה עדתנו עדה שלמה...

ולבסוף, תלונה על עולי הרגל הבוכארים העשירים:

האורחים מבני מדינתנו העולים בכל שנה להשתטח על קברי צדיקים בארה"ק... ומחלקים [צדקה] כטוב בעיניהם ואינם שמים לבם... להלומדים מישובנו [כלומר, לבוכארים] הנקראים עניי עירך קודמים לשאר עניים... ויש אשר גם יגרומו לנו צער ובזיון כי אחרי הריקו ברכתם אצל זולתינו באים הם לישובנו... ונותנים מעט מזער גם עבורנו נדבה קטנה אשר מביאה את המקבל לידי בזיון... ע"כ תשימו לחוק כי מעתה כל איש הבא להתארח בארה"ק ובידו סכום מופרש לצדקה, שיהיה מחצית הסכום עבור הלומדים מישובינו... הרואה ישתומם ויאמר, מה משונים אלו **אשר את קרוביהם ינכרו ואת בן עירם לא יכירו**.[132]

ממכתב זה אפשר ללמוד על קיומן של שתי קבוצות חברתיות שונות בקהילה הבוכארית בירושלים, ששיתוף הפעולה ביניהן היה מוגבל. כאמור, נראה שחלוקה זו המשיכה קיטוב חברתי בולט כבר באסיה התיכונה; כך הוטחה ביקורת דומה כנגד הנדיבים הבוכארים שם כמה שנים קודם לכן, על ש'מנהגם בענין הצדקה זר מאד, כי את מעט העניים אשר בקרבם אינם מפרנסים... תחת זה יתנו כל נדבותיהם למשולחי ארץ־ישראל'.[133] מעניין לציין שארבעה מתוך חמשת החותמים על בקשת העזרה הבוכארית מירושלים חתמו גם על ה'קול קורא' לייסוד השכונה בשנת תר"ן (1890), ולפחות אחד מהם (ראובן מלמד) גר בשכונה. עם זאת, נראה שרוב הבוכארים שגרו בשכונת 'רחובות' היו מהמעמד האמיד יותר, ואילו האחרים גרו בריכוזים בוכאריים אחרים, כמו נחלת־שבעה או בית־ישראל.

בסך הכל, מנו הבוכארים בירושלים ערב מלחמת העולם הראשונה כ־1,500 נפשות, ואותן אפשר לחלק לשלוש קבוצות: האחת — המשפחות בעלות הבתים בשכונת הבוכארים (וכן כמה בתים גדולים באזורים אחרים, בעיקר לאורך דרך יפו); השנייה — אותם יהודים בוכארים, לאו־דווקא אמידים, שגרו בירושלים, אך על־פי־רוב לא בשכונת 'רחובות'; והשלישית — עולים 'טריים' שהגיעו מאסיה התיכונה בארבע־חמש השנים שלפני מלחמת העולם, והיו בדרך כלל מחוסרי אמצעים.[134] בהערכה גסה מאוד, המבוססת על הטבלה שלעיל, ניתן לשער, ששלוש הקבוצות האלה היו בקירוב דומות בגודלן: כ־500 נפש נמנו, כפי הנראה, עם תושבי השכונה הבוכארית; כ־500 יהודים נוספים הצטרפו לשכונה ערב שנת 1914; ולפיכך מספר היהודים הבוכארים שלא גרו בתחומי השכונה היה גם הוא כ־500 נפש.

אופי השכונה

תכנית השכונה ומראֶהָ

מראה שכונת הבוכארים בירושלים שלפני מלחמת העולם הראשונה היה יחיד במינו באותה תקופה. הבוכארים חשו בעצמם בייחוד זה, והתגאו בכך שבנו:

בתים מפוארים וחזקים, גם השכילו... להרחיק הבנינים ולהרחיב הדרכים על פי חוקי הבריאות וההנדסה **אשר בזה נצטיינה חברתינו משאר חברות ופרורים באה"ק** [בארץ הקודש]... יום יום [חברתנו] צועדת קדימה בבנינים מפוארים, בדרכים מרווחים וישרים, באויר זך ונקי...[135]

תיאורי העיר השונים מתקופה זו מתחרים זה בזה במתן מחמאות לפארה של השכונה, לבתיה המרווחים, הבנויים היטב, ולרחובותיה הישרים והרחבים; וזאת לעומת השכונות האחרות בעיר שבלטו בחיצוניותן הדלה ובהעדר תיכנון (איור 10). כבר בשנת תרנ"ו (1896) כתב אברהם משה לונץ, ש'השכונה הזאת מצוינת בתכונת מקומה ויפי בתיה... בתיה מצוינים בגדלם, יפיים וטוב טעמם מכל בתי שאר השכונות'.[136] בשנת 1898, ארבע שנים לאחר ראשית הבנייה, ציין הקונסול האמריקני בירושלים, ש'מושבת היהודים מבוכארה היא התוספת האחרונה לעיר החדשה, וכשמביאים את הכל בחשבון, המושכת והמבטיחה ביותר... הם מקימים בתים העשויים להיות קישוט לכל עיר'.[137] דומה הוא תיאורו של א"ש הירשברג, שעל־פי עדותו 'שכונת אחינו הבוכארים היא השכונה היותר יפה והיותר מצוינה בנקיונה בכל שכונות העיר'; השכונה 'עושה רושם טוב בחיצוניותה ואינה נופלת בנקיונה ובסדר רחובותיה, ביופי בנין בתיה, לפני המושבה "רפאים" של ההיכליים [היא המושבה הגרמנית]; ואפשר שהיא עוד עולה עליה'.[138]

בשנת 1910, כאשר השכונה כבר היתה בנויה ומפותחת, זכתה לשבחים מרשימים מפי אליעזר בן־יהודה. הלה הדגיש את ההבדל העמוק שבינה ובין השכונות האחרות:

עד לפני כמה שנים היינו יותר ראויים לקרוא לעצמנו 'הבונים חרבות למו' כי כל מה שבנינו בירושלים... היו לא בנינים הראויים לשם זה אלא פשוט חורבות חדשות... עברו בחוצות ירושלים... וחפשו וראו הכל מה שבנו היהודים, היש בנין אחד, לא אומר יפה, אבל לפחות נאה?... [כל השכונות] היו שורות כמעט של גדרים, של אבני גוויל, דבוקים זה לזה בלי קו ישר, בלי זווית נכונה, הכל גס, הכל גלם, בלי צורה... כבר הזכרתי לתהילה... את השכונה הגדולה של הבוכארים, שמצטיינת ברחובותיה וגניה וגם בקצת בניניה. והעולה על כולם הבנין החדש שבונה אדון חפץ הצעיר לו ולגיסו [בית יהודאיוף — 'הארמון']... בעברך בחוצות השכונות האלה אינך יכול להתאפק מרגש של נחת רוח אמיתי. אתה רואה וחש כי נשתנו הזמנים... זו התחלה של התעוררות רגש הטעם והיופי בירושלים.[139]

איור 10. תצלום אוויר של שכונת הבוכארים וסביבתה (הטייסת הגרמנית־בוואריה 304, 1918. תצלום מס' 2944)

בעיתוניו של אליעזר בן־יהודה חזרה ונשנתה ההכרזה, כי

השכונה הבוכארית 'רחובות' היא אחד הדברים המעטים בעירנו, שהיהודי הבא מהגולה שמם [משתומם] כשהוא רואה אותם, בתוך השכונות של ה'חורבות' שלנו. העין של איש יהודי... תנוח בעונג על השכונה הבוכארית.[140]

בדומה, ארתור רופין הדגיש את ההבדל בין בתי הבוכארים לבין מגורי האשכנזים והתימנים: 'ליהודי הבוכארי יש... בית מרווח ויפה בירושלים. היהודי המזרח־

אירופי בונה לעצמו בית קטן ועלוב. פרימיטיבי עוד יותר הוא אופן חייו של היהודי התימני, אשר שמח בחלקו למראה כל קורת גג שהיא'.[141]

ריחוקה של שכונת הבוכארים וקיומה כיחידה מבודדת ועצמאית בנוף העיר הבליטו את היותה חריגה ויוצאת דופן (איור 11). בתיאורים שונים נקראת השכונה, אולי בשל ריחוקה, 'פרבר' או אפילו 'כפר'. אחד המבקרים בשכונה תיאר: 'הלכנו דרך אינסופית לקצה של מושבה יהודית מרוחקת'. אחר הדגיש את בידודה: 'בני עדת הבוכרים ישבו להם בדד בטירותיהם רחבות הידים...'.[142]

התפארת היתירה של השכונה ושפע האמצעים שהרעיפו עליה הבוכארים בעת בנייתה יכולים אולי להיות מוסברים בחופש הפתאומי שזכו לו במולדתם לאחר הכיבוש הרוסי. לאחר תקופה ממושכת של כפיפת ראש נהנו לפתע משחרור דתי־רוחני ומפריחה כלכלית, וייתכן שאלה באו לידי ביטוי בבנייה המרשימה והראוותנית קמעא בירושלים. בהקשר זה מעניין תיאור מצב היהודים בבוכארה בשנת תרכ"ד (1864), ערב הכיבוש הרוסי, אשר מבליט את הקשיים שמהם השתחררו במפתיע:

[היהודים] שקועים ביוון הגלות המר... הם מתפללים שם [בבית־הכנסת הישן] בדוחק גדול... וכולם אומרים בפה אחד: מי יתן וינתן לנו רשיון, אז העמדנו בית גדול לכבוד ולתפארת במשך שלושת שבועות... לפנים לא נתן להם רשיון לעשות מקווה בעיר, ועשו אז מקווה יקרה והעמידו עליה בנין מפואר למאד מחוץ לעיר...[143]

לתחושת פורקן זו אפשר אולי לייחס גם את השפע של סמלי מגן־דוד המעטרים את בנייניה של שכונת הבוכארים, שפע שאין לו מקבילה בשום שכונה אחרת.

איור 11. שכונת הבוכארים במבט לצפון מערב, לפני 1914.
1 — בית יהודאיוף ('הארמון'); 2 — בית ישישכרוף (אינו קיים היום); 3 — בית יוחננוף. שים לב לשטח הסלעי שעליו נבנו השכונות גאולה וכרם אברהם.
(F.G. Jannaway, *Palestine and the Jews,* Birmingham 1914,facing p. 97)

אירוח נכבדים

משום הופעתה המיוחדת ורחבותה יוצאת הדופן שימשה שכונת הבוכארים מקום אירוח לאישים שונים, יהודים ולא־יהודים, בימי השלטון התורכי ואחריו. כשביקר בירושלים בשנת תר"ע (1910) 'החכם באשי הראשי לכל תורכיה', הרב חיים נחום, הוכנה לכבודו דירה בשכונה. הפגישה החגיגית שארגנה 'משואת ירושלים' לכבוד ראש עיריית בראטפורד וחבר 'המכבים הקדמונים', יעקב מוזר (שתרם את הכסף לבניין הגמנסיה העברית בתל־אביב), נערכה בשכונת הבוכארים, בבית יהודאיוף.[144] קבלת הפנים המפוארת ליעקב מאיר, בעת שהיה ראש קהילת סלוניקי, נערכה בבית יששכרוף. בתקופת המנדט היו ראשי האדמיניסטרציה הבריטית מבקרים לעתים תכופות בשכונה: הרברט סמואל, הנציב העליון, התארח בה כמה פעמים — אם לאירוח בסוכותיהם של הבוכארים, בבתיהם של אלישע יהודאיוף ואברהם אמינוף, ואם לתפילה בבית־הכנסת. באחד מביקוריו אלה אף נקרא אחד הרחובות בשכונה על שמו.[145] כמו כן נהגו לבקר בשכונה פקידים בריטים אחרים, כמו מושל ירושלים רונלד סטורס, ומי שמונה לימים לתפקיד זה — אדוארד קיט־רוטש (איור 12), או עוזר המושל, הרי לוק.[146]

עצים וגינון

הבוכארים שיוו לשכונתם 'אופי בוטאני' מיוחד, על ידי נטיעות שלא היו נפוצות באותו זמן. שדרות עצים ניטעו ברחובות, ומהן נותר עד היום עץ האקליפטוס הגדול והמרשים שברחוב יחזקאל. חצרותיהם של הבתים שפעו צמחייה:

מדהימים מכל היו הגנים. על יד כל בית צמחו עצים גבוהים, סגורים סביבם בחומה...; לפני אותו יום לא ראיתי יהודים יושבים בבתים מוקפים גנים, רק ערבים כאלה ראיתי...; הבית עמד בתוך גן של עצי פרי ואילנות סרק. גם ורדים גדלו שם ושיחים רבים של נענה, וג'רניום פורחים בשלל צבעים'.[147]

איור 12. אדוארד קיט־רוטש, מושל ירושלים (משמאל) בלבוש בוכארי, בסעודה חגיגית באחד מבתי הבוכארים. מימין — דניאל אוסטר, סגן ראש העיר. צולם בערך ב־1940. (הארכיון הציוני המרכזי)

איור 13. מרכז שכונת הבוכארים ב־1914; הצילום נעשה בזמן הלווייתו של ישעכר דוידוף. שים לב ללבוש האנשים ולריבוי העצים ברחוב ובחצרות. (באדיבות בנימין בן דוד)

בצילום שנעשה לפני מלחמת העולם הראשונה (איור 13) נראים עצי השכונה במלוא קומתם; אחדים מהאקליפטוסים בני אותה תקופה עדיין נמצאים בחצרות הבתים, למשל בחצר ההקדש. בין שאר העצים שניטעו בשכונה אפשר היה למצוא גם גפנים ועצי הדר, לרבות עצי אתרוג. ייתכן שהיתה לבוכארים תכנית — שלא מומשה — לנטוע גן מרכזי גדול, נוסף על הגינות הפרטיות.[148]

בשכונה נערך גם ניסוי בוטאני־חקלאי מיוחד במינו, על ידי פנחס בן יצחק אברהמוף: 'זרעו מעט מזרע צמר גפן [כותנה] לנסיון בשני מקומות, בהשקאה ובלא השקאה, וצמחו וגדלו ועלו טובים... ונתנו צמר גפן לבן ונקי ומבהיק כמשי'. כמה ימים אחרי כן נמסר: 'בזה השבוע מתחילין לקצץ וללקט אגוזים של צמר גפן מה שנתבשלו ונתיבשו היטב, ומי האיש החפץ לראות יבוא... לחצר מו' בנימין שאולוף ויראה ויגל וישמח מאד מצמר גפן בירושלים'.[149] יש לזכור, שהעיסוק בגידול כותנה נחשב לתחום מומחיותם של היהודים בבוכארה, ואחד ממקורות פרנסתם שם.[150]

השכונה ותושביה

בדומה לנוף הפיסי, גם הנוף האנושי בשכונת הבוכארים היה חריג במציאות הירושלמית באותה תקופה ועורר את פליאתם של המבקרים בה. 'המה עושים

איור 14. משפחה בוכארית בלבושה המסורתי הססגוני בסוכתה. (מצילומי המושבה האמריקאית, באדיבות כרמלית ריצ'לר)

רושם מיוחד בחיצוניותם המוזרה על כל איש הרואה אותם לראשונה, ומכל שכן בהגלות לפני קבוצה שלמה מגוונת כזאת...'.[151] סופר גרמני שפגש ביהודים הבוכארים ליד הכותל המערבי תיארם בציוריות: 'קבוצה של ציפורי גן עדן עומדת בין האנקורים האפורים והעורבים השחורים. אלו הן דמויות בעלות בשר העוטות בגדי משי בלהבות־צבעונין... יהודים בוכאריים ספרדים, לא אשכנזים...' (איור 14).[152] היהודים הבוכארים תוארו כבעלי גוף בריא, חסון ויפה יותר מזה של אחיהם, המערביים, ותלבושותיהם תוארו כתלבושות העשירות והססגוניות ביותר בארץ־ישראל (איור 15). אליעזר בן־יהודה ציין במיוחד את הופעתם הגאה, המנוגדת לחלוטין לאופיים הגלותי של יהודי אשכנז:

[היהודים הבוכארים הם] אנשים יותר טבעיים, שהגלות לא דכאה אותם כל כך כמו את היהודים בשאר ארצות הגולה. גם בקומתם, בחיצוניותם, היהודים הבוכרים מצטיינים

איור 15. חפציבה בת אלישע יהודאיוף, מוקפת באריגים, שטיחים וכריות סגוניים בבית אביה. (באדיבות מאיר יהודאיוף)

לטובה מהיהודים דלי הגוף וקצרי הקומה של היהדות הליטאית. הפחד והמגור הגלותיים, הטובעים את חותמם כל כך על פני יהודי ליטה ופולניה בפרט, אינם נשקפים מתוך עיניהם של היהודים הבוכרים.[153]

עושרם של היהודים הבוכארים משך כמובן תשומת לב רבה. עקב הבנייה הראוותנית, התלבושות הסגוניות, העליות לרגל והתרומות הרבות לצדקה, בלט השפע הבוכארי והזדקר לעין כל — ובפרט מתוך השוואה לקבוצות אחרות של יהודים בירושלים: 'היפוכם של התימנים העניים והפשוטים הללו הם יהודי בוכארה. רוב מנינם אמידים, ורבים מהם אפילו עשירים מופלגים'.[154]

מנהגי הבוכארים

היהודים הבוכארים היו שונים גם במנהגיהם. כך התרשם יצחק בן־צבי כשביקר בירושלים לפני מלחמת העולם הראשונה: 'מנהגיהם מוזרים בעינינו; חרם דרבנו גרשום לא נתקבל אצלם, וריבוי הנשים הוא חזון נפרץ ביניהם'; 'לעתים קרובות אתה פוגש יהודי בוכארי עוטף פרווה בחום הקיץ, כי האנשים האלה עוד לא נשתחררו מאוירה הקריר של בוכארה'.[155]

במיוחד צוינה בפליאה התנהגות היהודים הבוכארים בעתות שמחה או אבל, שבהן נהגו בפזרנות ובראוותנות בלתי רגילות. אברהם ברוור, שהיה במשך זמן מה תושב השכונה, מספר כיצד דאג זקן גוסס לארגון מדוקדק של סעודת המצווה שתוכן לאלה שילוותו לאחר מותו לבית־העולם: 'מנהג זה לערוך סעודה וכיבוד

לאורחי בית האבל מצוי גם אצל עדות מזרחיות אחרות מישראל, אבל הבוכארים הפריזו בו יותר מאחרים'.[156] זאב ליבוביץ תיאר את התרשמותו הביקורתית מסעודת־מצווה בוכארית:

כעבור זמן מה נוכחנו בעת האכילה הגסה של הבוכרים. בחתונתו של בן יחיד, מעשירי הבוכרים ונכבדיהם, הסבנו... על יד עשרות בוכרים אל שולחנות ערוכים... קיבלנו סחרחורת ובחילה למראה האכילה־לשמה של המסובים, שנמשכה בלי הרף כשלוש שעות, בשאון והמולה. בתחילה הוגשו כל מיני דגים שונים, אחר כך המשיכו ביונים וברווזים צלויים ואחר כך בכבשים צלויים, כשהם ממולאים באורז. הבשר נשא במוטות על ידי מספר של עוזרים... במשך שבועיים ימים אחרי זה תעבה נפשנו כל אוכל...[157]

ביקורת זו לא היתה נחלתם הבלעדית של מבקרים מן החוץ. ראשי העדה הבוכארית לא ראו מנהגים אלה בעין יפה, ולכן פרסמו תקנות מפורטות שמטרתן 'לבטל המנהגים אשר לא כל כך יפים שנהגנו בהם עד עתה'. תקנות אלה נתפרסמו בחלקן גם בשפה הבוכארית, לראשונה בשנת 1904, ואחרי כן הורחבו ב־1911 וב־1925.[158] רבות מהתקנות הונהגו לראשונה על ידי שלמה מוסאיוף, עוד בשבתו בבוכארה שנים רבות קודם לכן.[159] בתקנות ההתנהגות ניסו ראשי העדה להגביל את מספר המשתאות ולצמצם את הפזרנות הנהוגה בהם. למשל: 'אין רשות לשלוח לחבירו מתנות כסף... אין רשות לשום אדם לבוא לבית חבירו באיזה שמחה אם לא נקרא בכתב הזמנה... אין להרבות בסעודות'.[160] בגירסאות המאוחרות יותר נוספו תקנות לשמירת אופיה הדתי־מסורתי של העדה.

שכונת 'מעונות קיץ'

שכונת הבוכארים נתייחדה לעומת השכונות האחרות בירושלים גם במקום שתפשה בחיי תושביה, ובתפקיד שמילאה בחיי היישוב בעיר. היהודים הבוכארים פיתחו למעשה צורת התיישבות חדשה, מעין שכונת מעונות קיץ. חלק מבוני השכונה לא ניתקו את עצמם מארץ מולדתם ולא עלו לירושלים להתיישב בה, אלא החזיקו את ביתם בירושלים כבית נוסף, כשמקום מושבם העיקרי נשאר בבוכארה.[161] כבר צוינו לעיל העליות לרגל שערכו הבוכארים לארץ הקודש. עם בניית השכונה הרחיבו העשירים שבבוכארים את היקפן של העליות לרגל: 'בייחוד קדושה להם ארץ ישראל וירושלים... ורבים מהם עשו להם לחובה לבקר פעם בשנה או בשתי שנים את ארצנו הקדושה'. ובמקור אחר:

והיה מנהגם שכל משפחה עשירה היתה בונה בית גדול ובכל רגל היה אחד מבני המשפחה עולה ירושלימה וישב בה עד אחרי החג ושב לבוכרא, ויש שאחד מבני המשפחה התישב בירושלים.

ושוב:

רק מעטים מהעולים נתקו את קשריהם עם ארץ מוצאם. רובם הניחו הונם ועסקיהם בידי קרובים... ויש שאחים התחלפו, אחד ישב זמן מה בירושלים וחוזר לבוכרה ושני בא במקומו.[162]

על־פי־רוב ניצלו עולי הרגל את שלושת חודשי השהייה בארץ שהיו מותרים לפי החוק התורכי, וביקרו בארץ בתקופה שבין חג הפסח לחג השבועות.[163]

נסיעות חוזרות ונשנות אלה בין ירושלים לבוכארה, שנמשכו שבועות רבים, היו ללא ספק תופעה בלתי רגילה במציאות של סוף המאה הקודמת ותחילת המאה הזאת, שכן אלה היו מותרות שהתאפשרו רק בשל היותם בעלי אמצעים. כך, למשל, העיד על עצמו שלמה צופיוף (שהפך אחרי מלחמת העולם הראשונה לאחד ממנהיגי העדה בירושלים): 'עליתי לארץ בפעם הראשונה בשנת תרס"ב [1902]... ופעם השניה בשנת תרס"ד [1904]... מאז והלאה הייתי הולך ובא לארץ, עד שבפעם האחרונה עליתי לארץ לחלוטין... בתרפ"א [1921 — אחרי מלחמת העולם]'.[164] נוסע נוצרי פגש בעולי הרגל הבוכארים בדרכם:

> בין הנוסעים [באניה מביירות לחיפה] הכרנו עשרים סוחרים יהודים... הם יצאו לפני שלושה שבועות מבוכארה, וכפי שהם סיפרו לנו הם יכולים להרשות לעצמם לעשות נסיעה כזאת מדי שנה בשנה...[165]

תופעה זו היתה ללא ספק בולטת לעין; עם זאת, לא הצלחתי לברר את ממדיה, דהיינו לקבוע כמה מן הבוכארים בשכונה אכן נהגו כך, ומה מספר התושבים שגרו בה בקביעות.

רבים מבתי השכונה נבנו בזמן שבעליהם ישבו בבוכארה: 'רק מעטים מן האנשים האלה יושבים בירושלים, מרביתם הם יושבי בוכריא'.[166] היו בוכארים שקנו קרקע והתחילו בבנייה בעת ששהו בירושלים לביקור.[167] כבר בתקנות הייסוד של השכונה משנת תרנ"א (1891) ניתנה האפשרות ליהודים באסיה המרכזית להיות חברים בחברת 'רחובות' ולשלוח משם כספים לבניין בתיהם, מבלי לעלות לארץ בגופם. גם ההתרחבות הגדולה של השכונה בעשור הראשון של המאה ה־20 נעשתה בדרך דומה: 'הבונים בשנה זו הם אחדים מהאורחים מבני בוכארה שבאו לחוג את חג הפסח בעירנו'.[168] בוני הבתים המפוארים ביותר שהוקמו בתקופה זו — כגון 'ארמון' יהודאיוף או בית דוידוף — כלל לא עלו לארץ. רחל ינאית בן־צבי, שגרה בשכונת הבוכארים במשך שנים אחדות לפני מלחמת העולם הראשונה, תיארה את בתי השכונה: 'בתי האכסניות שנבנו על ידי עשירי העדה לאחינו העולים לרגל מבוכרה ומתורכסטן, בעוד שהם עצמם הפרנסים, שקועים בחיי חולין בגלותם'.[169] חלק מהבתים, שעמדו ריקים רוב חודשי השנה, הושכרו לבני עדות אחרות, וכך הגיעו לשכונה יהודים תימנים, אשכנזים ואחרים.[170]

החזקת 'בית קיץ' מפואר בירושלים היתה מקור גאווה לעשירי בוכארה: 'היהודי הבוכארי הוא אמיד או אפילו עשיר, וזהו ענין של גאווה אצלו שיהיה לו בנין נאה ומרווח בירושלים'.[171] להקמת השכונה היתה השפעה רבה על הקהילה היהודית בבוכארה: 'הדבר התבטא בכך, שכל יהודי עשיר ונכבד בחוץ לארץ נתכבד, אם היו לו נחלה או בית בירושלים... לא היתה שנה שלא היו עולים לרגל'.[172]

הקשר הכלכלי בין הבוכארים לבין היישוב בארץ־ישראל

היהודים הבוכארים אמנם בנו בתים בירושלים, אולם הפוטנציאל הכלכלי העצום שלהם בא לידי ביטוי בעיקר בפעילות המסחרית המסועפת שנותרה בבוכארה — מחזור מסחרם בשנה אחת נאמד במיליוני רובלים.[173] רק אחדים מעשירי הקהילה הבוכארית העבירו את עסקיהם לארץ־ישראל, כפי שעשה, למשל, שלמה מוסאיוף.

רבים מבני העדה בארץ התקיימו מכספים ששלחו להם אחיהם שבבוכארה, וכך נשארה הקהילה בירושלים קשורה בטבורה לשורשיה הכלכליים שבאסיה התיכונה. 'הבוכארים בירושלים חיו מכספם שהביאו אתם או ממה שבני משפחתם העשירים היו שולחים להם, ורק מעטים מהם היו עוסקים במסחר'.[174] הבוכארים העידו על עצמם, ש'רכושם נתון ביד זולתם רחוק מעיניהם [בבוכארה]... גם גדול פחד לבבם כל היום מדאגת המקרים והסבות העלולים ח"ח [חלילה וחס] במקומות אשר כספם שמור שם'.[175] ההוכחה המובהקת לתלות הכלכלית של הקהילה בירושלים היא המשבר הכלכלי שידעה בזמן מלחמת העולם הראשונה, משנותק קשרה עם שורשים אלה.

נציגי המשפחה שחיו בשכונת הבוכארים היו שייכים על־פי־רוב לשכבות גיל מעוטות משקל כלכלי: אבות שבניהם כבר השתלבו בעסקיהם, או ילדים שנשלחו לירושלים על מנת שיתחנכו בעיר הקודש. משהתבגרו ילדים אלה, היו חוזרים לאסיה התיכונה להשתלב בעסקי משפחתם. כך, למשל, חזר בשנת 1900 יוסף כוג'היוף — ממייסדי השכונה ואחד מקוני הנחלה — לסמרקאנד, כדי 'להכניס למסחר את בניו אשר נולדו בעיר הקודש', לאחר שחמש שנים קודם לכן כבר שלח את בנו הגדול לסמרקאנד לאותה מטרה. כך כתב יצחק בן צבי:

> רוב העולים הבוכאריים הביאו עימם כסף, אולם לא חיפשו מקורות מחיה חדשים... הסתפקו בבנין בתים בירושלים לעצמם או להשכרה. לעתים השאירו בארץ מבני משפחתם, בייחוד ילדים, ללימוד ולחינוך, ובעצמם היו חוזרים לבוכארה להמשיך שם בעסקיהם. אבל היו חוזרים כפעם בפעם ומהם גם משתקעים בארץ.[176]

תרומות וצדקה

אמנם הפעילות הכלכלית הענפה של העשירים הבוכארים נותרה ברובה מחוץ לארץ־ישראל, אולם בכל זאת השקיעו יהודים אלה משאבים רבים ביישוב בארץ, בבניין בתים ובפעילויות צדקה. ביקוריהם של העשירים הבוכארים בירושלים בתקופת חג הפסח, ונדבותיהם בזמן ביקוריהם, הפכו לאירוע מוכר אשר היישוב הירושלמי ציפה לו מדי שנה. תאריכיהם של אירועים שונים בחיי העיר נקבעו על־פי מועד בואם של הבוכארים. בחוברת ירושלמית המפרטת מעשי צדקה בשנת תרנ"ו (1896), יש תת־פרק מיוחד, שכותרתו 'תרומות מעשירי בוכארה שבאו במיוחד לירושלים לפסח'.[177] בעיתוני התקופה הופיעו בכל שנה, בחודש ניסן, ידיעות ברוח זו — 'ביום ב' של חול המועד זה (של פסח) היתה בבית החולים "משגב לדך" האספה השנתית שלו, ובפני קהל גדול מבני העיר, ובפרט מהאורחים עולי לרגל מאחינו נדיבי בוכארה...', או

> כמו כמעט מדי שנה בשנה... באו לעירנו אחים מהגולה הרחוקה של בוכרה, כחמשים

איש... לשאול לשלום ירושלים ולחוג את חג הפסח... ביאת הרוסים הבוכרים עשתה רושם בעדתנו... כשהם באים לעיר הקודש אינם קופצים את ידיהם ומעניקים בנדיבות למוסדות הצדקה... עתה מחכים מוסדות הצדקה והחינוך של הספרדים לביאת האורחים הבוכרים בכליון עיניים...[178]

הבוכארים לכלכלת היישוב

הפעילות הכספית של יהודי בוכארה בארץ־ישראל התבטאה בעיקר בהשקעת הון בהקמת השכונה ובמתן תרומות, על־פי־רוב חד־פעמיות, למוסדות צדקה וחסד שונים (בית־היתומים הספרדי, מושב זקנים, בית־החולים 'משגב לדך' ואחרים). להערכתו של אברהם שמואל הירשברג, חובב ציון ובעל בית־חרושת לאריגים, אשר סייר בארץ שנה ומחצה (בשנים 1899–1900) והיה בקיא בענייני כלכלה, היתה השתתפות הבוכארים בכלכלת היישוב מזערית: 'בין הבוכארים יש הרבה עשירים מופלגים של מאות אלפים רו"כ [רובל כסף], אבל המה אינם מביאים תועלת בעשרם לישוב בארץ ישראל, כי אינם עושים בה מקנה וקנין ועפ"ר מונח כספם במניות חוץ לארץ'.[179] עשר שנים אחרי כן, בשנת 1910, ביקר אליעזר בן־יהודה במאמר ראשי בעיתונו את היהודים הבוכארים על שאינם מממשים את הפוטנציאל הכלכלי שלהם לטובת היישוב בשעת כושר זו. הוא הציע להם לפתוח חברה גדולה לעסקים בארץ־ישראל:

אבל, בכל מה שהאורחים הבוכרים [בפסח תר"ע — 1910] ראויים לברכה בעד המנהג היפה שלהם לעלות לרגל לראות את עיר הקודש ובעד נדבותיהם שהם נותנים ליחידים ולהציבור, אין זאת כל מה שראוי להם לעשות ומה שהם יכולים לעשות... רכושם רב ויכולים הם לעשות הרבה מאד. כולם יחד יש בידם לכונן חברה גדולה, עצומה, בהון חשוב מאד, שאפשר לעשות בה **עסקים גדולים** [ההדגשה במקור]... מעמדם החמרי, רכושם, ולעת עתה שלומם בארץ מושבם, נותנים להם האפשרות יותר מליהודים אחרים, להחל עתה, בשעת כושר זו, בעסקים גדולים שישאו פריים בעתיד. והשעה היא שעת הכושר, ומי יודע אם לא במהרה תחטף שעה זו מלפנינו!... חברה גדולה של יהודי בוכרה לעסקים גדולים בארץ ישראל — זהו המפעל הגדול שנאה ויאה להם, ליהודי בוכרה, לעשותו.[180]

במקום אחר מצוטטים דברי איש ציבור ירושלמי: 'נסיתי בכל הדרכים... להכניסם [את העשירים הבוכארים] לעניינים, שיש בהם משום התפתחות הארץ ובנינה, טובת הציבור והכלל, אבל — דבר אל העצים והאבנים... מחוץ להקמת בתים, שאין לזלזל בזה, אין להם ענין אחר'.[181] אפשר שמעורבותם המועטת של הבוכארים בכלכלת היישוב, ובפרט בפעילות ההתיישבות החדשה, נבעה גם מקשריהם המועטים עם התנועה הציונית בארץ־ישראל באותו זמן.

ירידת' עשירי בוכארה

קשריהם הרופפים של חלק מן העשירים הבוכארים, שעסקיהם נותרו באסיה התיכונה, עם הקהילה בירושלים, באו לידי ביטוי חריף בעתות משבר.

עד כמה גדלה ההגירה מעירנו בזמן האחרון [ב־1911] אפשר לראות מזה, שבשכונה הבוכארית לבדה נשארו ריקים כמאה ואולי עוד יותר דירות, ואמר לנו אחד מחשובי הבוכרים כי השנה היא אחת היותר רעות להישוב הבוכרי: אורחים באו מבוכרה מעט מאד השנה, ורבים מהבוכרים שכבר ישבו פה שנים אחדות, שבים כעת לבוכרה, והסבה לזה, שכאן אין הם מוציאים שום עסק, ושם בבוכרה הוטב עוד המעמד, מבחינת העסקים,

ממה שהיה קודם. האמיר החדש הוא טוב ליהודים, וגם ממשלת רוסיה אינה מציקה להם, והעסקים גדלו ורבו שם.[182]

גם כמה שנים קודם לכן אירע ש׳כמה בעלי בתים מהם [מהבוכארים] חזרו למדינתם באשר לא מצאו... עסק להתעסק׳.[183]

הקריאה להקמת מושבות

ערב מלחמת העולם הראשונה, כשהשתנה לרעה יחס השלטונות הרוסיים כלפי היהודים באסיה התיכונה, וכשביטחונם הכלכלי והפיסי של היהודים בה הלך והתערער, הועלתה הצעה לשינוי אופיה של ההתיישבות הבוכארית בארץ־ישראל. כותבי ההצעה טענו, שעל־מנת לקלוט את העולים הרבים שעשויים מחמת המצב לרצות לעלות ולהשתקע בארץ, אין די בשכונת הבוכארים, ויש להקים מושבות בוכאריות שבהן יוכלו העולים למצוא פרנסה:

אם אמנם רבים מאחינו הבוכארים התעוררו לפני כמה שנים לעלות לציון ברנה, ליסד חברת רחובות... לבנות בתים ולרכוש אחוזים, גם זו לטובה... אבל כל זמן שאחינו במדינות בוכארא היו שוקטים על שמריהם, והיו יכולים להמשיך להתמיד בעסקיהם, היו הצעדים הראשונים מספיקים לחזק הקשר בין ארצנו והגולה.
אבל עתה נשתנו הזמנים ועמהם נשתנה גם המצב תכלית שינוי, יש מאחינו במדינות בוכארא אינם כלל בטוחים בקיומם, ושמא ח״ו [חלילה וחס] יבוא יום ובהכרח יעלו לארצנו הקדושה! ואז אם לא נהיה לנו מקום הפרנסה פה במקלט בטוח במושבות מפותחות אשר תוכלנה לקבל את אחינו בזרועות פתוחות כמו שעושים אחינו האשכנזים, אז אין לנו אלא לצפות לתוצאות מבהילות ואיומות!
אחים יקרים! שימו לב להצעתנו! יסדו שמה [בבוכארה] ועדים אשר ישימו להם למטרה לכונן מושבות מיוחדות בעד אחינו הבוכארים, מלבד שיש בזה משום עתיד מזהיר ויפה, עוד כרוכים וקשורים בזה עסקים גדולים...[184]

הכותבים מציינים שראשוני העולים, שמעמדם הכלכלי מעורער והם מחפשים פרנסה, כבר הגיעו לירושלים — והם ׳הזמיר מבשר הקיץ׳. נראה שלהצעה זו לא היה הד של ממש.

דת, תרבות וחינוך

בתי־הכנסת

כבר עמדתי על המקום המרכזי שתפשו המניעים הדתיים בעלייתם של יהודי בוכארה לארץ־ישראל, ובפרט על רקע חופש הדת שזכו בו עם הכיבוש הרוסי. מקורות רבים הדגישו את דבקותם הדתית הרבה של יהודי בוכארה: 'כמעט כולם המה אדוקים גדולים בדתם'; 'דמיון גדול להם ולאחינו הגרוזים, אך נעלים הבוכרים עליהם, כי יש בהם בעלי תורה ויראה...'; 'בעניני הדת הם נמצאים תחת השפעת ירושלים עיר הקודש... אדוקים וחרדים הם, מדקדקים מאד בעניני כשרות'.[185] כך העידו יהודי בוכארה על עצמם — 'עדתנו רובם ככולם חסידים ואנשי מעשה שומרי מצוות ה'... על כן יקרא לבוכארא "**ירושלים הקטנה**"'.[186]

אחד מגילוייה של דבקות זו הוא ריבוי בתי־הכנסת בשכונה. כך תיאר זאת יהודה בורלא: 'בכלל הרבה קדושה יש בשכונה זו, בכל חצר בית כנסת'.[187] ראשון בתי־הכנסת נפתח על ידי שלמה מוסאיוף בביתו. בשנת תרנ"ה (1895) נחנך בית־הכנסת 'בבא תמה', כפי שמעידה כתובת ההקדשה שבו, והפך לבית־הכנסת המרכזי של השכונה (לידו הוקמה אחרי כן חצר ההקדש). בתחילת המאה ה־20 היו בשכונה חמישה בתי־כנסת, וערב מלחמת העולם הראשונה — כעשרה, ואולי יותר.[188] א"צ אידלסון ניסה לתת הסבר לריבוי בתי־הכנסת הבוכאריים:

> הם משתדלים לרצות את הנפטרים בכל מיני אמצעים, מפחד שמא יגרמו להם נזק. על כן מרבים הם בהזכרת נשמות... ובהיות שלכל אזכרה צריך לעלות לתורה... על כן ירבו הקופצים על עליות אלו ותפרוץ מחלוקת ביניהם. לפיכך מייסדים הם בתי כנסיות הרבה כדי שתהיה האפשרות לכל אדם להשיג את העליות הללו.[189]

מרבית בתי־הכנסת שבשכונה הוקמו בחצרות הפרטיות של תושביה, והשתייכו למשפחות בעלות הבתים, או שהוקדשו על ידיהן. גם בחצרות יהודים בוכארים שגרו באזורים אחרים בירושלים הוקמו בתי־כנסת פרטיים.

כוונתם של הבוכארים לבנות בית־כנסת מרכזי גדול בשכונתם לא יצאה לפועל. כבר בשנת תרנ"א (1891), עם פרסום התכניות הראשונות של השכונה, נודע שהבוכארים מתכוונים להקים בית־כנסת גדול, אשר מחיר קיר אחד בו יהיה כ־30,000 פראנק. אברהם משה לונץ כתב (ב־1895, ב־1897 ושוב ב־1908), שהבוכארים עומדים לבנות בית־כנסת גדול ויפה, אחרי שישיגו רשיון לכך מהממשלה התורכית. בשנת 1896 פורסם, שהבוכארים השאירו בשכונתם רחבה גדולה המיועדת לבניית בית־כנסת גדול ומפואר, אשר תכניות בניינו כבר הוכנו.[190] אך אף אחת מתכניות אלה לא התממשה.

המקובלים

מקום מיוחד בחיי הדת של הבוכארים ושל שכונתם תפשה הקבלה. כבר העולים הבוכארים הראשונים שהגיעו לירושלים ייסדו בה בית־כנסת למקובלים.[191] כשהוקמה השכונה, בשנת 1894, עברו המקובלים, ה׳מכוונים׳, לשכון בבית הראשון שהוקם בה, ביתו של שלמה מוסאיוף, ומאז הפכו לחלק בלתי נפרד מהשכונה.[192] בשנת 1898 נבנה למענם בית־כנסת מיוחד על ידי משפחת יששכרוף, בחצר ההקדש; בבית־הכנסת נמצאת עד היום כתובת ההקדשה — ל׳מכוונים׳. ישיבתם, שנקראה ׳רחובות הנהר׳, נחשבה לאחת מהגדולות והחשובות בישיבות המקובלים. ראשי הישיבה לא היו בוכארים כי אם חלבים, ובראשם עמד חיים שאול דוויק הכהן (אשר אחותו נישאה לבוכארי שלמה צופיוף, מראשי העדה אחרי מלחמת העולם הראשונה). נוסע שעבר בשכונה בשנת 1900 לערך מתאר — ׳בבואי אל השכונה הזאת... ביקרתי את בית כנסיתה ואת בית מדרשה, שניהם חדרים פשוטים עם דרגשים נמוכים ליד הכתלים ומחצלות פרושות על הארץ. בבית מדרשה מצאתי חכמים מארם־צובא (אחלב) יושבים על המחצלות... ולומדים ספרי קבלה. החכמים האלה מתכלכלים בידי הקהילה למטרה זאת׳.[193] משלב מסוים מומנה ישיבת המקובלים על ידי עשיר טריפוליטני, נסים נחום, שהתיישב גם הוא בשכונת הבוכארים.[194] הבוכארים גם הדפיסו ספרי קבלה שונים.

ישיבת ׳רחובות הנהר׳

ירושלים כמרכז עולמי של ספרות בוכארית ופרסית

הדפסת ספרים

הפעילות התרבותית המרכזית של הקהילה הבוכארית בירושלים היתה הדפסת ספרים. כבר תואר לעיל מנהג הבוכארים להוציא לאור ספרים לאות הודיה על שזכו להגיע לירושלים. בירושלים התפתחה פעילות ענפה, חסרת תקדים, של הדפסת ספרים בניב הפרסי השגור בפי יהודי בוכארה (שהוא יהודית־פרסית, או למעשה יהודית־תאג׳יכית, הנכתבת באותיות עבריות): תנ״כים, פירושים לתנ״ך, ספרי תפילה לאירועים שונים, כתבים רבניים, משנה וזוהר, ספרי קבלה, פיוטים, סליחות, פזמונים (בספר פזמונים משנת 1907 הופיע תרגום של ׳התקווה׳), מדרשים וסיפורים שונים, יהודיים ולא־יהודיים.[195] בהוצאת הספרים השתתפו יהודים מקהילות אחרות דוברות פרסית — יוצאי פרס ואפגניסטאן.[196] רבים מהספרים חולקו חינם על ידי עולי הרגל בשובם חזרה לאסיה התיכונה, ואילו אחרים שימשו מקור הכנסה, שאִפשר לחלק מהעולים לממן את מסעם. על מניעי הדפסת הספרים כתב יצחק בן־צבי, שהבוכארים ׳ביקשו לספק מזון רוחני לאחיהם שבגולת בוכארה׳.[197] הנמקות מסוג זה נמצאות בהקדמות רבות לספרים הבוכאריים השונים. ירושלים סיפקה למעשה את רוב הצרכים הספרותיים והפולחניים של היהודים דוברי היהודית־פרסית.[198] באסיה התיכונה, לעומת זאת, לא היתה שכיחה הוצאת ספרים יהודיים, כפי שהעידו שניים מראשי הקהילה ב־1889: ׳בית הדפוס ומוכרי ספרים אין בנו׳.[199] חוקר יהדות המזרח ולטר פישל מרחיק לכת ואומר, שמפעל ההוצאה לאור היהודי־פרסי בירושלים, שהיה בסוף המאה ה־19 המרכז הבלעדי של ספרותם, היה החשוב במפעלים

התרבותיים של יהודי המזרח כולו, ושינה את תולדות הספרות והתרבות היהודיות־פרסיות שינוי עצום בחשיבותו.[200]

שמעון חכם

הדמות הפעילה ביותר בירושלים בתחום זה של פעילות ספרותית־תרבותית היה שמעון חכם, שעלה לירושלים מבוכארה לראשונה ב־1890. אף שהיה מעורב בייסודה של שכונת הבוכארים, גר חכם כל חייו בעיר העתיקה, ולמשפחתו קנה בית בשכונת נחלת־שבעה.[201] לפי אברהם יערי, 'ר' שמעון חכם הוא הוא שייסד את הספרות הפרסית־יהודית שבדפוס... כל ספריו נדפסו בירושלים ונתפשטו במהרה גם בקרב יהודי בוכארה וסמרקנד'.[202] בין תרגומיו הרבים ליהודית־פרסית ראוי לציין את התרגום לספרו של אברהם מאפו 'אהבת ציון', שהופיע בבוכארה בשתי מהדורות. פסגת פעילותו הספרותית היתה תרגום התנ"ך לניב היהודי־פרסי, אך מפעל זה לא זכה שמעון חכם לסיים לפני מותו.

מילון 'מלים ששה'

חיבור נוסף שראוי להזכיר כאן הוא מילון לעולי הרגל בשש שפות — עברית, פרסית, רוסית, צרפתית, ערבית ותורכית. המילון 'מלים ששה' מאת שלמה באבאג'אן פנחסוף מסמרקאנד הודפס בירושלים בשנת 1908 ונועד לשרת את עולי הרגל הבוכארים והפרסים בירושלים, שמספרם הלך וגדל משנה לשנה. כפי שהקדים לו מחברו:

> בראותי כי כמה משפחות מאחב"י [מאחינו בני ישראל] שרוח אלהים הופיע בקרבם, מארבע פינות העולם, זוכים ועולים לשכון כבוד לעיה"ק ת"ו [לעיר הקודש תיבנה ותיכונן]. וכאשר ראיתי כי אין אנחנו בקיאים בלשון בני העיר ולדבר בלשון עם ועם. לכן לא חשכתי פי ולשוני לחבר ולהדפיס דברים בלשוננו הק' [הקדושה] ולתרגמו בחמשה לשונות כדי שנוכל להבין ולהשכיל ולא נהיה ביניהם כאיש נכרי...[203]

חינוך: תלמוד־תורה

אחד המוסדות המרכזיים בשכונת הבוכארים היה תלמוד־התורה, שנפתח זמן קצר אחרי ייסודה. רבים מבוני השכונה, שבעצמם לא באו לגור בה אלא נשארו בבוכארה כדי לנהל שם את עסקיהם, שלחו את ילדיהם להתחנך בירושלים. רמת החינוך היתה חשובה ליהודי בוכארה במיוחד לאור הקשיים שהחינוך היהודי היה נתון בהם ברבות מקהילות אסיה התיכונה בתקופה זו.[204] תחילה היה תלמוד־התורה צמוד לבית־הכנסת 'בבא תמה', וכעבור זמן עבר לצפונה של חצר ההקדש; בשנת 1902 התפרסמה ידיעה, הקשורה כנראה למעבר זה, בדבר תכנית לבית תלמוד־תורה חדש העומד להיפתח בקרוב.[205] בשנת 1913 כבר היו בתלמוד־תורה 160 תלמידים וחמישה מלמדים.[206]

הרב יהודה קשטיל

המלמדים בתלמוד־תורה הבוכארי לא היו בוכארים כי אם יהודים ספרדים בני עדות אחרות.[207] מנהל המוסד במשך שנים רבות והמורה הראשי ללימודים העבריים בו, היה הרב הספרדי יהודה קשטיל, יליד חברון, הזכור לרבים מזקני הבוכארים עד היום כדמות המרכזית בחינוכם.[208] יהודה קשטיל גר בשכונת הבוכארים והיה חבר בחברתם. בשנת 1905 הוציא חוברת בשם 'דרכי נועם', אשר

'יפורט בה הנהגת הת"ת הכללי שבחברת רחובות לעדת הבוכארים תושבי עיה"ק ירושת"ו'; 'נערך ונסדר מאת החכם ר' יאודה קשטיל הי"ו [השם יחיהו וינצרהו] מורה ומשגיח בת"ת החברה... בהסכמת ראשי הוועד ונשיא החברה...'. בהקדמה לחוברת תיאר קשטיל את הישגי העדה הבוכארית בירושלים, אותה הוא מכנה 'עדתנו'. החוברת מכילה את חובות הנערים, המורים, ההורים והנשיא של התלמוד־תורה, וכן את פירוט תכנית הלימודים.[209] מורה ספרדי אחר שלימד שנים רבות בתלמוד־תורה הבוכארי היה שלמה בן מאיר לאניאדו.[210]

מבקרים רבים העידו, כי רמת הלימודים בתלמוד־תורה הבוכארי היתה גבוהה, וזאת למרות הקשיים הפיננסיים שאליהם נקלע המוסד לפרקים. הצלחת התלמידים היתה מופגנת בבחינה פומבית שנהגה להיערך בחול המועד פסח מדי שנה, בזמן בואם של עולי הרגל הבוכארים לירושלים. לאירוע היו נשלחות הזמנות מיוחדות:

יואיל נא כבודו להשתתף באסיפה הכללית מכל העדות, לחוג חג הבחינה של ילדי חמד לת"ת הכללי יכב"ץ [יכון בצדק] אשר בתוך חברת רחובות בוכארים... החגיגה תהיה בא' לחול המועד של פסח... במעמד חכמי ורבני עירנו ונכבדיה מכל המפלגות והמון חוגג, אחד מן התלמידים יטיף מלין לכבוד תורתנו הקדושה...[211]

לבקשות הסיוע ששלחו מנהלי התלמוד־תורה לבוכארה היו מצורפות חוות־דעת של האורחים שצפו בבחינה, שבהן היו דברי שבח לתלמידים ולמוריהם. למשל:

מה מאד שמחתי כי זכיתי להמצא בבחינה הנכבדה שנעשתה בחג הזה [חג הפסח] בבית התלמוד תורה הכללי אשר לעדתנו ילידי טורכיסטאניה המתנוסס כאבן נזר בחברת רחובות יכב"ץ [יכון בצדק], ותעלוזנה כליותי, כי בזמן לא כביר עשו והצליחו התלמידים בלימודים באופן היותר נעלה...[212]

שפת הלימוד — עברית

אחדים מאנשי היישוב החדש והפעילים הציונים שנכחו בבחינות אלה הביעו התפעלות מיוחדת מכך שהלימודים בתלמוד־תורה הבוכארי נערכו כולם **בעברית**. הבוכארים עצמם מציינים, שהעברית כשפת הלימוד היתה אחד הגורמים להקמת תלמוד־תורה בוכארי נפרד, שכן ילדיהם לא הבינו את שפות הלימוד בתלמודי־תורה ירושלמיים אחרים.[213] בתקופה זו נלחמו קנאי הלשון העברית כדי להופכה לשפה השימושית בכל תחום; בלימודים שהתנהלו בעברית בתלמוד־תורה הבוכארי ראו הוכחה לטיעוניהם. כך כתב אליעזר בן־יהודה:

ביום ה' [חול המועד פסח]... היה מבחן התלמידים בבית הספר של שכונת הבוכרים היפה רחובות, ואני מודה כי היה לי הרבה נחת רוח ממה שראיתי ושמעתי. כל המבחן היה בלשון עברית, וגם משא ומתן של הלכה בתלמוד... הכל בעברית... אז אמרתי בנפשי: מי יתן ובאו הנה קצת המתמשכלים המתחכמים וצועקים כי אי אפשר ללמד את סוגיות התלמוד בעברית. וראויים לשבח ולתהלה שני המורים חכם יהודה קסטל וחכם לאניאדו בעד פעולתם זו.[214]

כך טען גם אברהם שמואל הירשברג בוויכוח שניהל עם אנשי המושבות בעניין האפשרות ללמוד תלמוד בעברית:

בבקרי בירושלים את שכונת הבוכארים המצוינת ביפיה ובנקיונה נכנסתי לת"ת שלהם,

ומה מאד נשתוממתי לשמוע את מלמדיהם מבארים סוגיות חמורות בש״ס בעברית צחה, ובכל הכיתות נוהגת שיטת עברית בעברית, ואת הבוכרים ואת מלמדיהם הספרדים אין בשום אופן לחשוד בלאומיות וברעיון לעשות את השפה העברית למדוברת... ויבארו לי המלמדים כי הדבור העברי בא להם באונס, אחרי כי לשונות המלמדים והתלמידים מוזרות איש לאחיו. עכ״פ למדתי מהם, כי אפשר לבאר בעברית גם את התלמוד, כי בחנתי את התלמידים ומצאתים עולים בידיעותיהם העבריות על נערי בתי הספר במושבות, ודבר שבא להם באונס הלא אפשר כי יבוא לנו ברצון.[215]

נוסף על מוסד זה של תלמוד־תורה ייסדו הבוכארים בשכונתם גם גן־ילדים, שתואר על ידי עיתון 'ההשקפה' כ'גן־ילדים עברי', ואשר התקיים במשך זמן קצר.[216]

הנהגת העדה

קשיי ההנהגה

בדומה לירושלים, גם באסיה התיכונה התקשתה העדה הבוכארית להעמיד מתוכה את מחנכיה ומנהיגיה, ולכן נאלצה להביאם מבחוץ. ה'חדרים המתוקנים' בבוכארה, כתב יצחק בן־צבי, היו החדרים שהובאו אליהם במיוחד המלמדים מארץ־ישראל.[217] בתיאור של יהודי בוכארה משנת 1911 נמסר, כי

> החדר... עושה רושם רע באי הנקיון והרעש... המלמדים אינם מורים את הילדים לפי הסדר... כולם מתנועעים וצועקים... אך בעת האחרונה הננו רואים בערים אחדות שינוי לטוב גם בזה. התפשט המנהג ביניהם לדרוש מארץ ישראל את כל ה'כלי קודש' שלהם, גם המלמדים שעל פי רוב המה שוחטים... בעניני הדת הם נמצאים תחת השפעת ירושלים עיר הקודש...[218]

מורים ומחנכים

מורים ספרדים רבים הוזמנו מירושלים לבוכארה:

> זה איזה שנים אשר עשירי בוכארא החפצים לתת לבניהם חינוך עברי־דתי, באים לירושלים ובוחרים מעדת החכמים צעירים מלומדים ולוקחים אותם עמהם בתור מלמדים, מורים, שוחטים, חזנים וכו'. מכירים אנו ויודעים יותר מעשרה חכמים אשר העתיקו דירתם בזמן האחרון מירושלים למדינת בוכארה והם שמחים בגורלם...[219]

יהודה קשטיל, למשל, נסע בשנת 1900 לאסיה התיכונה וניהל בה שני בתי תלמוד־תורה — בסמרקאנד ובקוקאנד — במשך שלוש־עשרה שנה.[220] שד"רים ספרדים שהגיעו בשליחותם לבוכארה נתבקשו על ידי הקהילה שם לשמש בה רבנים, מורים או בתפקידים ציבוריים אחרים. בשנת 1903 הביאה משפחת ישׁשכרוף מירושלים לסמרקאנד מורה לעברית, שלמה טאג'יר, וזה הפך לרב הראשי של יהודי תורכיסטאן הרוסית במשך שמונה־עשרה שנה.[221] אישי ציבור נוספים שהגיעו מארץ־ישראל היו אברהם ויוסף פינטו, שד"רים שהפכו לרבנים ומורים בבוכארה; משה נסים, שליח שנהיה רב ומורה בסמרקאנד; יעקב פאפולה, מורה וחבר בית־הדין בטאשקנט; שלמה אליעזרוב, חסיד חב"ד מחברון שהתיישב בסמרקאנד; ישראל תורג'מן מטבריה, ואחרים.[222]

קשיים מעין אלה בהעמדת מנהיגים ואישי ציבור מתוך העדה באו לידי ביטוי גם בפעילות הבוכארים בירושלים. כך ראינו לעיל שאישיות מרכזית בהקמת שכונת הבוכארים היה הרב הספרדי יעקב מאיר, אשר היה גם יושב־ראש הוועד הבוכארי. גם בעתות המשבר והמצוקה של מלחמת העולם הראשונה מינו אנשי העדה הבוכארית שנותרו בירושלים את הספרדי מאיר לאניאדו ליושב־ראש ועדם. מוסדות העדה אוישו תכופות על ידי אישים לא בוכארים. כך קרה בתלמוד־

התורה, ובדומה לכך, עמד רב חלבי בראש בית־הדין הבוכארי (בין השנים 1905–1930).[223] כך כתב בן־צבי: 'ממנה [מהעדה הספרדית] קבלו מורים וחזנים שהקנו להם מנהגי ספרד בתפילה והמבטא הספרדי בלימוד הלשון'.[224]

טיפוח הדור הצעיר

עדות לקשיים אלה נמצאת במסמכי העדה עצמה. בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה שלחו מנהלי תלמוד־התורה הבוכארי בירושלים כמה פניות לראשי יהודי בוכארה, ובהן הציעו לפתור את בעיית ההנהגה הציבורית של העדה באמצעות תלמוד־התורה: 'הבנין ימלא חסרון גדול הבולט בעדתנו... ולא נצטרך להביא לחמנו לחמה של תורה מרחוק, כי את כל האנשים הציבוריים נמצא בקרב עדתנו'. ובמקום אחר:

בעיתות אלה כשמשרתי הציבור... עזבו את צאן מרעיתם והלכו למקומות המותרים לדור בה [כלומר, נאלצו לעזוב את מקום מגוריהם עקב ההגבלות שהטיל השלטון הרוסי ערב מלחמת העולם הראשונה]... רובם ככולם אל המסחר פניהם... תורה, תורה מה תהי עליה. על כן מצאנו לנכון להציע שתשתדלו לשלוח שני ילדים מכל עיר וכפר מוכשרים בזכות שכלם... כדי לגדול פה על ברכי התורה והיראה בבית הת"ת שלנו ובהישיבות שבחברתנו... עד שיוכשרו להיות מורי העם ומדריכיו, וישובו אליכם מלאים כל טוב ברוחניות.[225]

ושוב: 'בת"ת הכללי ילמדו מורים ומלמדים מומחים... ומהם [מהילדים] נקווה להבנות כרבנים, דיינים, שוחטים, מורים... לתפארת עדתנו הקדושה'.[226] ב'שטר ההתקשרות' של בית־היתומים הספרדי בירושלים, שנוסד על ידי נדיבים בוכארים, נקבע באופן דומה, שיסופחו אליו עד עשרה ילדים מקהילות בוכארה ויחונכו בו, על־מנת שיוכלו להפוך למשרתי הציבור בארץ מולדתם.[227]

מתוך מכתביהם של מנהלי תלמודי־התורה לבני עדתם בחוץ־לארץ עולה טרוניה על חלק מהעשירים הבוכארים, שאינם רואים את חשיבותו של המפעל החינוכי לעדה ואינם מסייעים בהחזקתו, ובכך מונעים את הכשרת הנוער הבוכארי לתפקידים אלה:

עינינו הרואות עד כמה יגדלו ילדי צאן קדשים מכל העדות שבעיה"ק על ברכי התורה והיראה, מתרומת ידי אחיהם בני מדינתם... ומקרב כל עדה ועדה יצאו ממנה רבניה, מטיפיה, מדריכיה ומנהליה... לא כן אנחנו בני מדינתכם. אנחנו חסרים כל טוב, ילדי העניים יגרשו מן התורה ויסחבו אל המלאכה והעסק... חרפה שברה לבנו לראות כי אף התלמוד־תורה שהקימונו לנו זה כמה, מחמת חסרון האמצעים הנחוצים כמעט נסגר על מסגר... ולא לכבוד הוא לעדתנו.[228]

נראה שהמחסור בהנהגה נמרצת הביא לצמצום הפעילות של העדה בירושלים; ומעורבותם של הבוכארים בחיי הרוח, החינוך והיצירה של יהודי העיר היתה מועטה, וזאת על אף פעילותם של אישים כשמעון חכם. המחנך הספרדי אברהם אלמאליח תיאר את הבעיה בתחום החינוך: 'לו אחינו הבוכארים חפצו כי עתה יכלו באמת לעשות גדולות ונצורות... לטובת ההשכלה, יכול יכלו לייסד בית ספר עברי במלא משמעות המילה, בית ספר שהיה יכול להיות מופת לכל יתר חבריו'.[229] העדה הבוכארית בירושלים, המשיך וטען אלמאליח, לא מימשה את יכולתה לפעול למען חינוכם והשכלתם של ילדי העיר. אלמאליח הציע הסבר אפשרי לכך, הנעוץ בחסרון ההנהגה:

לאחינו אלה לא חסר כסף, יכולת וגם רצון... הם אינם זקוקים לתמיכה מחברת כי"ח [כל ישראל חברים] הצרפתית ולא לתמיכה מ'העזרה' הגרמנית ולא לעזר מכולל קנאי. אולם מכשול גדול, גדול מאד יש על דרכם והוא: הרבנים החלבים האחדים העומדים שמה על המשמר לבלי תת חלילה להתשכלה לחדור אל בתי הבוכארים, מיראה אולי פן יתמעט אחרי כן כבודם בעיני הבוכארים, והם העומדים לשטן על דרך כל קדמה בכלל בין הבוכארים.

האשמה זו נדחתה על ידי אותם רבנים חלבים ועל ידי מורי תלמוד־התורה, אם כי לא הוכחשה השפעתם הרבה של הרבנים החלבים.[230]

תלאותיו של תלמוד־התורה הנן דוגמא נוספת לקשיים שאליהם נקלעו מפעלים ציבוריים של העדה הבוכארית; ראינו תופעות דומות, למשל, באיסוף הכסף לקניית הנחלה בתחילת דרכה של שכונת הבוכארים, ובאי־מימוש התכנית לבית־כנסת מרכזי. ראינו טענות כנגד בוכארים אמידים על מיעוט 'מחויבות ציבורית'. שלמה טאג'יר, הרב הספרדי הירושלמי שהפך לרב הראשי של תורכיסטאן, סיכם קשיים אלה שבהם נתקל בעת פעילותו בקרב יהודי אסיה התיכונה:

זה לי ט"ו שנה במחוז תורכיסטאן הרוסי משרת בקודש... ופעמים לא מעטות הרימותי קולי כשופר... לסדר סדרים, לאחד הלבבות והעדות ולעבוד שכם אחד לטובת הכלל... ולדאבוני איני יכול להשוות קולי אף לקול קורא במדבר יען כי הקול הקורא במדבר על כל פנים נשאר לו הד לאיזה חלקי הרגע, וקולי? אהה! שום צעד של התעוררות לא ראיתי. העשירים מתייחסים בקרירות גדולה לכל דבר שבקדושה... או אם פעם בחדש מתאספים כביכול לשם תיקוני העדה, צחוק מכאיב לב מתעורר בקרבי ולפעמים גועל נפש בראותי שראש הועד מציע הצעות... והנאספים עסוקים זוג זוג בעינינא דיומא... וסוף סוף התשובה נדחית לאספה הבאה... וחוסר הסדרים ואי ההשתדלות הביאונו למצב הנקפא והנרדם הנוכחי.[231]

אין ספק שלבעיות ממין זה היתה השפעה ניכרת על גורלה של שכונת הבוכארים ועל אופי ההתיישבות בה.

העדה הבוכארית והעדה הספרדית

עד מלחמת העולם הראשונה לא היו הבוכארים בירושלים עדה נפרדת, אלא נחשבו לחלק מהקהילה הספרדית. מקורות רבים מציינים את התלות ההדוקה של העדה הבוכארית בספרדית, תלות שכמה מסממניה כבר תוארו לעיל.[232] הבוכארים, מצדם, תרמו ביד רחבה להחזקת מוסדות ספרדיים שונים. הניתוק בין העדות הושלם רק ערב מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1913 נאמר עליהם:

בהיותם בהרבה דברים דומים לספרדים... לא הרגישו זמן רב כל צורך ליסד להם עדה לבדה וגם לרגלי עמידתם בידיעת התורה למטה מהספרדים לא הרהיבו עוז בנפשם למנות לעצמם רבנים, דיינים ושאר צרכי קהילה, אבל מעת פטירת הראש"ל יש"א ברכה [הראשון לציון יעקב שאול אלישר, שהיה הרב הספרדי הראשי], החלו קטטות ומריבות... אצל הספרדים, ולרגלי זה נתקטנה השפעת הספרדים על הבוכרים, ומאז חיכו לשעת הכושר להפרד מהעדה הספרדית כליל. בינתיים התעלו אחדים מהם בידיעת התורה... בצעו מחשבתם והוציאוה אל הפועל.[233]

גם לאחר שנפרדו שתי העדות לא פסק שיתוף הפעולה ביניהן בתחומים שונים.[234]

איסוף כספים באסיה התיכונה

עם זאת, בכמה תחומים התארגנו הבוכארים בנפרד מהספרדים כבר קודם לניתוקם המלא מהם. לעדה הבוכארית היה ועד נפרד, שדאג בעיקר לאיסוף כספים למען הקהילה בקרב יהודי בוכארה, כספים שהיו קודם לכן נחלתם הבלעדית של הספרדים. כבר ב־1890 נשלח מכתב משותף מטעם הספרדים והבוכארים בירושלים לקהילות אסיה התיכונה, המודיע על שותפותם ברווחי הגבייה. לקראת סוף המאה ה־19 גרמו ריבוי קופות הצדקה הארץ־ישראליות שנקבעו בבוכארה וריבוי השליחים שהגיעו לשם בשם מוסדות שונים למחלוקת ממושכת, שנסתיימה — לא בלי טענות ומענות — בפסק־דינם של רבניה הספרדים של ירושלים, המחייב לקבוע בכל רחבי אסיה התיכונה שתי קופות בלבד: האחת בעבור עניי ירושלים והאחת בעבור עניי שלוש ארצות הקודש — צפת, טבריה וחברון.[235] פסק־הדין נתקבל ואושר הן על ידי יהודי אסיה התיכונה והן על ידי הבוכארים תושבי 'רחובות'.[236] בכל המסמכים הנוגעים לפסק־דין זה לא הוזכר כלל חלקם של הבוכארים הירושלמים בכסף הנאסף; ייתכן שעקרון החלוקה השווה של הרווחים, אשר נקבע בהסכם משנת 1890, יושם גם להבא. מלבד קופות הצדקה התקבלו כספים רבים בתמורה למשלוחי ארבעת המינים מירושלים לערי בוכארה לקראת חג הסוכות (כספים שביחס אליהם נקבעה לראשונה אותה חלוקת רווחים ב־1890); בתחילת המאה ה־20 שלחו ראשי עדת הספרדים הודעות המדגישות בשנית, שרק לוועד החברה הבוכארית לבדו הזכות למכור את ארבעת המינים, ושאסור לאיש באסיה התיכונה לקנותם או לקבלם במתנה מידי גורם אחר.[237]

מלבד ועד בוכארי היה לעדה גם בית־דין נפרד. בשנת 1910 צעדו הבוכארים צעד נוסף לקראת ניתוקם מהספרדים, בייחדם שטח קבורה נפרד לעדתם בהר הזיתים.[238] כמו כן, ראויה לאזכור התארגנות נוספת של העדה הבוכארית ערב מלחמת העולם הראשונה, והיא חברת 'משכיל אל דל' שנוסדה בשנת תרע"א; מטרתה היתה — כפי שתוארה בדין־וחשבון כספי שפרסמה ב־1914 — לסייע לחולים בני העדה ברופאים ובתרופות, ולדאוג לקבורת נפטרים. נראה שמשך קיומה של חברת צדקה זו היה קצר, ופעולותיה — מועטות.[239]

מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית

שקיעת העדה והשכונה

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, ועל שכונת הבוכארים נהפך הגלגל. זרם התמיכה מבוכארה פסק לחלוטין עקב המלחמה. הבוכארים בירושלים (שמנו אז כ־1,500 נפש) היו אזרחים רוסים, ולפיכך נחשבו לנתיני אויב. עמדה בפניהם הברירה — להתעת׳מן, כלומר לקבל אזרחות עות׳מאנית ולהתגייס לצבא, או לברוח מהארץ. בזמן המלחמה שלחו הבוכארים בירושלים איגרת תחנונים לרב משה פראנקו:

תהפוכות המלחמה

בעת אשר עלינו לעיה״ק ירושלים... מסרנו את בתינו וכספינו להתעסק בו ביד בנינו, והם שולחים לנו בכל שנה הספקתינו לחם לאכול ובגד ללבוש... וכעת אנו אנשים חלושים וזקנים, נודדים ללחם ואין כי... נמנע לבוא אף פרוטה קטנה מסיבת המלחמה... ועוד עולה על כלנה מה שנגזר עלינו מחדש... שאם לא נהיה עותמנים, אזי צריכים אנו לנסוע מירושלים... לא ידענו מה לעשות. אם נהיה עותמנים, אזי הממשלה שלנו תקח כל רכושנו אשר שם, ואם מצד השני נסע מעיה״ק ירושת״ו, אהה, מה תהיה אחריתנו... כבודו יגדיל חסדו עמנו... כי מי שהיה יכולת בידו לנסוע נסע...[240]

רבים מהגברים אכן עזבו את הארץ עם פרוץ המלחמה, בהשאירם מאחוריהם ילדים, נשים וזקנים. היו גם בוכארים שחזרו למולדתם כדי להתגייס לצבא הרוסי. הסופר א׳ ראובני תיאר בספרו ׳בראשית המבוכה׳ את המצב בירושלים בזמן המלחמה: ׳הנה היהודים הבוחארים עוזבים את הארץ בהמונים... אך נכנסה תורכיה למלחמה והתחילו השמועות בדבר ההתעתמנות... האם עליהם להתעתמן או לא?... הם נוסעים משום שיש להם נחלות בבוחארה: גנים, בתים, חנויות. אם יתעתמנו, יאבדו כל נכסיהם שם׳. אדם שביקר בחגיגת בר־מצווה בוכארית בקיץ 1918 ציין במיוחד את ריבוי הנשים ומיעוט הגברים בקרב הנוכחים.[241]

כאמור, עם פרוץ המלחמה הפסיקו להגיע כספים לשכונה:

ועד כמה הורע המצב בירושלים לרגלי המשבר העולמי תוכל לשמש העובדא המעציבה שגם אחינו הבוכרים העשירים, שתמיד חיו בריוח ולא בצמצום... החלו לסבול דחק נורא שאין כמוהו. רוב הבוכרים הירושלמיים חיו מכסף שנשלח להם מחוץ לארץ, וכשנסגרו הדרכים נשארו האומללים האלה בחסר כל בלי משען ומשענה...[242]

הרעב, העוני והמחלות גרמו לתמותה רבה בקרב העדה הבוכארית. מקורות

שונים מעריכים את מספר היהודים הבוכארים שמתו בזמן המלחמה ב־700 עד 800 נפש; בספירה שנעשתה בשנת 1917 נמנו בירושלים 762 בוכארים.[243] יש להניח, שאומדן זה של הקרבנות מופרז, ושבמספרים אלה כלולים גם רבים שעזבו את הארץ, אך אין ספק שמספר החללים היה רב.

נטישת בתי השכונה

רבים מבתי הבוכארים ניטשו תוך כדי המלחמה. אחרים, בנייתם לא נסתיימה, ונותרו כחורבות בנויות למחצה. המלחמה קטעה את תנופת הבנייה בשכונה, ומנעה התרחבות מתוכננת שלה כלפי צפון.[244] התורכים ניצלו מצב זה, נכנסו לשכונת הבוכארים והשתמשו בבתי האבן הגדולים שלה לצורכי הצבא ולאורוות. בית משהיוף הגדול שבקצה השכונה אף הפך לבית־סוהר תורכי.[245] רחל ינאית כתבה, ש'מראה הבנינים כחורבות... בחוצות מעטים הם אנשי השכונה... והרי השכונה היתה שוקקת חיים לפנים, מה עוללו לה ארבע שנות מלחמת העולם?' גם א' ראובני תיאר מציאות זו:

> בתי הבוכרים... בנינים גדולים עמדו דומם, דלתותיהם פתוחות לרווחה, זגוגיות החלונות שבורות או אינן כלל, והאפלה ממלאה את הבתים... על יד אחת הדלתות הפתוחות, בחוץ, היתה מדורה... אנשי צבא אחדים ישבו על הארץ... 'בעלי הבתים עזבו בתחילת המלחמה' [הסבירה אחת הדמויות], 'שם בבוכרה, נחלאות להם, ובתיהם פה, שנשארו הפקר, נפלו בידי התורכים ונעשו קסרקטינים לצבא ואורוות לסוסים'...[246]

התורכים גדעו את רוב העצים הגדולים שנטעו הבוכארים בצדי הרחובות והשתמשו בהם להסקה. הבוכארים שנותרו בירושלים מינו ועד, שבראשו הועמד הספרדי מאיר לאניאדו, אשר מטרתו היתה להקל במידת האפשר את סבלם של הבוכארים ולהגן על רכושם של אלה שעזבו את העיר.[247]

המהפכה ברוסיה

המהפכה הבולשביקית שפרצה ברוסיה בשנת 1917 הנחיתה מכה קשה על העדה הבוכארית בירושלים ועל שכונתה. הקיץ הקץ על השכבה האמידה של יהודי בוכארה, ורובם נעשו מחוסרי זכויות. הרכוש הרב שהיה לבוכארים ברוסיה אבד לבלי שוב; כך, למשל, הפסיד שלמה צופיוף את כל הונו, שהגיע לחצי מיליון לירות שטרלינג.[248] אבד הקשר עם המשפחות שנשארו בתחומי רוסיה. הבוכארים בירושלים הפכו לעניים; הרכוש היחיד שנותר בידיהם של רבים מהם היה בתיהם הגדולים וחפציהם. את החפצים הללו — תכשיטים, שטיחים, תלבושות וכיוצא באלה — החלו למכור, ואת בתיהם השכירו כדי להתקיים. מושלה הבריטי הראשון של ירושלים, רונלד סטורס, סיפר בזכרונותיו: 'לא היו יהודים... שנזקקו לעזרתנו יותר מאשר הבוכארים בישי המזל. זה לא מכבר היו בעלי מעמד ואמצעים... וכעת נותקו הן מגישה לרכושם והן מידיעות מבני משפחותיהם (שכן אלה כאלה נבלעו על ידי הבולשביזם), וחנויות העתיקות של ירושלים עשו רווח רב... מממכר גלימותיהם הססגוניות'.[249] כפי שנראה להלן, לחדרים המוצעים להשכרה נכנסו קבוצות משכילים, פועלים וחלוצים, בני העלייה השנייה והשלישית, וחלק ממנהיגי היישוב, אשר הגיעו לירושלים אחרי המלחמה; בכך השתנה כליל אופיה של שכונת הבוכארים, וייחודה העדתי נעלם.

תיאור מסכם של מצב הבוכארים אחרי המלחמה על־פי עדותם שלהם מצוי ב'קול קורא' בארבע לשונות, ששיגרו לקהילות היהודיות בעולם:

לדאבוננו הגדול המלחמה העולמית באה והפכה את הקערה על פיה, והרסה את מצבם של כל אחינו אשר הם בירושלים אשר הוכרחו למכור את כל רכושם מחוט ועד שרוך נעל בימי המלחמה הנוראה, וגם נהיו לבעלי חובות גדולים... בתקווה שבגמר המלחמה יפתחו שערי רוסיה ויבואו להם כספים ממשפחותם ויסלקו את כל חובותיהם. אך אהה... כל בני משפחותינו נשללו ונשדדו על ידי הבולשביקים ונהרס מצבם לגמרי...[250]

נטל נוסף היוו פליטים בני משפחות הבוכארים, שהחלו להגיע ללא רכוש מרוסיה, כפי שמתואר באותו 'קול קורא': 'וכעת גם אחינו מבוכארא נמלטים לנפשם מפחד החרב והרעב ובאים לירושלים בעירום ובחוסר כל'. מספרם של הבוכארים בירושלים הנקוב במסמך זה — 'יותר מאלף' — משקף גידול שנבע הן מבוא הפליטים והן משובם של חלק מאלה שעזבו את הארץ בזמן המלחמה.

העדה הבוכארית ממלחמת העולם הראשונה ועד היום

לאחר המלחמה ניסתה העדה הבוכארית להתארגן מחדש ולהיחלץ מהמיצר שנקלעה אליו. תחילה קיבלה סיוע מההסתדרות הציונית; זו גם ניסתה לחדש את הקשר עם יהודי בוכארה, בתקווה שיוכלו לשלוח שוב כספים לאחיהם שבארץ, אך ללא הצלחה. בינתיים סייע ועד הצירים לעדה הבוכארית ב'הלוואה ארעית חודשית' בסך 400 לירות.[251]

ניסיונות התאוששות

בשנת 1920 בחרו הבוכארים בוועד ובראשו העמידו את שלמה מוסאיוף 'מייסד החברה'.[252] תפקיד הוועד היה לנהל את נכסי ההקדש הבוכארי — בתי־הקדש, בתי־כנסת, בתי תלמוד־תורה, בית־המרחץ, המקווה והתנור — ולדאוג לחלוקת כספי הסיוע, הצדקה וההלוואות שיגיעו לעדה. לאחר שנפטר מוסאיוף, בשנת תרפ"ב (1922), נבחר תחתיו ליושב־ראש הוועד שלמה צופיוף. הלה בנה, עשרים שנה קודם לכן, בית בשכונה, ולאחר שהתרושש וירד מנכסיו בעקבות המלחמה, עלה לארץ. פעולותיו תוארו על ידי מזכיר הוועד, רפאל גאליבוף, בהקדמה לדין־וחשבון הכספי הראשון שהוציא הוועד אחרי המלחמה:

שלמה צופיוף

בזמן המלחמה מסיבות ידועות נתקלקלו כל הענינים ולא נשאר לא ועד ולא סדר ולא חשבון... ואחינו בירושלים סבלו נוראות... והתחילו לקבל תמיכות שונות... ואחרי שכל הוועדים התחילו להפחית את התמיכות, מצב אחינו הבוכארים הורע מיום אל יום, וכמעט היו גוועים ברעב, ולא היה מי שישגיח עליהם או מי שיעמוד בראש העדה... עד אשר אנה ה' לעזרה את שלמה צופיוף... והוא בראותו את המצב הירוד של אחינו הבוכארים, ואת אי הסדרים השולטים בקרב העדה... וגם בראותו את מצב בתי ההקדשות ההולכים ונהרסים... וקופת העדה ריקה ואין מי שידאג לתקן את הנהרסות או לדאוג לענייי העדה... על פי בקשת העדה עמד בראשה והתחיל לתקן תקנות וסדרים חשובים... תקן את כל בתי ההקדשות ההרוסים עד שמעט מעט התחילו להכניס הכנסות שנתיות, עזר לעניים הנצרכים לתת להם דירות חינם מבתי הקדשות בשכונה... יסד בית ועד חדש... ולאט לאט הביא סדר בכל עניני העדה.[253]

עם ראשית פעולתו הסדיר הוועד את ענייני ההקדשות בשכונה: דאג להכנת תכניות של בתי־ההקדש השונים על ידי המהנדס טולנאי, והעביר אליו את הבעלות הרשמית על ההקדשים, אשר היו רשומים בחלקם על שמו של שלמה

מוסאיוף.[254] הוועד הבוכארי המשיך לפרסם דו"חות כספיים מדי כמה שנים, כמעט עד קום המדינה.

חלק מהפליטים הבוכארים שהגיעו לירושלים ללא רכוש נתקלו בקשיים כשנאלצו לעבוד לפרנסתם, הן משום זיכרון עברם המפואר והן בשל חוסר ידע מקצועי. היו גם פליטים שסירבו לראות באבדן רכושם שבאסיה התיכונה גזר־דין סופי, וטיפחו תקוות להחזרת נכסיהם. כך, למשל, פנו חברי הוועד הבוכארי בשנת תרפ"ה (1925) בבקשת סיוע למען אלמנה בוכארית, וכתבו בה, ש'יש עוד תקווה שבזמן קצר יוטב המצב בבוכארא וישלחו לה [לאלמנה] את פירות הכנסות רכושה אשר בבוכארא ואז לא תצטרך לתמיכות שונות'.[255]

התאחדות
בוכארה

בשנת 1929 יצאו חלק מהבוכארים — מרביתם צעירים — ממסגרת הוועד הבוכארי, והקימו מסגרת נפרדת, שנקראה 'התאחדות יהודי בוכרה בארץ־ישראל'. הפילוג צמצם את הפעילות הבוכארית, שכן היחסים בין שני הוועדים היו בדרך כלל מתוחים. השניים הקשו זה על פעולותיו של זה, וכשהושג שיתוף פעולה ביניהם היה זה על־פי־רוב שיתוף לזמן קצר ובנושאים מוגבלים. הבוכארים המשיכו לקיים מגעים שוטפים עם העדה הספרדית בעניינים שונים, כגון עזרה לנזקקים וקבורה.[256]

לי העלייה
האחרונים

לאחר שנות ה־20 נתרופף הקשר שבין עדת הבוכארים לשכונתם בירושלים. שני גלי עלייה הגיעו לארץ־ישראל מבוכארה בתקופה זו. הגל הראשון היה עלייה בלתי ליגלית של פליטים במחצית השנייה של שנות ה־20 ועד אמצע שנות ה־30, שנעשתה על־פי־רוב ברגל, בדרכים מסוכנות. עדות לכך ניתן למצוא ביומנו משנת 1931 של הקולונל קיש, יושב־ראש ההנהלה הציונית בירושלים. קיש מתאר ביקור של שבעה פליטים בוכארים, שנדדו בדרכם במשך שלושה־עשר חודשים, תוך התעלמות מהחוק הרוסי, אשר באו להודות לאנשי הוועד הפועל הציוני על התערבותם למענם, התערבות שהצילה את חייהם.[257] מספר הפליטים שהגיעו בגל עלייה זו נאמד בכ־4,000 נפש; כמחציתם התיישבו בירושלים — נקלטו בה בענף הבנייה — לאו דווקא בשכונת הבוכארים, וכמחציתם בתל־אביב, ביפו ובמושבות. לפי אחד המקורות הגיע מספר בני העדה בארץ ערב מלחמת השחרור לכ־10,000 נפש.[258] בשנות ה־40 החלו הפליטים הבוכארים שעדיין גרו בשכונת הבוכארים לעוזבה; תהליך זה הואץ לאחר מלחמת השחרור, כאשר הפגזות שפגעו בשכונה גרמו לנטישתה על ידי רבים מתושביה. אברהם עמנואלי, מעסקני העדה הבוכארית, הביע צערו על כך: 'השכונה הבוכארית... חלקה הגדול כבר נמכר לבני עדות אחרות, ומי יודע מה יהיה בסופה'.[259] רק חמישה אחוזים מהמשפחות שגרו בשכונה בשנת 1968 הגיעו אליה לפני 1930.[260]

גל העלייה השני מאסיה התיכונה היה בשנות ה־70. אז עלו לארץ כ־10,000 איש.[261] לפרק זה בקורות העדה לא היה כל קשר לשכונה.

שכונת הבוכארים בשנות ה־20: מרכז לצמרת היישוב

כאמור, רבים מבני העדה הבוכארית איבדו את נכסיהם בתהפוכות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית. לאלה מביניהם שהיו בתים בשכונה, נותרו בתים אלה כרכושם העיקרי ואותם השכירו למחייתם. כך נכנסה לשכונה אוכלוסייה חדשה בעלת אופי שונה. עוד קודם לכן, מיד עם תום המלחמה, כאשר חלק מהבתים בשכונת הבוכארים נותרו נטושים, התארחו בהם כארבע מאות פליטים ירושלמים, שעזבו את העיר עקב המלחמה וכעת חזרו אליה.[262] בשנים שאחרי כן, עם ראשית ימי השלטון הבריטי, הגיעו רבים מבני העלייה השנייה והשלישית לירושלים והתיישבו בשכונה, שדירותיה המרווחות נחשבו ליתרון גדול. הבתים המלבניים הנרחבים והחצרות שבמרכזם התאימו לצרכיהם. כך העיד אחד מבני העלייה השלישית: 'מעלה אחת היתה להן, לדירות אלה: רווחה ומקום לריקוד הורה'; 'שם מצויים היו חדרי ענק, אולמות ממש, אשר בהם קל היה להתגורר בצוותא'.[263] יתרון אחר של השכונה נבע מההסתגלות של תושביה לאורח חייהם החילוני של הדיירים החדשים. למשך תקופה קצרה הפכה שכונת הבוכארים לאחד המוקדים העיקריים של הפעילות הציונית בירושלים, ולמרכז של צמרת היישוב בתחום הפעילות הציבורית והיצירה התרבותית.

'רחביה' של שנות ה־20

בספרו 'שירה' תיאר ש"י עגנון את פריחתה של שכונת הבוכארים:

> עדיין תלפיות ובית הכרם בתחילתן היו ולא היתה בהן דירה להשכיר ורחביה עדיין דבר שבמחשבה היתה ועדיין לא היתה מקום ישוב. לא נמצאה אלא שכונת הבוכרים, שבאותם הימים חשובה היתה כרחביה בימינו ונאה מרחביה... אלא שכבר מדוירת היתה, לא היה בה בית שלא היה מדויר, שקפצו עליה המשכילים עולי חוצה לארץ.[264]

בית משהיוף שבקצה המערבי של השכונה היה מעונם של כמה מהבולטים שבתושבים החדשים, והיו שכינוהו 'בית הפקידים'. עם דייריו נמנו יצחק ורחל ינאית בן־צבי; בראשית שנות ה־20 היה ביתם מרכז לחברי ההגנה בירושלים.[265] המשתלה של פלוגת ירושלים בגדוד העבודה, שנוהלה על ידי רחל ינאית, היתה בבית ישששכרוף שבדרום השכונה (איור 16), עד שהועברה למנזר רטיסבון הסמוך לשכונת רחביה בסוף שנת 1922.[266] דייר אחר של בית משהיוף היה יוסף קלוזנר. כתב עליו אברהם בראוור שהתגורר בסמוך: 'הארי בחבורתנו בשכונת הבוכרים היה ד"ר קלוזנר... הוא הצליח להוציא מאודסה את כתביו ואת ספרייתו... וחזר בירושלים בדירתו המרווחה לעבודתו הספרותית. הבוכרים העשירים בנו להם

איור 16. רחל ינאית בן־צבי במשתלה של גדוד העבודה בחצרו של בית יששכרוף (שנהרס), ראשית שנות העשרים. שני הבתים שמאחור נמצאים ברחוב עזרא, מערבית לרחוב יחזקאל; לימני נוספה קומה. (אוסף פרטי)

חדרים־אולמות גבוהים, ואולם כזה היה חדר עבודתו...'. כמו כן התגוררו בבית אלתר דרויאנוב ודוד זכאי.[267]

ורדי הוועד הפועל

בשנת 1922 העביר הוועד הפועל של ההסתדרות את משרדיו מתל־אביב לירושלים, ושיכנם בשכונת הבוכארים. יחד עמו הגיעו לשכונה גם חלק ממייסדי ההסתדרות ומחברי הוועד הפועל, ממנהיגי העלייה השנייה ותנועות הפועלים: ברל כצנלסון, דוד רמז, שמואל יבנאלי, וזאת בנוסף ליצחק בן־צבי ולדוד זכאי, שבהם כבר פגשנו.[268] בין אישי הציבור האחרים שגרו בשכונה באותו זמן נציין עוד את יצחק שדה, יוסף וייץ, משה שרת (שרתוק), חיים פיק (ראש 'המזרחי') והשוטר דוד תדהר.[269] כחלק מהפעילות של ציבור הפועלים נפתח בבית בביוף שבמרכז השכונה בית ההבראה הראשון לפועלים, שלימים עבר ל'ארזה' שעל יד מוצא. כמו כן נפתח גם מלון בשכונה, בבית אמינוף, ושמו 'מלון גולדנברג'.[270]

משכילים וסופרים

שכונת הבוכארים היתה בתקופה זו גם מרכז למשכילים ולסופרים. התגוררה כאן נציגות נכבדה של העיתונות העברית: יוסף קלוזנר, עורך 'השילוח'; שמואל פרלמן, העורך הראשון של עיתון 'הארץ'; אלתר דרויאנוב, עורך 'רשומות', שהיה באותה עת גם מנהל הוצאת הספרים 'דביר'; דוד זכאי, עורך עיתון ההסתדרות 'פנקס' ואחרי כן עיתונאי ב'דבר'; אהרן זאב בן ישי, עורך השבועון 'על המשמר'; העיתונאים גרשון אגרון (לימים ראש העיר ירושלים) ויוסף הפטמן, כתב 'הצפירה', שהיה גם מזכיר 'ועד הצירים'. בין הסופרים שגרו בשכונה היו לוין קיפניס, ר' בנימין (י' רדלר־פלדמן), אהרן צייטלין, מאיר וילקנסקי (וולקני) והמשורר מרדכי טמקין. בשכונה נפתח בית־מסחר לספרים ושמו 'תרבות', על ידי

איור 17. 'בית החיילים העברי' בשכונת הבוכארים, בערך 1920. (מתוך סידרת הגלויות 'הגדודים העבריים בארץ ישראל' של הצלם יעקב בן־דוב; אוסף יעקב להמן)

שלושה מתושביה, המו"לים לעתיד יהושע צ'צ'יק, יוסף שרברק ומרדכי ניומן. משכילים אחרים שהתגוררו בשכונה היו הגיאוגרף אברהם בראוור, ההיסטוריון בן־ציון דינאבורג (דינור) והביבליוגרף אברהם יערי.[271]

בשכונת הבוכארים שכנה גם לשכת 'המזרחי', כנראה בבית מלהיוף, וכשנתמנה הרב אברהם יצחק הכהן קוק לרבה של ירושלים, לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, הועמדה הלשכה לרשותו והפכה למקום מגוריו, עד שנחנך 'בית הרב', בשנת 1923.[272]

'בית החייל'

בין תושביה החדשים של שכונת הבוכארים היו ממשוחררי הגדודים העבריים, והם גרו ברובם בבית אחד, כנראה בבית יששכרוף, שנקרא אז 'בית החייל' או 'בית החיילים', ובו שכנו גם 'ועדת בית החיילים' ו'אגודת החיילים המשוחררים'

הירושלמית. הצלם יעקב בן־דוב הנציח את 'בית החיילים' העברי הראשון בצילום שנפוץ כגלויה (איור 17). באלול תר"פ הועלתה הצעה, שלא מומשה, להעביר את בית ההבראה לפועלים, ששכן בבית בביוף, אל 'בית החיילים', ואילו את 'בית החיילים' להעביר לבית בביוף; ההנמקה להצעה היתה הצמצום בפעילות 'בית החיילים' לאחר פירוק הגדודים העבריים, וכן גם תכנית להרחבת בית ההבראה.[273]

איור 18. שער הגמנסיה בבית דוידוף, שנות העשרים. (גמנסיה, ספר היובל, עמ' 163)

בית חרושת לשטיחים

אחד ממשוחררי הגדודים האמריקנים ניסה לפתוח בסמוך ל'בית החיילים' — בחצר מונארוב — בית חרושת לשטיחים, 'מרבדיה', ולייצר בו שטיחים פרסיים בעזרת הנשים המקומיות יוצאות פרס ובוכארה. במפעל עבדו כ־70 נשים; מסופר שבתחילה עבדו 13–14 שעות ביום, וכאשר צומצם יום העבודה ל־8 שעות מבלי לקצץ בשכרן פתחו בשביתה ממושכת... למרות שהמפעל הצליח לייצר שטיחים, נקלע לבסוף לקשיים ונסגר.[274]

הגמנסיה הירושלמית

מוסד מרכזי בחיי השכונה בתקופה קצרה זו היתה הגמנסיה הירושלמית. הגמנסיה, שנוסדה כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, נדדה בשנותיה הראשונות בין מעונות שונים. לאחר המלחמה שוכנה באחד הבתים הגדולים ביותר בשכונת הבוכארים, בבית יוסף דוידוף שבמרכז השכונה (איור 18). בית־הספר מנה כ־100 תלמידים, ובהם גם כמה מבני הבוכארים.

בחורף היה קר בגמנסיה שלנו. התנורים הגדולים, הבנויים בקירות הבנין, לא היו מוסקים... כשהקור גדול היה עד כדי כך שקשה היה לשבת עוד בכיתה, היה מורנו קדיש יהודה סילמן ז"ל אומר: "ילדים, הבה נרקוד הורה!" ואנחנו רוקדים היינו במעגל סביב לקתדרה והמורה עמנו, רוקדים ורוקעים בחזקה ברצפת העץ הישנה ומתחממים.[275]

השוק פעולה ראויה לציון נעשתה בתקופה זו לשיפור פני השוק בשכונה ולהרחבתו. הסוחרים והרוכלים שבשכונה רוכזו בתחומי השוק המוכר כיום — ברחבה שבין חצר ההקדש לבין בית־המרחץ. בהשתדלות בנו של שלמה מוסאיוף, רחביה, נבנו לצורך הרחבתו של השוק ארבעה מבנים קטנים בעלי גגות רעפים (הקיימים עד היום).[276]

שכונה מבודדת בניגוד לניתוק היחסי של תושבי השכונה הבוכארים מחיי ירושלים ומתושביה, לפני מלחמת העולם הראשונה, הפכוה דייריה החדשים אחרי המלחמה לצומת פעילות מרכזי בעיר. ואולם, הריחוק הפיסי, שהתאים לאופי השכונה בתקופתה הבוכארית, הפך למכשול שהקשה מאוד על מתיישביה החדשים. הם תיארו לעתים קרובות בזיכרונותיהם את התלאות שנאלצו לעבור כדי להגיע מהעיר לבתיהם, בדרכי עפר בין שדות בור, טרשים וסלעים:

בין שכונת זכרון משה ובין שכונת הבוכארים השתרע שדה רחב ידיים זרוע אבנים וסלעים, וגם הדרך הסלולה כביכול שהקיפה שדה זה... היתה גרועה ביותר. לא יפלא איפוא שהולכי הרגל בחרו בשבילים בין הסלעים להגיע לבוכארייה, וקשה לתאר כיום קשיי הדרך בימות גשמים, כשהרוחות הסוערות והבוץ הטובעני היו עושים את המעבר למבצע קשה.

ובמקום אחר:

ההליכה מ'לב העיר' אל שכונת הבוכרים ובחזרה דרך בורות של מחצבות עזובות ושדות קוצים וסלעים... זה לא הלהיב אותי כלל ועיקר.[277]

כך תיאר יוסף קלוזנר את תלאותיו בדרכו לביתו של הנציב העליון, הרברט סמואל, שהזמינו לכוס תה ביום חורף ב־1921:

ישבנו אז... בשכונת הבוכרים, שעד היום אינה מרוצפת כראוי... צריך היה לנסוע בעגלה, אבל עגלה אפשר היה למצוא רק במאה שערים; והיום היה יום של גשם... דייסה אחת של בוץ עמוק ודביק. נתלבשנו ב'בגדי כבוד' והגברת קלוזנר — בנעלי משי, והלכתי לבקש עגלה... חזרתי מכוסה בוץ כולי. ואף הגברת אך יצאה מן הבית, שוב לא היה זכר למראה הטבעי של נעלי המשי שלה...[278]

על־מנת להתגבר על קשיים אלה נוסד קו תחבורה ציבורית מהעיר לשכונת הבוכארים: 'האוטובוס היחיד — ספק מכונית, ספק מרכבה שאבדו סוסיה — היה מתלבט בקושי בין השכונה ובין העיר. אוטובוס עתיק זה נעצר היה מדי פעם בפעם ונוסעיו היו ממשיכים דרכם ברגל, או שהיו צריכים לדחוף אותו במעלה הדרך'.[279] על תוצאות בידודה של השכונה כתב אברהם בראוור, ש'בדוד זה קרב את בני המושבה האשכנזית בשכונת הבוכרים — קומץ המשכילים היה למשפחה גדולה אחת'. נוסף על קשיי הבידוד סבלו העולים החדשים יוצאי אירופה מתנאי דיור שלא היו מורגלים בהם.[280] במהרה פגעו התנאים הלא־נוחים, הבידוד והריחוק

הפיסי, בפעילות שבשכונת הבוכארים, וזו הלכה ואיבדה את מרכזיותה ואת חשיבותה בתחום הפעילות היהודית בעיר. באמצע שנות ה־20, משנבנו בירושלים שכונות מודרניות חדשות — רחביה, ששכנה במיקום מרכזי, וכן בית־הכרם, בית וגן ותלפיות, שהיו מרוחקות יותר — החל תהליך עזיבתה של שכונת הבוכארים אל השכונות החדשות. מרבית תושביה החדשים של השכונה העתיקו את מקום מושבם ופעילותם לשכונות אלה. העברתה של הגמנסיה משכונת הבוכארים בשנת 1929 למרכז המשכילים החדש, שכונת רחביה,[281] ציינה את סיומו של תהליך זה, ואת קץ התקופה הקצרה שבה שיחקה השכונה תפקיד מרכזי בחייהם של יהודי ירושלים.

גבעת־שאול — בתי המשהדים

אנוסי משהד

פרק מיוחד בסיפורה של שכונת הבוכארים שייך לקהילה אסייתית אחרת — יוצאי העיר משהד, הידועים בשם 'אנוסי משהד'.[282]

הקהילה היהודית בעיר משהד שבפרס, עיר קודש מוסלמית, נוסדה במחצית המאה ה־18 תחת חסותו של שליט מוסלמי סובלני. כמאה שנה הצליחה עדת יהודי משהד להתקיים למרות קשיים חוזרים ונשנים שהעמידו בפניה קנאים מוסלמים. בשנת 1839, בעקבות עלילה שהעלילו על יהודי העיר, פרצו מהומות קשות ותושבי העיר פגעו ביהודים ובזזו את בתיהם שברובע היהודי. המהומות פסקו כאשר כוהני העיר הוציאו צו המחייב לאסלם בכפייה את כל היהודים הנותרים. מאז נקראו יהודי משהד בשם 'ג'אדיד אל־אסלאם', המוסלמים החדשים. כלפי חוץ היו הם מוסלמים לכל דבר, אולם רבים מהם שמרו על יהדותם בסתר, תוך קשיים מרובים.

רבים מיהודי משהד עזבו את עירם לאחר מאורעות 1839 וחיפשו מקום מושב חדש בארצות הסמוכות — אפגניסטאן, תורכיסטאן ובוכארה. אפרים ניימרק, נוסע יהודי שביקר באסיה התיכונה בשנת 1884, כתב על יהודי משהד שהגיעו לבוכארה: 'והמשהדים אשר נמלטו אל בוכארא נחלו כבוד מאת אחיהם עבור חכמתם, ועוד כיום נמצא בבוכארא ילדי המשהדים... ורובם ידעו קרא וכתוב פרסית, דבר אשר לא נמצא אצל כל אחינו הבוכארים'.[283] פיזורן של קהילות ה'ג'אדידים' ברחבי אסיה המרכזית סייע בידיהם ליצור קשרים מסחריים ענפים עם קהילות בוכארה וערי האזור האחרות.

עליית הבוכארים לארץ־ישראל, שהתגברה בסוף המאה ה־19, השפיעה גם על אנוסי משהד, שעמדו עם הבוכארים בקשרים הדוקים. רבים מיהודי משהד עלו לארץ עד מלחמת העולם הראשונה, וכמעט כולם התיישבו בשכונת הבוכארים בירושלים. רווחתם הכלכלית, ואולי גם התפישות המשיחיות שרווחו בקרבם, עודדו והגבירו את עלייתם. אחרים, שנותרו במשהד, שלחו תרומות נכבדות למפעלי צדקה בירושלים.[284]

בקרב אנוסי משהד היו כאלה שנהגו לקיים את המצווה המוסלמית של עלייה לרגל למכה, החאג', עקב הלחץ שהופעל עליהם להוכיח את נאמנותם לאסלאם. בדרכם יכולים היו לעתים להגיע לארץ־ישראל. אפרים ניימרק כתב: 'גם יסעו לבקר את קבר מחמד במכה, ובשובם ישובו דרך ירושלים ויראו שמה פני הרב הגאון ראשון לציון, וימתיקו עימו סוד'.[285] לאחר ייסודה של שכונת הבוכארים התיישבו חלק מה'חאג'ים' המשהדים בירושלים, ושוב לא חזרו למולדתם. עולים אלה נכנסו לארץ־ישראל כמוסלמים. מאחר שנשאו שמות ערביים, כגון חאג'י

מוחמד, חאג׳י נסראללה, פרג׳ אללה, עלי חוסיין, וכיוצא באלה, הגישו עם השתקעותם בארץ, בקשות לשינוי שמותיהם — חוסיין לעזרא, עבדאללה לאהרן, עלי מוחמד לאפרים מרדכי, וכו׳. הדבר עורר תמיהה רבה בקרב פקידי הממשלה, שלנגד עיניהם התרחש, כביכול, תהליך של התייהדות מוסלמים.[286]

משפחת שאולוף־גול

המשהדים הראשונים בקהילה יהודית־פרסית זו שבשכונת הבוכארים היו כנראה האחים ישראל, נתנאל ובנימין גול, צאצאיו של אנוס ממשהד, שנולדו בעיר הראת שבאפגניסטאן. לימים אימצו את הנוהג הבוכארי לקרוא למשפחתם על שם אביהם, וקראו לעצמם משפחת שאולוף. בני משפחת שאולוף התיישבו בקצה הצפוני של שכונת הבוכארים, ועד מהרה התערו בקרב הבוכארים תושבי השכונה והיו פעילים מאוד הן בפיתוחה הפיסי ובבניינה של השכונה, והן בתחום חיי הרוח והתרבות של יהודי אסיה התיכונה בירושלים. פעילותם התמקדה בעיקר בהוצאה לאור של ספרים יהודיים־פרסיים. בהקדמה לספר שהוציאו בני המשפחה בשנת תרנ״ח (1898) הציגו את עצמם כאנשי בוכארה.[287] האח בנימין גול־שאולוף נמנה עם החברים בוועד העדה הבוכארית, וחתימתו מופיעה על גב מסמכים רבים, בין חתימותיהם של ראשי העדה.

עליית אנוסי משהד ישירות לירושלים החלה בראשית המאה ה־20, ונעשתה במספר קבוצות. בנימין שאולוף תיווך בינם ובין השלטונות התורכיים, וסייע להם בבניית בתיהם. המשהדים בנו תת־שכונה בצפון שכונת הבוכארים, שנקראה גבעת־שאול, על שם אבי משפחת שאולוף (איור 19).[288] שאולוף עצמו גם שלח איגרות ליהודי פרס על־מנת לעודדם לעלות לארץ.

איור 19. שלט הקדש על שמו של אבי משפחת שאולוף, 1906. (צילמה נעמה שפי, 31 ביולי 1988)

שכונת הבוכארים בתצלום מן האוויר, 23 בנובמבר 1978. גבולות השכונה בזמן מלחמת העולם הראשונה מסומנים בקו מרוסק. זיהוי הבתים מבוסס על הצלבת עדויות בעל-פה של בני השכונה. גלגולי בעלות שעברו על כמה מן החצרות אינם מסומנים בתצלום

מקסימוב
כוליך
מונרוב
יוחננוף
מולקנדוב
כלנתאר
מלהיוף
מוסאיוף
דווידוף
מהוושוב
פנחסוף
מתתוף
רחוב יהוקאל
חפץ
רחוב עזרא
כוגהינוף
בביוף
= רחובות הבוכרים
חצר ההקדש
של העדה
מוסאיוף
מוסאיוף
השוק
צופיוף
אשרוף
יוחננוף
אמינוף
בית
המרחץ
משהדים — חאג'י
אדניה
אהרונוב
שאולוף
גול
אורג'נג'י

איור 20. אחת הכתובות החקוקות בספי החלונות בביתו של חאג׳י יחזקאל. (צילמה נעמה שפי, 31 ביולי 1988)

חצר חאג׳י יחזקאל

מבין האנוסים הראשונים שעלו לירושלים, טבעו בה שניים את חותמם יותר מאחרים. האחד — מחשובי העדה המשהדית, חאג׳י מוחמד אסמעיל, ששינה את שמו לחאג׳י יחזקאל לוי. מרבית ימיו במשהד חי כמוסלמי. מסופר שהיה מתפלל מדי בוקר במסגד, ולא ידע לקרוא ולהתפלל בשפה העברית; אולם למרות זאת נשאר חאג׳י יחזקאל יהודי בסתר, ואף בנה מכספו שני בתי־מרחץ, שנועדו בעיקרם ליהודי העיר. פעם אחת עלה לרגל למכה ופעמיים לירושלים. בהיותו כבן 70, בשנת תר״ס (1900), יצא לירושלים בשלישית — כביכול מתוך כוונה לבקר במכה — והתיישב בה.[289] יחזקאל לוי החל בבניין בתי־הקדש בשכונת הבוכארים, שהכילו עשרים ואחד חדרים ובית־כנסת גדול. בספי החלונות סביב הבית, מבחוץ, חקק: בצד דרום (איור 20) — ׳אני עבד ה׳ ית״ש [יתברך שמו] הקדשתי כל הבתים וזה הבית הישיבה שלי ח׳ [חאג׳י] יחזקאל בן יעקב הלוי הי״ו [השם יחיהו וינצרהו]׳; ובצד מערב — ׳התנהגות אלו ההקדשות שעשיתי נתתי לאחי ולב״ב [ולבני ביתי] שיתנהגו כפי צורך העת והזמן רק לא ימכר ולא יגאל ולא יתמשכן לעולם רק יקרא ע״ש [על שמי] בנין יחזקאל עד יבוא גואל צדק בבוא הזמן׳. באבני המפתח של ארבעה חלונות בצדו הצפוני של הבית נחקק תיאור הנחלה: ׳שני בתים ושני מאות אמות קרקע׳. כתובת נוספת, שחלקה מוסתר היום, חקוקה בחלונות הפונים לחצר הפנימית: ׳מו״ר [מורי ורבי] אבי יעקב ושמחה הלוי ומרת אמי שרה בת אליהו ואשתי מיכל בת נתנאל תחיה לעילוי נשמת [?] ישראל...׳. יחזקאל לוי נפטר בירושלים בשנת 1906.

בשנת 1908 עלה לרגל לארץ־ישראל הרב מתתיהו ג׳רג׳י מאפגניסטאן, ובעת שהותו בירושלים פגש את יוצאי משהד: ׳ואני שוכן ברחובות בשכונת ק״ק [קהילה

קדושה] בוכארים... ודירתי בחצר חאג'י בן... יעקב הלוי והוא היה מהאנוסים ולעת זקנותו עלה עם אשתו פעה"ק [פה עיר הקודש] ירושלים... ובנה בתים וחצרות להקדש ובית כנסת מפואר... ועוד כמה בעלי בתים מהאנוסים באו פעיה"ק ובנו בית הכנסת וחצרות להקדש י"ר [יהי רצון] שיהיה להם ישוב טוב באה"ק [בארץ הקודש] וגם שאר האנוסים שם הולכים בדרכי ה'...'.[290]

חצר חאג'י אדניהו

בעקבות יחזקאל לוי הגיעו לירושלים בשנת תרס"א (1901) חמשת בניו של אהרן כהן — הם בני משפחת אהרונוב. הבכור, חאג'י אדניהו, סוחר אמיד, הקים שנה אחר עליית משפחתו בית־כנסת גדול — הוא בית־כנסת אדניהו, הנמצא היום ברחוב הקרוי על שמו. בקיר הבניין קבועה כתובת: 'הבנין המפואר הזה נבנה... בעבור החברה גבעת שאול מכסף נדבת הישיש... מרדכי אדוניא... בהשתדלות [בני משפחתו]... ובאמצעות באי באבא פנחסוף [יהודי בוכארי] והאחים ישראל ובנימין גול'. הבניין גדוש עיטורים, ובהם סמלי מגן־דוד רבים; אחד המקורות מציין שהיה בכך סמל לשחרורו של חאג'י אדניהו מהאסלאם.[291]

שני בתי־הכנסת, חאג'י יחזקאל וחאג'י אדניהו, היו מרכזה של הקהילה המשהדית שבפאתי שכונת הבוכארים. ולטר פישל מציין, שהאנוסים לשעבר הפכו לאחת הקבוצות הדתיות־החרדיות ביותר ביישוב היהודי.[292] עליית המשהדים לשכונת הבוכארים נמשכה גם לאחר מלחמת העולם הראשונה. בשנות ה־20 וה־30 עלו כמה מאות נפשות, ובהן משפחות ידועות בעושרן, כגון משפחות עזיזולאיוף ואמינוף; בשנת 1927 הגיע לשכונה מנהיגם הרוחני של יהודי משהד — הרב מרדכי אקלאר (שנפטר ב־1936). בשנת 1946 מנו המשהדים בירושלים כ־500 נפש.[293]

אל המשהדים בירושלים הצטרפו גם יוצאי קהילות אסייתיות אחרות — פרסים ואפגאנים;[294] אלה הפכו לאחר מלחמת העולם הראשונה למרכיב הדומיננטי באוכלוסייתה של שכונת הבוכארים, לאחר שרבים מתושביה המקוריים עזבוה.

בתים בשכונת הבוכארים

בתים אחדים בשכונת הבוכארים ראויים לציון מיוחד, אם בגלל סיפורם, המשלים את תולדותיה של השכונה, ואם בגלל צורתם וסגנון בנייתם.[295]

בית יהודאיוף — 'הארמון'

אלישע יהודאיוף וישראל חפץ

בית יהודאיוף, המכונה 'הארמון', הוא בניין ייחודי ובולט, העומד בשולי שכונת הבוכארים, בשטח שנקנה במיוחד עבורו ואינו כלול בתכנית הראשונית של השכונה.[296] מיקומו גם אינו תואם את התכנון הכולל של מערך הרחובות. שני גבירים בוכארים היו מעורבים בבניינו — אלישע יהודאיוף וישראל חפץ. אלישע יהודאיוף, מראשי העדה היהודית בבוכארה ובקוקאנד, היה בן למשפחת סוחרים עשירה, בעלי בית־מסחר גדול לטקסטיל (איור 21). בשנת 1907 נמנה יהודאיוף עם

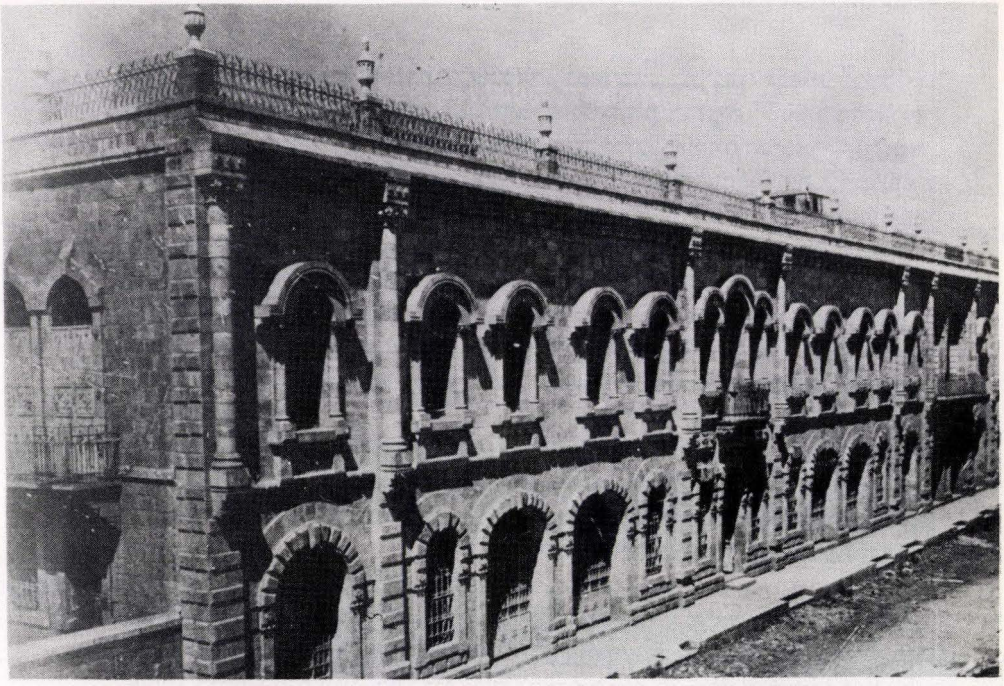

איור 21. נכבדי העדה הבוכארית. ביושבים, ראשון משמאל — משה פילוסוף, ולידו אלישע יהודאיוף. בעומדים, ראשון משמאל — יצחק יהודאיוף (בנו של אלישע), ולידו ארי ברוכוף; ראשון מימין — משה יששכרוף (?), ולידו משה יצחקוף. (1928, צילם יעקב בן־דוב. הארכיון הציוני המרכזי. הזיהוי על פי מאיר יהודאיוף ואבא חי מהבשוב)

נציגי היהודים באסיה התיכונה, שנשלחו לפטרבורג על־מנת לנסות לבטל את גזירת הגירוש של יהודי בוכארה מתחומי תורכיסטאן הרוסית.[297] אחד מאחיו של אלישע, אבא יהודאיוף, היה שותף בהקמתו של מושב הזקנים הבוכארי; אח אחר, שלמה, תרם סכום נכבד להקמת בית־הזקנים של העדה הספרדית.[298] בתרמ"ז (1887) ביקר אלישע יהודאיוף בארץ־ישראל ונשא לאשה את בתו של ישראל חפץ. ישראל חפץ היה בנו של דוד מלמד חפץ, ראשון עולי בוכארה שהשתקע בירושלים עם משפחתו, בראשית שנות ה־70 של המאה ה־19. מורו ומחנכו היה ר' יעקב מאיר, שעל תפקידו בהמרצתם של יהודי בוכארה בבניית שכונתם כבר עמדנו. כשהוקמה השכונה היה ישראל חפץ חבר בוועד הראשון שלה. בדומה לשלמה מוסאיוף, חי גם ישראל חפץ ברציפות בירושלים, וממנה ניהל את עסקיו.[299]

הבניין בשכונת הבוכארים נבנה במימונו של יהודאיוף למען משפחתו, בערך משנת 1905 עד 1914. בפסח תרע"ד דיווח עיתון 'החרות' שאלישע יהודאיוף הגיע לירושלים 'לחוג את חג חנוכת ארמונו היפה והנהדר שבנה גיסו מר חפץ בשבילו'.[300] כיוון שבבנייה בפועל עסק ישראל חפץ, מכונה הבית לעתים בשם 'בית חפץ'.[301] במקורות חב"דיים מסופר, שיהודאיוף החליט לבנות את הבית בירושלים, עוד בזמן שבתו בבוכארה, לפי הוראת אחד מראשי חב"ד, הרב שלום דב בר.[302] יהודאיוף המשיך בעסקיו באסיה התיכונה, ולאחר נישואיו לקח את אשתו הירושלמית עמו; כמו בוכארים רבים אחרים, לא עלה לארץ־ישראל אלא לאחר מלחמת העולם הראשונה. בשנים שלפני המלחמה היה מגיע לביקור בירושלים מדי שנה־שנתיים.

הבניין הדו־קומתי נבנה בפאר ראוותני ודחוס. חזית הבית ארוכה ומרשימה (כ־55 מטר), גדושת עמודים, כרכובים, סמלי מגן־דוד, ועיטורים אחרים (איור 22). לאורכה נבנו פתחים רחבים רבים, כדי לאפשר בעתיד פתיחת חנויות לרחוב. בצדו המזרחי של הבית ניצב גרם מדרגות עגול, כפול, המוביל לפתח כניסה הדור. בתוך הבניין נבנו כשלושים אולמות מפוארים, מקושרים על ידי מסדרונות העוברים לאורך הבניין כולו על שתי קומותיו. בצמוד לבית נבנה מקווה (שחדריו התת־קרקעיים עדיין קיימים מאחורי הבית). חדר אחד בקומה השנייה הוקדש לבית־כנסת, ובו עמודי שיש וחלון דמוי מגן־דוד. חדר אחר נועד לסוכה, ומעליו גגון זכוכית (הקיים עד היום), שניתן היה להניעו על גבי מסילות ולסלקו בזמן החג. בני המשפחה עדיין זוכרים כיצד אירחו בסוכתם בראשית תקופת השלטון הבריטי את הנציב הבריטי היהודי, הרברט סמואל, ואת הפקיד הבריטי, שלימים נהיה מושל ירושלים, אדוארד קיט־רוטש. מספרים שכשראה הנציב את הבניין אמר: 'רק אצל מלכים ראיתי ארמון שכזה'. השיש והמרצפות הובאו ל'ארמון' מאיטליה, וייתכן שגם האדריכל היה איטלקי. אבני הבנייה הובאו, כנראה, מבית־לחם. העיטורים בתוך הבניין שילבו בתוכם יסודות יהודיים מובהקים עם מוטיבים זרים: מחד גיסא, סמלי מגן־דוד, סמלי תריסר השבטים, יד־אבשלום ונחל קדרון, והכתובת 'אם אשכחך ירושלים'; ומאידך גיסא, ציורי קיר נטורליסטיים של נופי חופים, פירמידות, טחנות רוח, שלגים וציפורים אירופיות. העיטורים, שחלקם נראים עד

איור 22. חזית בית יהודאיוף — תצלום מימי מלחמת העולם הראשונה בקירוב. מן המדרכה יורדים לרחוב שאינו מרוצף בעזרת סידרת מדרגות שהותקנה לאורכה. (באדיבות מאיר יהודאיוף)

היום על קירות הבית ותקרותיו, נעשו על ידי הצייר שמואל מלניק, ונמנו עם עבודותיו הראשונות בארץ.[303]

'ארמונו של המשיח'

בראשית המאה ה־20 היה הבניין אחד המבנים הפרטיים המפוארים ביותר שנבנו בארץ־ישראל בכלל ובירושלים בפרט. לפי מקור אחד, הגיע מחירו לכ־100,000 רובל רוסיים.[304] בירושלים רווח הסיפור, שיהודאיוף וחפץ רצו להכין מקום שבו יתאכסן המלך המשיח לכשיבוא, וכך מביא ש"י עגנון את הסיפור: 'גדול שבכולם היה הבית המפואר שנבנה לשם המלך המשיח, שכשיבוא משיח צדקנו יבוא לירושלים תחילה ויבואו האבות והזקנים והמלכים והשרים ואנשי כנסת הגדולה להקביל פניו ועמהם צדיקים רבים ונכבדים, והכינו להם אחינו עולי בוכרה בית גדול וטוב'.[305]

ערב מלחמת העולם הראשונה שלח אלישע יהודאיוף את בנו יצחק לגור בביתם ולהתחנך בגמנסיה הירושלמית. עם פרוץ המלחמה גורש הנער על ידי התורכים, יחד עם בוכארים רבים אחרים, כיוון שהיה אזרח רוסי, נתין אויב. הבית הענק התרוקן, נתפש על ידי התורכים ושימש מפקדה צבאית.[306]

סדר פסח לחיילים יהודים

מיד לאחר הכיבוש הבריטי שימש 'הארמון' לשניים מהאירועים המרכזיים בחיי היישוב בירושלים. בפסח תרע"ח (1918), עוד לפני שנסתיימה המלחמה בצפון

הארץ, שהו במחנות הבריטיים במרכז הארץ מאות חיילים יהודים. ועד העיר נתבקש על ידי השלטונות לארח את החיילים היהודים לימי החג. בעטיה של מגפת טיפוס שפרצה בירושלים לא היה אפשר לפזר את החיילים בין בתי האזרחים. אגודת ה'מכבי', בעזרת א"ז הופיין, מנהל בנק אפ"ק, לקחה על עצמה את ארגון סדר הפסח (ב־27 במארס 1918). אותו ליל סדר רב־משתתפים בשכונת הבוכארים היה מרשים במיוחד על רקע שנות המלחמה שקדמו לו. מנשה מני, מחברי 'המכבי' ומהשותפים בארגון האירוע כתב:

בשכונת הבוכארים קיים היה בית גדול כארמון, ששיך היה למשפחת חפץ והצבא התורכי החרים אותו בזמנו למטרותיו. עם צאת התורכים נתפנה הארמון והוצע לארח בו את הצבא היהודי שבחזית לימי החג. מיד גויסו צעירות וצעירים ובעלי מלאכה בכל המקצועות על מנת להחזיר לבית... את צורתו המקורית והמפוארת, ולעשותו ראוי לתפקידו. הופיין מינה ועדה מארחת מורכבת מבאי כח 'המכבי' בצירוף גב' הופיין, גב' טהון וגב' מני.

המטבח הכשר של מלון אמדורסקי הועבר ל'ארמון' לשם הכנת תבשילי החג. אחד מאולמות הבניין שימש בית־כנסת.

כשהתאספו כל החיילים היהודיים במבואות העיר, נערכה להם קבלת פנים נהדרת בה נוכחו כובש הארץ אלנבי ופמלייתו. ראשי העדה, הרבנים וראשי המכבי נתנו בנאומיהם ביטוי נמרץ לרגשות שמחת הישוב בקבלת פני הבאים...

ואחרי כן:

נערך סדר פסח שדוגמתו לא ראתה ירושלים. החיילים למאותיהם הסבו ליד שולחנות ערוכים... מקושטים בפרחים ובכלים נאים שהובאו ממלון אמדורסקי. חברי אגודת 'המכבי' וחברותיו שימשו כמלצרים... בראש השולחן, ליד הרב הצבאי שניצח על הסדר, ישבו ה"ה נורמן בנטביטש, אדוין סמואל וכמה מהקצינים היהודיים ומרבני העיר, ואלה הוסיפו הוד והדר לסדר פסח זה (איור 23).[307]

ועד העיר חילק לכל חייל טבעת, ועליה הכתובת 'אם אשכחך ירושלים'. חברי 'המכבי' דאגו גם לארגון טיולים במשך הפסח בסביבות העיר. ביום האחרון של החג גמל הצבא ליהודי ירושלים בנשף שערך לכבודם.[308]

קבלת פנים לגנרל אלנבי

כחודשיים אחרי כן (ב־24 במאי 1918) הזמין הגנרל אלנבי להיות אורח הקהילה היהודית בירושלים, ושוב נבחר בית יהודאיוף כמקום ההולם את גודל האירוע וחשיבותו. יהודי העיר וועד הצירים ערכו לאלנבי ב'ארמון' קבלת פנים חגיגית. חיים וייצמן, שעמד בראש ועד הצירים, תיאר את האירוע במכתב לאשתו:

קבלנו את פניו ברובע הבוכארי היהודי, בבית פרטי הפנוי בשעה זו. הוא בא ועימו בני לוויתו. במרכבה הראשונה נסעו אלנבי, מושל ירושלים סטורס ואנוכי; אחרינו באו האחרים. ברחובות הסתדרו שורות של ילדים שהמטירו עלינו פרחים. הסדר היה מופתי, וההמון באלפיו התנהג להפליא. לא היתה כל משטרה ועל הסדר שמרו חברי ה'מכבי', כלומר — האגודה העברית להתעמלות. הוא נתקבל בשירים עבריים, אחר כך ברכוהו תחת כיפת השמיים שניים מזקני הרבנים [הרב אליהו פאניז'ל הספרדי והרב נחום וולנשטיין האשכנזי] בשם העיר, ואני בשם ועד הצירים, והגשתי לו ספר תורה קטן. הוא

איור 23. סדר פסח תרע"ח לחיילים היהודים בבית־הכנסת שבבית יהודאיוף. (צילם יעקב בן־דוב, הארכיון הציוני המרכזי)

היה נרגש ונפעם עד כדי דמעות ממש, והשיב בנאום לבבי ביותר. לאחר מכן היה תה, מוסיקה והכל התנהל כשורה וללא פגם, וכולם התפזרו במצב רוח מרומם. היתה זו הפגנה נהדרת בירושלים (איור 24).[309]

לאחר מלחמת העולם הראשונה הגיעה משפחת יהודאיוף לארץ והשתכנה בחלק מהבית הגדול. בנו של אלישע יהודאיוף (שנפטר בבית ב־1940), יצחק, נשא לאשה את נכדתו של ר' יעקב מאיר. אולם, הבית לא חזר להיות ארמונה הפרטי של המשפחה העשירה; זו נאלצה להשכיר את רוב חדריו. ל'ארמון' נכנסו שני מוסדות חינוך — 'תלמוד תורה לבנות שפיצר' ובית־יתומים 'ציון' של הרב בלומנטל.

תלמוד תורה לבנות שפיצר

תלמוד־התורה לבנות נפתח על ידי הסתדרות 'המזרחי' בכוונה להרחיב את השפעתה בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. תחילה למדו הבנות קרוא וכתוב ביידיש לפי שיטות החדר הישנות, אך עד מהרה הפך ה'חדר' לבית־ספר עברי, בהנהלת חנה שפיצר. במשך זמן־מה שכן תלמוד־התורה בבית אחר בשכונת הבוכארים, עד ששכרה שפיצר חלק מה'ארמון', שכן חדריו היו מרווחים, מוארים ומתאימים יותר לשמש בית־ספר.[310] בית־הספר החדש משך אליו תלמידות רבות גם מחוגים שנמנעו עד אז מלשלוח את ילדיהם לבית־ספר מודרני.

בית היתומים 'ציון'

בית־היתומים 'ציון' של הרב בלומנטל טיפל ביתומי המלחמה שמספרם הלך וגדל. לאחר מלחמת העולם הראשונה התבסס המוסד ועבר גם הוא לדור בבית יהודאיוף.[311] (עד היום שוכן בית־היתומים בקרבת מקום, ברח' יחזקאל שבגבול

איור 24. הגנרל אלנבי על מדרגות בית יהודאיוף בסיום קבלת הפנים שנערכה לכבודו ב־24 במאי 1918. משמאל למעלה — חיים וייצמן. (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי יד)

השכונה.) באולם המרכזי של בית־היתומים, בקומה התחתונה של 'הארמון', נערכה בתחילת השלטון הבריטי אחת הוועידות החשובות בירושלים — ועידת היסוד של הרבנות הראשית (י"ד–ט"ו באדר א' תרפ"א, 22–24 בפברואר 1921). האולם קושט בפרוכות, בדגלים ובירק לכבוד המאורע. בקרב הנוכחים היו הנציב העליון הרברט סמואל, היועץ המשפטי נורמן בנטוויץ, מושל ירושלים רונלד סטורס, וכמובן ראשי 'המזרחי' והציונות הדתית — הרב קוק, הרב מימון, הרב חרל"פ ואחרים. בסופה של ועידה זו נערכו בחירות, שבהן נבחרו הרבנים הראשיים הראשונים בארץ־ישראל — אברהם יצחק הכהן קוק ויעקב מאיר.[312]

איור 25. כתובת צבועה בצד פתח בחזיתו של בית יהודאיוף, מימי האצ"ל — 'הלאה האימפריאליזם האנגלי!'. (צילמה נעמה שפי, 31 ביולי 1988)

בסיס אצ"ל

בגלגולו הבא של ה'ארמון' אפשר לראות מידה מסוימת של אירוניה היסטורית. הבניין, שנטל חלק בקבלת הפנים האוהדת שערכו יהודי ירושלים לאנגלים אחרי מלחמת העולם הראשונה, הפך למרכז פעילות מחתרתית של האצ"ל, כחלק מהמאמץ לסילוקם של האנגלים מארץ־ישראל. בשנת 1929 הביאה חנה שפיצר את בתה, שושנה, לגור בבניין בית־ספרה. זו נישאה לדוד רזיאל, לימים מפקד האצ"ל, וכך נוצר, כנראה, הקשר שבין האצ"ל לבין בית יהודאיוף.[313] המקום הפך למרכז מחתרתי, שבו נפגשו חברי האצ"ל והתאמנו; שמו המחתרתי היה 'הארמון'. יש המספרים, שמנהרת הצלה תת־קרקעית שימשה ליציאת־חירום מהבית; לפי עדות אחד מבני משפחת יהודאיוף הותקנה מנהרה זו בזמן בניית הבית, כדי לשמש פתח ניקוי למקווה שבמרתף.[314] קורס מדריכים ג' ערך כאן את נשף הסיום, ויש אומרים שכאן הושר לראשונה ההמנון 'חיילים אלמונים', בנוכחות המשורר שאול טשרניחובסקי. עד היום אפשר לראות על חזית הבניין כתובת מוטבעת: 'הלאה האימפריאליזם האנגלי' (איור 25).

בית דוידוף

ליוסף דוידוף, שנמנה עם העשירים שביהודי בוכארה, היו עשרות בתי־חרושת

לכותנה ברחבי תורכיסטאן, מלבד עסקים רבים אחרים.[315] דוידוף היה ממנהיגי הקהילה בסמרקאנד. בשנת 1908 גרם הגנרל הרוסי סמסונוב, מושל האזור, להגשת תלונה נגד דוידוף בעוון עושק כביכול של מוסלמי אשר עסק עמו במסחר; דוידוף הביא להגנתו את עורך־הדין גרוזנברג, סניגורו של ביילים, ויצא זכאי. מדי שלוש שנים נהג דוידוף לעלות לירושלים. אביו, יהוד כלנתאר, היה מראשוני בוני הבתים בשכונת הבוכארים ועזר בהפצתו של רעיון השכונה בקרב יהודי אסיה התיכונה.[316] כעבור זמן, ערב מלחמת העולם הראשונה, בנה דוידוף את ביתו הגדול בשכונה, בית אשר הופעתו מושכת עד היום תשומת־לב רבה. הבית נמצא במרכז השכונה, והוא בולט בראש ובראשונה בגגו הכפול הגבוה. יהודה האזרחי תיאר כך את הבית:

> היה זה בית נאה... אף כי משונה במקצת במראהו: בנין אבן, שכל אחד מחלונותיו ומדלתותיו — מכותר בתבליט הדור... והבנין הוא מעיקרו בן דיוטה אחת, מחופה גג רעפים אדומים; אלא שלפתע כאילו נמלך בדעתו והצמיח מתוך הגג דיוטה נוספת, כעין עליה מרכזית, אף היא מחופה בגג רעפים משלה, גבוה יותר...[317]

החלונות מעוטרים בכרכוב משולש בולט, בעמודים בעלי כותרות בצדיהם ובמגיני דוד. על־פי עדויות שונות, היה הבית בשכונת הבוכארים העתק של חווילתו של דוידוף בטאשקנט.[318] מלבד בית זה היו בבעלותו מגרשים נוספים בסמוך, ובהם זה שעליו נבנה בראשית תקופת המנדט הבריטי מכון הרי פישל. בשנת 1914 עלה דוידוף להשתקע בירושלים, ולאחר כמה חודשים נפטר. כאמור, בשנות ה־20 שכנה בבית זה הגמנסיה הירושלמית.

בית משהיוף

בית משהיוף, השוכן בקצהו המערבי של רחוב הבוכארים, הינו הגדול שבבתי השכונה, ומהגדולים שבבתיה הפרטיים של ירושלים; לבית ארבע חצרות פנימיות המחוברות זו לזו, ושטחו הכולל הוא למעלה מחמישה דונם. הבית נבנה על ידי שמחה משהיוף, אשר החזיק בתואר 'נשיא יהודי תורכיסטאן', לאחר ביקורו בירושלים בשנת 1905.[319] בפינתו הדרום־מזרחית של הבית, משני צדדיו, חקוק השם: 'רחוב משהיוף'. משפחת משהיוף שמרה לעצמה שתיים מהחצרות, ובהן החצר המזרחית, שהיתה המפוארת ביותר (איור 26). שתי החצרות המרכזיות הושכרו למשפחות בוכאריות אחרות. מצד מזרח נקבעה הכניסה המרכזית, שהיתה רחבה ומקורה בקשת (זו חסומה היום). באבן הראשה של הקשת עוצב ראש אריה, שהיום קשה להבחין בפרטיו. באחת מאבני הראשה של הקשתות הפנימיות בחצר המזרחית רשום התאריך — תרס"ו. במלחמת העולם הראשונה שימש הבניין בית־סוהר תורכי. לאחר המלחמה נכנסו לדור בו רבים מתושביה המשכילים של השכונה בשנות ה־20, ובהם יצחק ורחל בן־צבי, יוסף קלוזנר ודוד זכאי. משום כך, כאמור, כונה הבית 'בית הפקידים'.

איור 26. החצר המזרחית של בית משהיוף. המרפסת שבקומה השנייה הקיפה את החצר כולה. (צילמה נעמה שפי, 31 ביולי 1988)

בית צופיוף

דוד ושלמה צופיוף, מנכבדי הקהילה היהודית בבוכארה ומהגדולים שבסוחרי האריגים באסיה התיכונה, טבעו חותם ניכר על שכונת הבוכארים. דוד צופיוף ('צופי' פירושו 'חסיד' בבוכארית) עלה לירושלים בפעם הראשונה בשנת תר"ן. כשהוקמה השכונה השקיע בה סכום כסף מסוים, אף ייתכן שבנה בה בית. מאז ואילך ביקרו הוא ובנו שלמה בשכונה לעתים תכופות. באחד מביקוריהם, בשנת 1902, הניחו את אבן הפינה לבניין הגדול שהחליטו להקדיש לעדתם. השניים חזרו למולדתם, ואת הבנייה ביצע עבורם שלמה מוסאיוף.[320] בנייתו של הבית המלבני הדו־קומתי נסתיימה בשנת תרס"ד (1904), כפי שמעידה כתובת ההקדשה החקוקה באבן הראשה שמעל לכניסה: 'דוד ושלמה צופיוף כ"ץ [כהני צדק] ירושת"ו תרס"ד' (איור 27). דוד צופיוף נפטר בירושלים בשנת 1904, ועל־שמו נקרא בית־הכנסת שנקבע בקומה העליונה בשם 'מגן דוד'.[321] בביקור נוסף שערך שלמה בשנת תרס"ח נבנו שני אגפים נוספים לבית, ותוספת זו הונצחה בכתובת הקדשה שבצדו הצפון־מזרחי. פעילותו של שלמה צופיוף לא התמקדה רק בירושלים. בסמרקאנד, שבה ישב דרך קבע, בנה בית־כנסת מפואר, ועל מעשיו שם זכה באותות הצטיינות מהצאר הרוסי. ב־1912 התמנה לסוכן חברת הבוכארים באסיה התיכונה.[322] שלמה צופיוף עלה לארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה, לאחר שכל נכסיו ברוסיה — בסך כחצי מיליון לירות שטרלינג — הוחרמו. לאחר מות שלמה מוסאיוף הפך צופיוף למנהיג העדה הבוכארית בירושלים ולראש הוועד שלה, וניסה, כפי שראינו, לשקם ככל יכולתו את העדה מפגעי המלחמה. לזכרו של שלמה מוסאיוף, ועל שמו שלו, הקדיש צופיוף ישיבה בשם 'מדרש שלמה', שבה נשמרו רבים מספריו של מוסאיוף.[323]

איור 27. אבן הראשה בשער הכניסה לבית צופיוף, תרס"ד (1904). (צילמה נעמה שפי, 31 ביולי 1988)

בית אשרוף

אברהם אשרוף היה מראשוני העולים הבוכארים לירושלים, והשתקע בה — לאחר מסע שארך שנה שלמה — כבר בשנת 1876. פעמים מספר חזר אשרוף לבוכארה כשליח מטעם היישוב בירושלים — בתר"ן, תרנ"א ותרס"ה.[324] בנו הראשון, ציון, חזר לסמרקאנד, וניהל שם את עסקי המשפחה עד לאחר מלחמת העולם הראשונה. ביתו של אברהם אשרוף היה אחד הבתים הראשונים שנבנו בשכונה. בבית ראויה לציון מיוחד המרפסת המקורה, הפונה לחצר הפנימית, ובה ארבע קשתות המופרדות בעמודי אבן, ותקרת עץ העשויה כעין פירמידות קטומות. אופי המרפסת נותן מקום לסבירה שבנייתה נסתיימה מאוחר יותר, בראשית המאה ה־20, יחד עם מבנים דומים אחרים. בחצר גדלים היום עצי הדר, ובהם אתרוג. מסופר שאשרוף בחר בכוונה תחילה נחלה בקצה הצפוני־מזרחי של השכונה, מקום שיבטיח שהיא לא תהיה מרוחקת יתר על המידה משכונת בית־ישראל, ועם זאת תימצא על גבול השטח הלא־מיושב שמצפון לעיר, במקום היכול להוות חיץ שיגן על השכונה מפני סכנה. ואמנם, בשנת תרע"ג (1913), כפריים ערבים התנפלו על ביתו בליל שבת והרגו את בנו השני — אליהו צבי אשרוף. יש האומרים שההתקפה על ביתו היתה תוצאה של קנאת הכפריים ברפת המתחרה, שכן אשרוף גידל בביתו כמה פרות חולבות והחזיק משק זעיר.[325]

בית כוג'הינוף

יוסף כהן־כוג'הינוף נמנה בילדותו בבוכארה עם חניכיו של מורה שהובא מירושלים, יהושע שושן, אשר לימד בין השאר גם את שלמה מוסאיוף ואת

אברהם אמינוף־תלמודי (שיוזכר להלן).[326] לפי המסופר נדר כוג׳הינוף נדר, שאם בעזרת השם יצליח להגדיל את הונו פי שלושה, יעלה לירושלים. בשנת תר״ן (1890) אכן עלה לארץ, יחד עם שלמה מוסא (מוסאיוף), והתיישב בעיר העתיקה. זמן קצר אחרי כן השתתף עם מוסאיוף בקניית הקרקע לשכונת הבוכארים, והיה מראשוני הבונים בה. ברם, שלא כמוסאיוף, עזב כוג׳הינוף את ביתו שבירושלים, ושב ב־1900 לאסיה התיכונה, גם כדי להכניס את בניו לעסקים, וגם כדי לייסד בה תלמוד־תורה. כוג׳הינוף היה במשך 20 שנה רבה של העיר סמרקאנד. בדומה לבוכארים רבים, חזר להשתקע בארץ רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1922. לאחר עלייתו ניסה לפעול למען התיישבות חקלאית בוכארית, ולשם כך קנה קרקעות בחדרה. שנתיים לאחר עלייתו נפטר; העדה הבוכארית הקימה לזכרו בית־כנסת בדרום תל־אביב, בית־כנסת ׳מהרי״ך׳ (׳מורנו הרב רבי יוסף כוג׳הינוף׳).

בית מלמד–גאליבוף

ראובן מלמד, קרובו של דוד מלמד חפץ, נולד בבוכארה בשנת 1819.[327] מלמד היה ידוע בכינויו ׳בעל הנס׳; סופר עליו שבעקבות סירובו להתאסלם נזרק על ידי האמיר הבוכארי ממגדל ארמונו, אך יצא ללא פגע. לאחר שכל בניו נפטרו בבוכארה בצעירותם, עלה לירושלים בשנת 1880 עם אשתו ובתו. מלמד היה מראשוני התושבים בשכונת הבוכארים, וחתימתו מופיעה כבר על ה׳קול קורא׳ הראשון שפורסם לקראת הקמתה. בשנת תרנ״ה (1895) פתח בית־כנסת בחצרו, שכן מחמת זקנתו התקשה לצאת מביתו לבית־הכנסת. כעבור שנה נפטר.

בתו של מלמד נישאה למשיח גאליב, שעלה מבוכארה כשנתיים אחרי עליית משפחתה. בנם, רפאל גאליבוף, היה מזכיר ועד העדה הבוכארית מסוף מלחמת העולם הראשונה ועד שנות ה־40 המאוחרות. רבות מידיעותינו על העדה הבוכארית הגיעו אלינו מאדם זה, ששמר על מסמכים רבים הנוגעים לתולדות העדה.[328]

בית אמינוף

בית אמינוף שמצפון לחצר ההקדש הוא בית דו־קומתי עם חצר פנימית הסגורה מכל עבריה, מצומצם יחסית בשטחו, אשר אינו תואם את חלוקת המגרשים המקורית של השכונה.

אברהם אמינוף, שכונה גם אברהם תלמודי, הגיע לירושלים לראשונה ב־1889, ומאז נסע לבוכארה ובחזרה לירושלים שש פעמים. פעמיים, בשנים תרס״ז ותרע״א, יצא כשליח מטעם העדה בירושלים. במלחמת העולם הראשונה ואחריה היה רבה הראשי של העדה, עד מותו ב־1939. מבחינות רבות היה אמינוף מייצגה של העדה כלפי חוץ. על כרטיס הביקור שלו נרשם בעברית ובאנגלית — ׳אברהם אמינוף, נשיא בחברת רחובות׳.[329] הוא היה ידידו של הרברט סמואל, הנציב הבריטי, ורבים מאורחי הבוכארים נהגו להתארח בביתו או בסוכתו.

בעזה"י.

קריאה של חבה

הנני מתכבד להזמין את הרם לבא אל

חינוך הבית

אשר אעשה בע"ה ביום ה' כ"ט ניסן דנא בשעה 8 שזורקית
לקחת הלק בשמחתי.
וב"ה בשמחתכם אשלם כנטולכם.

ואת מכברי אכבד

נא"ה

משה כהן מלהיוף

ס"ט

ניסן אעת"ר. פעה"ק ירושלם תריב.

הבית בחברת ר' חובות' יכב"ן.

רוזם ש. זוקערמאן

איור 28. הזמנה לחנוכת בית מלהיוף, ניסן תרע"א (1911). (ב' קלוגר, ירושלים שכונות סביב לה, ירושלים תשל"ט, עמ' 85)

בית מלהיוף

משה כהן מלהיוף עסק בבוכארה במסחר במשי.[330] הוא ראה ברכה רבה בעבודתו, אך לא בחיי משפחתו, שכן שלוש נשותיו הראשונות לא העמידו לו אפילו צאצא אחד. כשאשתו הרביעית ילדה לבסוף, עלה לרגל לארץ־ישראל כדי להודות לאל על הנס שאירע לו. בדומה לעולי רגל אחרים, התכוון לחזור לעסקיו באסיה התיכונה, אולם בהשפעת שלמה מוסאיוף החליט לרכוש קרקע בצדה המזרחי של השכונה ולבנות לו בית. את מרבית התכנון והבנייה ביצע, לפי עדות בתו, בעצמו. הבית שכן בגבול השכונה — בינה ובין שכונת בית־ישראל. שנה אחרי כן חנך את ביתו (איור 28); החגיגה נערכה בחודש ניסן (תרע"א), כדי שיוכלו להשתתף בה עולי הרגל הרבים, שנהגו להגיע לירושלים בתקופה זו. מלחמת העולם הראשונה קטעה את הבנייה, קטיעה שניכרת עד היום בחצרו הפנימית של הבית. ראוי לציון שער הכניסה המקורי המסוגנן בחזית המערבית של הבית (הפונה לרחוב יואל),

המעוטר בעיטור דמוי קונכיה. לאחר המלחמה והמהפכה הבולשביקית ירד מלהיוף מנכסיו, ונותר בידו רק ביתו שבירושלים. בתקופה זו גרו בחצר חיילים ברי־טים, והמשפחה התפרנסה מאפיית לביבות בשבילם. מאוחר יותר התאכסן בבית לפרק זמן מסוים הרב קוק.

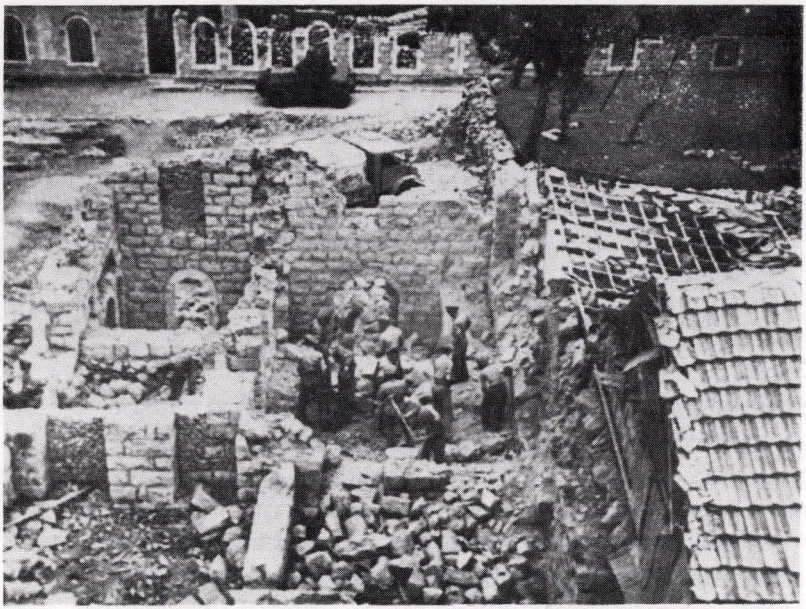
בית מקסימוף

בית מקסימוף, השוכן בפינתה הדרום־מזרחית של השכונה, ראוי לציון בגלל מראהו וסגנונו. הבית הדו־קומתי נבנה על ידי יוסף מקסימוף, 'נשיא יהודי העיר בוכארה', בסוף תקופת הבנייה הבוכארית בשכונה, והוא מהבתים המפוארים ביותר בה.[331] קומתו השנייה של הבית, שהוקם רק על צד אחד של המגרש וללא חצר פנימית, שימשה למגורי המשפחה, ואילו הראשונה נבנתה מלכתחילה כבית דירות להשכרה — כפי שמעידים הפתחים שבחזית. חזית הבית המרשימה, מרובת החלונות והעיטורים, ראויה לציון מיוחד. בית מקסימוף הוא אחד הבתים הבודדים בשכונה, שבראשית שנות ה־80 של מאה זו (ב־1982) ניתן היה לפגוש בו בבנו של מייסדו, שגר במקום יותר מ־60 שנה.

בית רובינוף

בשנת 1912 החלו האחים רובינוף לבנות בשכונת הבוכארים שני בתים משני צדי הרחוב הנקרא היום 'ישא ברכה'. בניית שני הבתים לא נסתיימה עד המלחמה; כשזו פרצה — חזר אח אחד לבוכארה, ואילו השני גויס לצבא התורכי ונעלם.[332] בית אחד קיים עד היום, והבית השני — בפינת הרחובות ישא ברכה וישראל אהרן פישל — איננו עוד, ועל שטחו עומד היום בית דירות מודרני. ביתו זה של רובינוף קשור לפרשה מתקופת מאבק המחתרות בשלטון הבריטי: במשך שבועות מספר בסוף שנת 1946 קיבלה המשטרה הבריטית הודעות אנונימיות, שלפיהן הבניין ההרוס למחצה משמש מקום מחבוא ומחסן נשק לארגון הלח"י. ב־8 בנובמבר התקבלה במשטרה הודעה מפורטת, שאליה צורפה מפה, ובה צוין מקום הסתרת הנשק. כשחיפשו השוטרים הבריטים את הנשק במחבוא, התפוצץ בבניין מוקש מלכודת — שהוטמן על ידי האצ"ל — וארבעה שוטרים נהרגו, בהם שניים ממומחי הבולשת למלחמה במחתרות (איור 29).[333]

הבית השני של משפחת רובינוף, שעדיין קיים, מתוכנן בצורת האות 'ר', הממלאת את הפינה הדרומית של מגרש כפול גדול שנוצר על ידי מערך הרחובות המקורי של השכונה. בפינה המערבית של מגרש כפול זה עומד בית נוסף בצורת 'ר' — ביתה של משפחת שמחיוף. לשני הבתים מרפסות עם קשתות ועמודים, הפונות אל החצר הפתוחה. בבית שמחיוף (שבנייתו נפסקה אף היא בשל המלחמה) ישנה גם מרפסת מקורה בקומה השנייה, המצטיינת בתקרות עץ כעין פירמידות קטומות, אשר דומות לאלו שבבית אשרוף.

איור 29. הריסות הבית שמולכד על ידי האצ"ל, 9 בנובמבר 1946. שורת החלונות ההרוסה־למחצה שבאחורי התמונה קיימת עדיין, בצדו הצפוני של רחוב ישא ברכה.

Palestine Pamphlet (Restricted), 'Terrorist Methods with Mines and Booby Traps'; Headquarters, Chief Engineer, Palestine and Transjordan, 1946, pl. VI

בנייה בוכארית מחוץ לשכונת הבוכארים

הקהילה הבוכארית בירושלים לא התרכזה, כאמור, רק בשכונת הבוכארים, אלא גם באזורים אחרים בעיר. כפי שראינו היו תושבי שכונת הבוכארים קבוצה מיוחדת ונבדלת, שהתאפיינה במעמדה הכלכלי הגבוה, באורח חייה בירושלים ובאסיה התיכונה, ובאופי קשריה יוצאי הדופן עם ארץ־ישראל. את בני העדה שגרו מחוץ לשכונה אפשר לחלק לשתי קבוצות: האחת — קבוצת הרוב — עמה נמנו משפחות, לא בהכרח אמידות, שהתגוררו בשכונות שונות שלא נבנו על ידי הבוכארים; והשנייה — קבוצת המיעוט — עמה נמנו יהודים עשירים, שבנו בתים נפרדים לעצמם. הקבוצה הראשונה, בחלקה מעוטת־אמצעים, התקיימה בצד עשירי שכונת הבוכארים, וייתכן שבאה עמם במגע רופף בלבד. הקבוצה השנייה, קבוצת בעלי הבתים העשירה, היתה דומה באופיה, במצבה הכלכלי ובקשריה עם ירושלים לבוניה של שכונת הבוכארים.

נחלת־שבעה

הקהילה הבוכארית הגדולה ביותר שמחוץ לשכונת הבוכארים התגוררה בשכונת נחלת־שבעה. התיישבותם באזור זה קדמה לייסוד שכונתם 'רחובות'; עם גידול העדה בירושלים הפכו הבוכארים למרכיב מרכזי באוכלוסייתה של נחלת־שבעה, וכן של רחוב יפו הסמוך לה.[334] במסמכים בוכאריים שונים מופיעות חתימותיהם של מנהיגי הבוכארים מנחלת־שבעה לצדם של ראשי שכונת הבוכארים. כך, למשל, בשטר ההתקשרות של העדה הבוכארית עם בית חינוך יתומים הספרדי, שבו מדובר ב'נכבדי וגדולי עדת הבוכרים, היינו שניים מתושבי חברת רחובות ושניים מתושבי נחלת שבעה'.[335] עם יושבי נחלת־שבעה נמנו כמה מהבולטים שבקרב האישים הבוכארים — למשל הסופר והמתרגם שמעון חכם, אשר קנה בית למשפחתו בנחלת־שבעה, אך בעצמו גר בעיר העתיקה, כדי לחיות בסמוך לכותל המערבי; פנחס כהן רבין, מנשיאי העדה, והסוחר העשיר חיים ועדייא.[336] בנחלת־שבעה וברחוב יפו הסמוך לה היו שלושה בתי־כנסת בוכאריים, ששכנו בחצרותיהם של אברהם ג'יהן ברוכוף, אהרן קנדינוף ויוסף מוסאיוף.[337]

בית־ישראל וכרם־שלמה

שכונה נוספת שהתגוררו בה בוכארים רבים היא בית־ישראל, הצמודה לשכונת הבוכארים ממזרחה. בבית־ישראל גרו בוכארים שרצו להשתייך לחברת 'רחובות', אך התקשו לבנות בית לעצמם והעדיפו לקנות או לשכור בית מן המוכן; חלקם שילמו מס לוועד שכונת הבוכארים.[338] כמו כן היו כמה בתים בוכאריים בשכונת כרם־שלמה, שבחלקם היו שייכים לבני משפחת מוסאיוף. לפי לונץ

נבנתה שכונת כרם־שלמה בעבור בני הבוכארים, אולם נראה שמשקלם באוכלוסייתה של השכונה לא היה רב.[339]

בתי סעידוף

היהודים הבוכארים האמידים, שבנו בתים פרטיים במקומות שונים, על־פי־רוב לאורך דרך יפו, טבעו חותם ברור בנוף העירוני של ירושלים שלפני מלחמת העולם הראשונה. אחד מהם, יצחק סעידוף (או סיידוף), עלה לארץ־ישראל בראשית המאה ה־20. במשך כמה שנים גר בשכירות בבתי הבוכארים, ובשנת 1911 בנה בית דו־קומתי ארוך, בצדו הדרומי של רחוב יפו. בית זה היה למעשה שכונה בוכארית קטנה בפני עצמה, שנקראה 'בתי סעידוף'. בעיתון 'האור' נכתב באותה שנה: 'הבוכרי העשיר מר סהידוף בונה כעת בית מפואר סמוך לבית החולים שערי צדק, בנין אשר יביא רוח חיים בכל השוק ההוא בדירותיו היפות ובחניותיו הרבות'.[340] בקומה השנייה בשכונה היה בית־כנסת. כדי להרחיב את בית־הכנסת ולהוסיף לו מקווה נסע סעידוף לבוכארה, לגייס כספים, ובדרכו נפטר.[341] מרבית התושבים ב'בתי סעידוף' לא היו בוכארים, כי אם ספרדים בני עדות אחרות; בשנת תרע"ו (1916) לא גר בשכונה אפילו בוכארי אחד.[342]

משפחת קנדינוף

משפחה בוכארית עשירה, שלא התיישבה בשכונת הבוכארים עם עלותה לארץ, היתה משפחת קנדינוף.[343] עד הכיבוש הרוסי היה למשפחה מעמד חשוב בבוכארה; אהרן קנדינוף, כמו אביו לפניו, החזיק במשרה בכירה בבית האמיר הבוכארי, מוזאפר חאן. כאשר כבשו הרוסים חלקים מהאמירות, הואשם אהרן קנדינוף על ידי האמיר בבגידה ובקשירת קשר עם הרוסים. כדי להינצל מעונש המוות שאיים עליו נאלץ קנדינוף להתאסלם. במשך שנים רבות אחרי כן שימש שר הכספים והיועץ הכללי של האמיר, ועל יהדותו שמר בסתר. במסגרת תפקידו סייע בצורות שונות ליהודי בוכארה, וכן קיבל את פני יעקב מאיר כאשר זה הגיע כשד"ר מארץ־ישראל. בשש השנים הראשונות שבהן היה אנוס הוחזקה משפחתו במעצר בארמון האמיר, ובנו יוסף התחנך יחד עם יורש העצר הבוכארי. כאשר עלה זה לשלטון בבוכארה, החזיר למשפחת קנדינוף חלק מרכושה שהוחרם. ב־1880 נענה יורש העצר לבקשת חברו מנוער, יוסף, ואפשר לאביו לצאת לעלייה לרגל למקומות הקדושים לאסלאם, ובידו חמישה מיליוני פראנק ומתנות יקרות מהאמיר. אהרן קנדינוף יצא למוסקבה, ושם הצטרף אליו בנו. כאן חזרו השניים ליהדותם בגלוי, ופנו לצאר אלכסנדר השלישי כדי לקבל מקלט פוליטי בארצו ונתינות רוסית. בשנת 1888 קיבלו אהרן ויוסף רשות מהסולטן התורכי עבדול חמיד לעלות לארץ־ישראל כנתינים רוסים, וכך הגיעו לירושלים ובאמתחתם חמישה מיליוני פראנקים.

יוסף ואהרן קנדינוף קנו מפקיד תורכי בית גדול סמוך לרחוב יפו (בין רחובות יפו והנביאים, בקרבת רחוב הרב קוק של היום). בבית היה בית־כנסת וכן בית־מרחץ פרטי.[344] בירושלים התיידדו השניים עם הקונסול הרוסי ועוזרו היהודי — אברהם סולומיאק. מסופר שהגנרל אלנבי ביקר בביתם בזמן הכיבוש הבריטי ושוחח עם יוסף. המשפחה רכשה קרקעות ובנתה בתים נוספים, חלקם בשכונת הבוכארים. לאחר שנים מספר נמנה יוסף קנדינוף גם עם מייסדי שכונת נווה שלום ביפו.

בתחילת תקופת השלטון הבריטי קנתה משפחת קנדינוף שטח גדול סמוך לשכונת הבוכארים, על־מנת לבנות בו בתים חדשים ומרווחים ברוח הזמן.[345]

משפחת ברוכוף

משפחה בוכארית אחרת שפעילותה היתה ניכרת באזור רחוב יפו היא משפחת ברוכוף (או בורוכוב). במשפחה היו ארבעה אחים: אברהם, יצחק, יעקב ומשיח — כולם בני ברוך ג׳יהן. ברוך ג׳יהן הגיע לארץ לראשונה בשנת תרמ״ב, ורכש חלקה גדולה בנחלת־שבעה.[346] לאברהם ברוכוף, שעלה לירושלים ב־1892, היה בית בצדו הצפוני של רחוב יפו, מול נחלת־שבעה, ובו — כאמור — בית־כנסת (היום — ברחוב הרב קוק). האח הצעיר, משיח, חונך בירושלים, אך חי עד מלחמת העולם הראשונה בבוכארה; מסופר שאחיו הסכימו לצרפו לעסקיהם בתנאי שיעלה לירושלים עם משפחתו בפסח מדי שנה.[347] ערב מלחמת העולם הראשונה בנה משיח את ביתו ברחוב יפו, מול שכונת אבן־ישראל, בית מפואר הניכר בפסלי האריות שבצדי שער הכניסה. ממול בנה לו בית בוכארי אחר, ציון פנחסוף.[348]

בית־היתומים הספרדי

בראשית המאה ה־20 היו משיח ברוכוף ואחיו, יחד עם משפחת יששכרוף, מעורבים בבניית בית־היתומים הספרדי שברחוב יפו, אחד מהחשובים שבמוסדות החסד הספרדיים בירושלים. בשנת 1906 שלח הרב יעקב מאיר למשיח ברוכוף שבמוסקבה מכתב ובו בקשה מטעם העדה הספרדית בירושלים, לסייע בקניית קרקע לבית־היתומים. ברוכוף נענה, והתנה זאת בכך, שהבנייה כולה תמומן רק על ידי החברה לייצור טקסטיל שהיתה בבעלותו (בשותפות עם משפחת יששכרוף). ואכן, העיד לונץ, ׳בית חינוך יתומים של עדת הספרדים נבנה כולו מהמסד עד הטפחות מנדבות האחים לבית ברוכוף ולבית יששכרוף׳.[349] מחיר הבניין הגיע למאה וארבעים אלף פראנק זהב, מלבד מחיר הקרקע. אבן הפינה הונחה על ידי חזקיה יששכרוף ורבה של תורכיה — ר׳ חיים נחום. הבניין נחנך בשנת 1908, בחג הפסח — זמן בואם של רבים מעולי הרגל הבוכארים. בשטר ההתקשרות שנחתם בין משפחות ברוכוף ויששכרוף לבין גבאי בית־היתומים ומנהליו התחייבו האחרונים לחנך במוסד מספר מסוים של ילדים יהודים מבוכארה מדי שנה, נוסף על המכסה הקבועה שהוקצתה ליתומים בוכארים תושבי ארץ־ישראל.[350] משיח ברוכוף היה אפוטרופסו של המוסד עד פטירתו בשנת 1946, ומשפחתו מחזיקה בתפקיד זה עד היום.[351]

מוסד חסד ספרדי אחר שנסתייע בעשירים הבוכארים, אף הוא ברחוב יפו, היה מושב הזקנים הספרדי, אשר נבנה בהשתדלותו של משיח ברוכוף ובסיוע תרומותיהם הנכבדות של שלמה ומשיח יהודאיוף.[352]

זכרון־משה

ערב מלחמת העולם הראשונה הרחיבו העשירים הבוכארים את תחום מושבם לכיוון נוסף: ׳בימים האחרונים [באייר שנת תרע״ג] באו לעירנו הרבה בוכרים עשירים, ומעניין הדבר מאד, כי הבוכרים החלו להתפזר על פני כל ירושלים, ואין הם מסתפקים ב׳בוכריה׳ שלהם. כך קנו שני בוכרים עשירים שלושה מהבתים היותר יפים של זכרון משה ועוד שלשה בתים עומדים להמכר׳.[353] בזכרון־משה נוצרה קהילה קטנה של בוכארים עשירים, שבהם בלט גבריאל חסידוף.

מקרב הבתים הבוכאריים הנוספים שבמרכז ירושלים נציין עוד את ביתה של משפחת חיימוב, הסמוך לבית קנדינוף (היום — בפינת הרחובות הלני המלכה והורקנוס), אשר לו חצר פנימית וכיפות אבן.[354]

בארים ביפו ובתל־אביב

במסגרת פעילותם של יהודי בוכארה מחוץ לשכונת הבוכארים בתקופה הנדונה כאן, יש לציין את התיישבותן של כמה משפחות בוכאריות בעלות אמצעים הן ביפו והן בתל־אביב, בשנותיה הראשונות. למשפחת קנדינוף היו כמה בתים בנווה־שלום, שחלקם נודעו כ'שוק קנדינוף'. מקור מאוחר תיארם תיאור ציורי — 'חברתם היתה הבקים והאפנדים של יפו. לעגלותיהם המפוארות עם הסוסים האבירים... יצא שם בכל ערי המזרח'.[355] משפחות בוכאריות אחרות שהחזיקו בבעלותן בתים ביפו היו משפחות דוידוף ויוחננוף; שמואל כהן יוחננוף נמנה גם עם שישים הבונים הראשונים של תל־אביב.[356]

שכונת הבוכארים
ממלחמת העצמאות עד היום[357]

שכונת ספר

במלחמת השחרור נפגעה שכונת הבוכארים באופן קשה, ונעזבה על ידי חלק גדול מתושביה. לאחר המלחמה הפכה לשכונת ספר, על גבול שטח ההפקר, ומיקום זה חרץ במידה רבה את גורלה. התושבים הבוכארים שעדיין נותרו בה עזבו ברובם; השכונה ניטשה על ידי כל אלה שיכולתם הכלכלית אפשרה להם מגורים במקומות אחרים. מאז עברה אוכלוסיית השכונה כמה גלגולים; רק כ־5% מהמשפחות שגרו בה בשנת 1967 הגיעו אליה לפני 1930, ורק כ־3% מראשי המשפחות בשנה זו נולדו בה.[358] האוכלוסייה שנכנסה לגור בשכונה, שהיתה מורכבת בעיקר מיוצאי פרס וצפון־אפריקה, היתה דלת אמצעים בהשוואה לזאת שיצאה ממנה. עקב הקרבה למרכז העיר נפתחו בשכונה מחסנים ובתי־מלאכה בבתים שהיו קודם לכן בתי מגורים. רמת השירותים — חשמל, תאורה, ביוב, ניקיון או שירותים קהילתיים — היתה נמוכה, והשכונה הפכה לשכונת מצוקה מוזנחת, שבתיה מטים לנפול.

תכניות שיקום

בעקבות מלחמת ששת־הימים עלתה חשיבות מיקומה של שכונת הבוכארים, שכן זו שכנה באזור מעבר בין השכונות הצפוניות החדשות, שנבנו מעבר לגבול הישן, לבין שאר חלקי העיר. בעיית השכונה המתוסכלת והמתפוררת דרשה פתרון; לפיכך נערכו כמה סקרים על מצבה וקשייה. המכון לתכנון ופיתוח הכין סקר מפורט, שבעקבותיו הועלו הצעות תכנוניות שונות, והוצעו גם תכניות אחרות על ידי גורמים שונים.[359] שכונת הבוכארים נקבעה על ידי עיריית ירושלים כשכונה המיועדת לשימור, בשל ערכה הארכיטקטוני וההיסטורי, והמלצה זו התקבלה ונכללה בתכנית־האב העירונית. בראשית שנות ה־70, כשהתחדשה העלייה מבוכארה, היה מי שהציע ליישב את העולים החדשים בשכונה, ואף לשקמה ברוח עברה, אך הצעה זו לא מומשה.[360] בסוף שנות ה־70 החלה פעילותה של 'האגודה לשיקום שכונת הבוכארים', וזו גיבשה תכנית מעשית לשיקום חברתי ופיסי של השכונה.

קשיים בשיקום השכונה

תכניות השיקום הפיסיות של השכונה נתקלות בקשיים רבים, שכן רבים מבתי השכונה מתמוטטים, או הרוסים, ושיקומם מסובך ויקר. שיטת הבנייה של קירות עבים, שנבנו מאבן משני צדדים ובתווך תערובת שברי אבנים ואדמה, דורשת אחזקה קבועה ומתמדת, שאם לא כן חודרת רטיבות, שגורמת לתפיחת המילוי, לעיקום הקיר ולאבדן יציבותו. יותר מ־90% מהבתים נמצאים בבעלות פרטית או

בבעלות הקדשים שונים; בעלי הבתים הרבים מפוזרים ברחבי הארץ והעולם, וכל פעולה דורשת הידברות עמם. רבים מבעלי הבתים מעוניינים בהריסת המבנים הישנים לשם ניצול הקרקע באופן רווחי יותר; כיוון שחוק הגנת הדייר מונע מהם לפנות את הדיירים הנוכחיים, הם נמנעים מלטפל בבתים ולשפצם, וכך הולכות ומחריפות בעיות ההזנחה וההתפוררות.

משנת 1980 ואילך עלה משקלם של החוגים החרדיים המתגוררים בשכונה ובסביבתה, לאחר שהשכונה הפכה ל'הינטרלנד' של השכונות החרדיות הסמוכות. בסקר שנערך בשנת 1968 הוגדרה אוכלוסיית השכונה דאז כדתית, אם כי לא קנאית.[361] עד שנת 1967 היו בשכונה חמישה מוסדות תורניים חרדיים, ואילו ב־1982 הגיע מספרם לעשרות. חוגים אלה רואים בשכונה אזור הנתון להשפעתם הישירה, ואינם משתפים פעולה עם עיריית ירושלים, המבקשת לשקם את האזור. החוגים החרדיים אמנם משקיעים מאמץ וכספים בבלימת התפוררותה של השכונה — אך לאו דווקא כאשר שיקולים של שימור מורשת היסטורית וארכיטקטונית בראש מעייניהם.

על משקמי השכונה להתמודד עם מכלול בעיות סבוך זה במאמציהם לשמר לפחות אחדים מבתיה המקוריים של השכונה הבוכארית ולהופכה לאזור ראוי למגורים.

אחרית דבר

חיבור זה אינו מתיימר למצות את העיסוק בשכונת הבוכארים והעדה הבוכארית בירושלים. אמנם פרשה זו אינה פרק מרכזי בתולדות היישוב ואף לא בתולדות העיר, אך עם זאת היא מעלה כמה שאלות מעניינות, אשר נדונו כאן רק באופן חלקי. בעבודתי התבססתי במידה רבה על מקורות תיאוריים והתרשמותיים, כגון ספרי זיכרונות וקטעי עיתונות; ברם, מיעוט המקורות מסוגים אחרים, והעדר סדרות נתונים שלמות על כלל בני העדה, הקשו על ניסוח מסקנות חד־משמעיות. למשל, אחת השאלות שנותרה עדיין חסרת תשובה ברורה, היא: כמה מהיהודים הבוכארים מקימי השכונה אכן נהגו לפי דגמי ההתנהגות המיוחדים שתוארו כאן? לא תמיד ברור, באיזו מידה המסקנות המובאות כאן מתארות תופעות האופייניות לעדה כולה, או שמא רק לקבוצת מיעוט בולטת אשר זכתה להבלטה מיוחדת במקורות שעמדו לרשותי. עם זאת, ועל אף מגבלות אלה ואחרות, תקוותי שהתמונה המצטיירת כאן אכן הרחיבה את היכרותנו עם סיפור מיוחד זה.

סיפורה של שכונת הבוכארים הוא פרק יוצא דופן בתולדות ירושלים החדשה, פרק עשיר בניגודים. מצד אחד, זו היתה השכונה המפוארת והמרשימה ביותר מבין השכונות היהודיות שנבנו עד תקופת המנדט הבריטי, עובדה המשתקפת בתגובות ההתפעלות שעוררה אצל כל מבקריה. מצד שני, זו היתה שכונה מרוחקת ומנותקת, הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינה חברתית, שכן רבים מתושביה לא השתלבו בקהילה הירושלמית. משום כך השפיעה השכונה פחות מכפי שניתן היה לצפות על התפתחות העיר בכללה. כוונת הבוכארים היתה להפוך את שכונתם לשכונה היהודית ה'אירופית' הראשונה בירושלים, וכוונה זו אמנם הושגה במידה רבה, ובאה לידי ביטוי בתכנון הבתים ובצורת השכונה. עם זאת, בוניה היו בני אסיה המרכזית המרוחקת, אשר הופעתם ומנהגיהם הזרים עוררו תמיהה בלתי פוסקת בקרב תושבי ירושלים. השכונה הוקמה אמנם מתוך כמיהה לארץ־ישראל ולירושלים, כמיהה שהיתה מעוגנת ברגשות דתיים חזקים. ואולם, אצל רבים ממקימי השכונה מומש הקשר עם ארץ־ישראל לא על ידי עלייה לארץ, אלא על ידי החזקת בית נוסף בירושלים, בית שהיה למקור גאווה לבעליו שבאסיה התיכונה, ועל ידי נסיעות חוזרות ונשנות על ציר ירושלים־בוכארה. בוני השכונה השקיעו משאבים רבים בבתיה המרווחים, וכן גם בפעילות צדקה בירושלים. עם זאת, לפחות חלק מעשיריהם המשיכו לקיים את הפוטנציאל הכלכלי העיקרי שלהם באסיה התיכונה, ובתיהם שבירושלים עמדו תכופות ריקים במשך חודשים ארוכים. כמו כן, על אף תשומת־הלב שהוקדשה לבתים הפרטיים, מעידות תולדות השכונה שתכופות התקשו הבוכארים ליזום פעילות

ציבורית ולשתף פעולה למען מטרה ציבורית משותפת. השכונה היתה אפוא עיקר פועלה של העדה הבוכארית בארץ־ישראל לפני מלחמת העולם הראשונה, אך זו אינה מייצגת אלא שכבה חברתית דקה ולאו דווקא טיפוסית; שכן, יש מקום להניח שרבים מהבוכארים בירושלים השתייכו לרובד כלכלי אחר, ניהלו אורח חיים שונה, גרו תכופות בשכונות אחרות, ולא הותירו רישום ניכר במרבית המקורות (ובעקבותיהם גם בחיבור זה).

ולבסוף, שכונת הבוכארים היתה שכונת פאר, שהפכה, כמעט בן־לילה, לשכונת עוני. באורח פרדוקסלי, דווקא בשנות ה־20, כשהלך והצטמצם הקשר בין השכונה לבין מייסדיה הבוכארים — גדלה עד מאוד חשיבותה בחיי היישוב בירושלים, אם כי לזמן קצר בלבד. ואילו היום, זו שכונה אשר עדיין ניכרים בה רבים מסממני הפאר וההדר שבעברה; ברם, את התפוררותה המתמשכת איש עד כה לא השכיל למנוע.

הערות

1 במחקרים העיקריים העוסקים בקורות יהודי אסיה התיכונה בתקופה זו, ואשר עליהם מבוסס פרק זה, נכללים: בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 158–170; יעקב פנחסי, בתוך אלטשולר, פנחסי וזנד, יהודי בוכארה, עמ' 11–20; זנד, בוכרה; זנד, אנציקלופדיה; זנד, התישבות היהודים.

2 מ"נ אדלר, ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, ניו־יורק 1907, עמ' נו (פ"ה בסדר העמודים המקורי); וראה יערי, מסעות ארץ ישראל, עמ' 31. לגבי אזכור מרגואן בתלמוד — ראה עבודה זרה לא, ב.

3 איגרת דוד חכם — המגיד, ר"ח (ראש חודש) שבט תרכ"ט, שנה 13, גיליון 2, הוספה, עמ' 2.

4 על יוסף ממאן ושליחותו בבוכארה — ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 664–666, וכן 113; יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 2–7; מושבי, מנהגים ופולקלור, עמ' 27–35 (בפירוט רב), וכן עמ' 271–272; מושבי, יוסף ממאן; פישל, מנהיגי יהודי בוכארה, עמ' 538–543; סלושץ, יהודי בוכארה, עמ' 406; אשל, גלריה, עמ' 17–29; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 52–63.

5 וולף, מחקרים, עמ' 192–193 (התרגום לפי יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 665). בעמ' 194 מטיל וולף ספק בדבקותו הדתית של ממאן, על סמך סיפורים ששמע על אודותיו מאנשים קרובים לו. טג'ר (תולדות יהודי בוכארה, עמ' 52–54, 58–63) טוען, בניגוד לעדויות אלה, שיהודי בוכארה כלל לא התרחקו מהיהדות לפני בואו של יוסף ממאן; אולם ככל הנראה אין מסמכים המבססים דעה זו.

6 מיינדורף, מסע מאורנבורג לבוכארה, עמ' 174–175. מיינדורף הוא ככל הנראה האדם היחיד שפגש את ממאן ושרשמיו מפגישה זו נשתמרו.

7 מרבית המקורות קובעים לפי וולף (מחקרים, עמ' 193), שממאן חי בבוכארה 61 שנה; אולם מושבי (מושבי, יוסף ממאן) מראה בצורה משכנעת שממאן שהה בבוכארה רק כ־30 שנה.

8 ניימרק, מסע בארץ הקדם (האסיף), עמ' 70, הערה 1.

9 וולף, מחקרים, עמ' 199–200.

10 הערכתו של ארמיניוס ואמברי, 1863/1864: ראה זנד, אנציקלופדיה, עמ' 177; או הנ"ל, בוכרה, עמ' 143.

11 בנוסף למקורות שצוינו ראה אחימאיר, בוכרה, עמ' 772; אלטשולר, בוכארה, עמ' 1470–1471. סיכום של נושא הכיבוש הרוסי והיהודים בבוכארה ראה זנד, יהדות בוכארה.

12 ניימרק (יערי), מסע בארץ הקדם, עמ' קז–קח; זנד, בוכרה, עמ' 148; קלבן, היהודים באסיה התיכונה, עמ' 181–183. קלבן כותב, שיחס הרוסים ליהודי אסיה התיכונה היה אמצעי להשגת הגמוניה רוסית באזור. מיעוט הזכויות של היהודים תחת השלטון המוסלמי הגדיל את הסיכוי לשיתוף פעולה שלהם עם הצאר. גם אלטשולר (בוכארה, עמ' 1471) מציין, שתנאי השלטון המוסלמי במאה ה־19 הפיחו תקווה בלב יהודים רבים, אשר קיוו ששלטון נוצרי ישנה את מצבם; לתקווה זו היה שותף יוסף ממאן כבר בראשית המאה. וולף, מחקרים, שם. וראה אשל, גלריה, עמ' 36–37.

13 אלטשולר, פנחסי וזנד, יהודי בוכארה, עמ' 14; היהודים בסמרקאנד, הכרמל, י"ט באייר תרכ"ט, שנה 7, גיליון 42, עמ' 327–328. ראה גם הצפירה, ז' באב תרמ"ד, שנה 11, גיליון 28, עמ' 223. מצד שני, על אהדת הכובשים הרוסים ליהודים — ראה למשל המגיד, ר"ח טבת תרכ"ט, שנה 12, גיליון 49, עמ' 387–388. אהדת הגנרל קויפמן, המצביא הרוסי, ליהודים מתוארת גם בהצפירה, י' בטבת תרע"א, שנה 36, גיליון 72, עמ' 1.

14 תיאורים בני הזמן — ראה הכרמל, כ"ה בתמוז תרכ"ז, שנה 6, גיליון 11, עמ' 81; קרזון, רוסיה באסיה המרכזית, עמ' 250; לנסדל, אסיה המרכזית הרוסית, כרך 1, עמ' 521; כרך 2, עמ' 108. כמו כן ראה קלבן, היהודים באסיה התיכונה, עמ' 182–183; מושבי, מנהגים ופולקלור, עמ' 45–55 ו־71.

15 'היהודים היו הגורמים העיקריים בהתפתחותה של תורכסטאן הרוסית. הם פיתחו מסחר במוצרי התוצרת של רוסיה האירופית, וגם הכשירו שטחים רחבים לזריעת צמר גפן...'

(ייאברייסקאיא, הערך בוכארה, מתורגם אצל בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 165). ראה גם אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 319; אש, דרך חיי, עמ' 44. ייתכן שפריחתם הכלכלית של יהודי אסיה התיכונה החלה כבר כמה שנים לפני הכיבוש הרוסי: ראה למשל עסטאמפא, עשרת השבטים, עמ' 7 (עסטאמפא ביקר בבוכארה בערך בשנת 1864).

16 אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 324; קלבן (היהודים באסיה התיכונה, עמ' 185) כותב, שהמחזור השנתי של הסוחרים הבוכארים בראשית המאה ה־20 הגיע לארבעה מיליוני רובל. ראה גם מיקין, ישראל באסיה המרכזית; אש, דרך חיי, עמ' 44; אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, במקומות רבים.

17 טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, חלק ב, עמ' 20. כך כתב ניימרק (ניימרק, מסע בארץ הקדם [האסיף], עמ' 73): 'בשנים האחרונות התחילו לחקות את דרכי מאסקוי [מוסקווה] מקום מסחרם, ובכן נראה בבתיהם דרכי אירופא רבים'. מיקין (ישראל באסיה המרכזית) מתארת מעבר של יהודים אמידים מבוכארה לבתים הטובים ביותר ברובע הרוסי של קוקאנד. וראה גם פנחסי, אשה משכלת, עמ' 13; פנחסי, עשרה סיפורי עם, עמ' 31, 35.

18 יערי, שלש אגרות, עמ' 500. ראה תיאור ההתרוששות וסיבותיה אצל זנד, בוכרה, עמ' 150; הנ"ל, אנציקלופדיה, עמ' 180.

19 איגרת דוד חכם — המגיד, ר"ח שבט תרכ"ט, שנה 13, גיליון 2, הוספה, עמ' 2; זנד, בוכרה, עמ' 149.

20 פירוט ההגבלות על היהודים — ראה למשל בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 168–169; אשל, גלריה, עמ' 37–38. על הגירת היהודים מאמירות בוכארה, ראה אש, דרך חיי, עמ' 44; פנחסי, תיאורי עמנואל, עמ' 12, 18; הנ"ל, רחמים, עמ' 6. פנחסי טוען, שהיישובים היהודיים הקבועים בערים אלה נוסדו רק לאחר הכיבוש הרוסי.

21 נוסח דבריו — זנד, בוכרה, עמ' 149–150; וראה זנד, אנציקלופדיה, עמ' 179; קלבן, היהודים באסיה התיכונה, עמ' 184. על הגבלות תנועה ומושב שהוטלו על הסוחרים היהודים מאסיה התיכונה — ראה המצפה, ט"ו בטבת תרס"ט, שנה 6, גיליון 2, עמ' 5; וכן שם, כ' בתמוז תרס"ט, שנה 6, גיליון 28, עמ' 5. ראה פירוט נוסף בהערות 126–127.

22 אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 69.

23 ראה רבין, שלוחי ארץ־ישראל: רבין מנה 66 שליחים שהגיעו לאסיה התיכונה בשנים 1881–1914. וכן אשרוב, שם, שם.

24 י' ספיר, אבן ספיר, ח"ב, דף צז; מובא גם אצל יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 7. וולף (וולף, מחקרים, עמ' 197) מזכיר את השליח ישעיהו, שבא מירושלים לבוכארה כמה שנים לפניו (כלומר, לפני 1832). נראה שמעיניו של יערי (שם) נעלמה ידיעה זו.

25 אוחנה, יסוד מערבי, עמ' לד, עו, עט; אוחנה, שיר חדש — ספר המוקדש להגיעו לבוכארה בשלום ולגבירים בוכארים שונים. על יעקב מאיר, ראה גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברת ח, עמ' 10–21; ותיאור תלאות נסיעתו — ברוור, זכרונות, עמ' 607. וכן — יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 38, 658, 751–752; יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 8–9; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 67; אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 324.

26 זכרון מאיר, עמ' 142 — מתוך מכתב ברכה מוועד העדה הבוכארית שקיבל יעקב מאיר בשנת 1936 בהגיעו לגבורות.

27 'זכרון לפני ה'', ירושלים תרנ"ג. ראה אודותיו יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 754; בן יעקב, משפחת מיוחס, עמ' 394–396; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 88. כתב שליחותו נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 808.

28 רשימת השליחים שהגיעו לבוכארה — ראה יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 9–12; רבין, שלוחי ארץ ישראל. ביקורת עליהם, שתיארה אותם כרודפי־בצע, נכתבה בעיתון 'היום', ה' מנחם אב תרמ"ז, שנה 2, גיליון 154, עמ' 3.

29 וייס, בשעריך ירושלים, עמ' 83; החבצלת (כ"ג בכסלו תרנ"א, שנה 21, גיליון 9, עמ' 65). באותו עיתון (החבצלת, ג' בסיוון תרנ"ו, שנה 26, גיליון 31, עמ' 238) נזכרים עולי הרגל הבוכארים

שבאו לירושלים לשהות בה מפסח עד שבועות. ראה גם הכהן, אבנים בחומה, עמ' 99; ילין, ירושלים של תמול, עמ' 235.

30 קשאני, מסעות מתתיה ג'רג'י. על עולי רגל בוכארים ראה שם, עמ' 274, 277, 286. על יששכרוף ראה טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, חלק ב, עמ' 19. מונחים מוסלמיים שאולים למשל — אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 46; אשל, חאג'י ציון, עמ' 12; אדלר, יהודים, עמ' 219. וכן — מיקין, ישראל באסיה המרכזית, שם מודגש הדמיון בין עליות לרגל יהודיות ומוסלמיות מבוכארה.

31 מתוך ההקדמה לסידור 'חוקת עולם' — 'יצא לאור בהוצאות ובהשתדלות מו"ה שלמה מוסאיוב...' — ירושלים תרנ"ג.

32 רשימה מפורטת של הספרים הבוכאריים הכין אברהם יערי: יערי, ספרי יהודי בוכארה. וכן — יערי, מחקרי ספר, עמ' 30–35.

33 דוד דבית הלל, מסעותיו, עמ' 93–94. השניים גם סיפרו לו על יוסף ממאן ופעולותיו; וראה יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 12. פנחסי (אלטשולר, פנחסי וזנד, יהודי בוכרה, עמ' 14) טוען, שהשניים שבהם פגש דוד דבית הלל כלל לא הגיעו לארץ־ישראל.

34 שמותיהם של השלושה — ר' פנחס בן עבד אל רחמן נשיא, ר' משה נשיא סמרקאנד ותלמידם יהודה בן עויז בדל באי. ראה עליהם ועל פנחס הכהן אצל יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 12–13 (שם גם מצוטט ספר 'חוקת הפסח'); ניימרק (יערי), מסע בארץ הקדם, עמ' ל; אשל, דמותו של מולא משה כלאנתר, עמ' 4–5; אשל, גלריה, עמ' 66–67.

35 שמו — יוסף חיים גאון (ג'אן); ראה גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ' 14, 19.

36 בשנת 1871 פרסם דוד חפץ מודעה בהמגיד, ובעזרתה ניסה למוצאם (המגיד, שנה ט"ז, גיליון 19, ז' באייר תרל"ב — בהוספה, מדור מודעות, עמ' 234).

37 המליץ, אודסה, ד' באב תרכ"ח, שנה 8, גיליון 27, עמ' 197–199.

38 גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ' 15 — מכתב מא' עזריאל לפ' גרייבסקי. (חצר אהרן עזריאל מתוארת שם כחצרו של בעל הספר 'כפי אהרן'.) דוד חפץ נפטר בשנת תרנ"ח. ראה עליו גאון, יהודי המזרח, עמ' 264.

39 ההקדמה לספר 'ברכת האילנות' — ברכת האילנות... הובא לדפוס ע"י... דוד מלמד ב"ר חפץ, תרל"א.

40 ראה להלן, עמ' 52, וכן הערה 191.

41 בעניין חסות הקונסול הרוסי — ראה הצפירה, כ"ג באלול תרע"ג, שנה 39, גיליון 209, עמ' 3; גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ' 5; גרייבסקי, ספר הישוב, עמ' 34; לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, עמ' 75, 76. כשנוסד ועד השכונה היה הקונסול הרוסי נותן גושפנקא לבחירתו — ראה בקשת העזרה מתרע"ג, 'כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה וגו'' (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 821).

42 כך, למשל, נוסדו עיתונים ציוניים בבוכארה אחרי מהפכת 1905 (פנחסי, רחמים, עמ' 6); נדפס הספר הציוני הראשון בבוכארית ב־1908 (זנד, תרבות יהדות בוכארה, עמ' 41 — וראה גם הנ"ל, שמעון חכם, עמ' 5); ונוסדה החברה הלאומית ליהודי סמרקאנד ב־1910 (פנחסי, עשרה סיפורי עם, עמ' 34). נראה שהיו מגעים מספר עם התנועה הציונית עוד לפני כן, שהיו בבחינת סנוניות ראשונות. כך, למשל, דיווח עיתון 'החבצלת' בשנת 1902 (ג' באלול תרס"ב, שנה 32, גיליון 32, עמ' 249) על מכירת מניות ציוניות ליהודי בוכארה. אולם, כאמור, מרבית המקורות מעידים שהרעיונות הציוניים הפכו לנחלת הכלל רק מאוחר יותר.

43 בן צבי, מסעות, עמ' 20. ראה גם בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 178.

44 האור, ב' בשבט תרע"א (אתתמ"ב), שנה 2 (27), גיליון 88 (263), עמ' 3.

45 הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 429–430; הירשברג, משפט הישוב החדש, עמ' 14. וכן לובמן, האיש ופעלו, עמ' 156–157, בתארו עולה רגל בוכארי שפגש בתרנ"ד. כותב לובמן: 'הנהו חובב ציון אמיתי, לא מלאכותי... בלי השפעת הסופרים והמטיפים, חיבת ציון היא טבעית אצלו, הוא מרגיש בנפשו כי הוא נמשך אחרי אבן החן המושכת אליה כל לבות בני הגולה...'.

46 בובליק, מסעי בארץ־ישראל, עמ׳ 299.

47 אדלר, יהודים, עמ׳ 219.

48 האור, ב׳ בשבט תרע״א (אתתמ״ב), שנה 2 (27), גיליון 88 (263), עמ׳ 3; באותו עיתון (האור, ב׳ בטבת תרע״א, שנה 2 [27], גיליון 72 [247], עמ׳ 2) מסופר סיפור דומה, על שלמה צופיוף, שהביא לקבורה בירושלים את אמו; ייתכן ששתי הידיעות עוסקות באותה אשה. בידיעה מיום ב׳ בטבת תרע״א מובעת ביקורת על הוצאת הכסף הרב, שיכול היה לפתור מצוקת דיור של כמה משפחות בירושלים. וראה פירסט, ירושלים החדשה, עמ׳ 116.

49 הדגיש זאת, למשל, ולטר פישל, חוקר יהדות המזרח, שעסק רבות ביהודים הבוכארים ובתרבותם (פישל, ישראל באיראן, עמ׳ 845).

50 א׳ עמנואלי, למצב פליטי בוכארה, כ״ד בשבט תרצ״ו, 17 בפברואר 1936: ראה ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. על עמנואלי־פילוסוף — ראה פנחסי, כתבי עמנואלי.

51 יעבץ, אגרת מיהוד. לגבי מספר הבוכארים בירושלים — ראה קשאני, יהדות בוכארה, עמ׳ 26.

52 ניימרק (יערי), מסע בארץ הקדם, עמ׳ לה. וכן יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ׳ 17.

53 כתב ההתקשרות פורסם על ידי בן יעקב, יהודי בוכארה בירושלים.

54 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 812.

55 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 810.

56 יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ׳ 751–752; אלעזר, הרובע היהודי, עמ׳ 98–99; אלעזר, נשיאים בישראל, עמ׳ 68–69. כעבור כמה שנים נסע יעקב מאיר בשליחות גם לתוניסיה ולאלג׳יריה. בין השנים 1907 ל־1919 היה רבה הראשי של קהילת סלוניקי, ומ־1921 — הרב הראשי הספרדי לארץ־ישראל.

57 זכרון מאיר, עמ׳ 142.

58 ראה אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ׳ 44–45.

59 פירסט (פירסט, ירושלים, עמ׳ ריד) מציין ברשימת שכונות ירושלים את יעקב מאיר כמקים שכונת הבוכארים. ראה הספד שהספידוהו הבוכארים ב׳חשבון הכנסה והוצאה׳ (ה׳, תרצ״ו–תרצ״ט, עמ׳ 6). על מעורבות יעקב מאיר בהקמת השכונה ראה בין השאר גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ׳ 5; גרייבסקי, ספר הישוב, עמ׳ 34; גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברת ה, עמ׳ 20–21; וייס, בשעריך ירושלים, עמ׳ 83; גאון, יהודי המזרח, עמ׳ 363–364; יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ׳ 18.

60 ברוור, זכרונות, עמ׳ 607–608. הבכירה שבנכדותיו של יעקב מאיר נישאה לבוכארי.

61 ריאיון עם אברהם ישששרוף (נולד ב־1905), מיום 27 בפברואר 1981. בית ישששרוף עמד ברחוב עזרא, סמוך לבית יהודאיוף, ואינו קיים היום.

62 למשל, במסמך (בכתב יד) מתר״פ, הנותן תוקף לבחירת ועד עדת הבוכארים לאחר מלחמת העולם הראשונה, ארכיון מ״ד גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 795 $^{0}4$, תיק 103. לשלמה מוסאיוף ניתנת במסמך זכות ערעור על החלטות הוועד, ׳הואיל והוא מיסד החברה׳.

63 אשל, גלריה, עמ׳ 84. עליית שלמה מוסאיוף מתוארת בהקדמה לסידור ׳חוקת עולם׳, שהדפיס בירושלים בשנת תרנ״ג. על יוסף כוג׳היוף — ראה גם ׳ר׳ יוסף כוג׳הין׳, הציוני הכללי, שנה 2, גיליון א (לט), ט׳ בתשרי תרצ״ד (29 בנובמבר 1933), עמ׳ 2.

64 לונץ, לוח לתרס״ב, מודעות, עמ׳ לא. רחובות, ספר תקנות תרנ״א, עמ׳ 3. 113,000 אמות רבועות הן 64,926 מ״ר. אין, כנראה, יסוד להערכות המופרזות המופיעות במקורות שונים, שבהן מדובר על מגרש המשתרע על כמה מאות דונמים (למשל — אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ׳ 45).

65 אשרוב מספר בזיכרונותיו, ששניים מזקני היישוב באו להעיד לצורך רכישת הקרקע עדות כוזבת לפני השלטונות, שלפיה ידוע להם כי מוסאיוף וכוג׳הינוף הנם תושבי הארץ זה עשרים וחמש שנים (אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ׳ 45). רישום מעין זה של קרקעות השכונה על שם כמה אנשים היה אופייני לשכונות רבות: ראה למשל קרק, שכונות בירושלים, עמ׳ 33.

66 לפי החבצלת (כ׳ בסיוון תרנ״א, שנה 21, גיליון 35, עמ׳ 276) נקנו 12,000 אמות קרקע בבתי אונגרין ב־29,000 פראנק. ערך הפראנק היה 4.5–5.5 גרוש (אביצור, חיי יום יום, עמ׳ 293);

כלומר, מחיר אמת קרקע בשכונה זו היה 11 עד 13 גרוש לאמה — לעומת 3 גרוש בשכונת הבוכארים. מגרש 'דמשק אליעזר' ליד שכונת מחנה יהודה נקנה בשנת תרנ"ב ב־2.5 פראנק לאמה, שהם כ־12–13 גרוש; המגרש הראשון של שכונת 'כנסת ישראל' נקנה בשנת תרנ"א ב־1.5 פראנק לאמה, שהם כ־7–8 גרוש; אדמת 'עזרת ישראל', הגובלת ברחוב יפו, נקנתה בשנת תרנ"ב ב־10 פראנק האמה, דהיינו במחיר הגבוה של 45–55 גרוש לאמה (ראה גרייבסקי, ספר הישוב, עמ' 35, 46–47).

67 אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 45. מקורות אחדים מציינים מחירים גבוהים ששילמו כביכול הבוכארים בעבור נחלתם. למשל — לובמן, האיש ופעלו, עמ' 156–157: 'בני בוכרה קנו להם נחלה רחבת ידיים... במחיר עצום, יותר מ־200,000 פרנק...'. נתונים אלה — יסודם כנראה בטעות.

68 ריאיון שנערך עם רחביה מוסאיוף בזמן סיור בשכונת הבוכארים, ב־10 במארס 1981.

69 'ספר תקנות חברת חובבי ציון לבנין בתים. על מקום הנקרא רחובות... ירושלים... בשנת תרנ"א לפ"ק בדפוס ר"ש הלוי צוקערמאן ושותפיו'. כתב היד של ספר התקנות נמצא בארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים; לאחרונה פורסם מחדש אצל הראל, נחלת יעקב, עמ' 177–181.

70 רחובות, ספר תקנות תרנ"א, עמ' 3. בשם 'מולך' כונו קרקעות שלפי החוק התורכי היו בבעלות מלאה של המחזיקים בהן.

71 ראה באכר, בוכארה, עמ' 294 — על בנייה יהודית בסגנון אירופי בטאשקנט. בדומה — ניימרק (יערי), מסע בארץ הקדם, עמ' קיא. וכן — פנחסי, אשה משכלת, עמ' 13 — על מגורים ברובע האירופי של סמרקאנד. וראה הערה 17.

72 ריאיונות עם רחביה מוסאיוף מיום 5 במארס 1981, ועם יששכר בן דוד (דוידוף) ב־4 במארס 1981; כמו כן — ט' צימוקי, 'פניני המזל של משפחת מוסאיוף', כאן ירושלים (מעריב), 14 במארס 1980, עמ' 8.

73 רחובות, ספר תקנות תרנ"א, עמ' 8.

74 רחובות, ספר תקנות תרנ"א, עמ' 4. ה'פלאן' מוזכר בתקנות פעמים רבות. הנוסח 'פלאן שהוכן על־ידי מהנדס' שכיח בתקנות שכונות אחדות מאותן שנים — למשל בתקנות מזכרת משה, אהל משה, נווה שלום, שעריים וימין משה.

75 לובמן, האיש ופעלו, עמ' 156–157.

76 הראל (הראל, נחלת יעקב, עמ' 201) מביא עדות מפי זקני השכונה, שלפיה אחדים מבין אנשי מאה שערים נמנעו מלהיכנס לשכונה מכיוון שהרחובות בה היו מצולבים.

77 ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 5 במארס 1981; וראה גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, ה, עמ' 20–21: 'בהשתדלותו של האדון שלמה מוסאיוב הוסיפו לשכלל את המושבה בדרכים יפים ורחבים, גנות ופרדסים...'.

78 רחובות, ספר תקנות תרנ"א, עמ' 7; קרק, שכונות בירושלים, עמ' 59, 65; וראה בעניין זה קרויאנקר, אדריכלות בירושלים, עמ' 207–208.

79 בעניין נטיעת עצים ברחובות השכונה ב־1902, ראה השקפה, ב' באייר אתתל"ג (תרס"ב), שנה 3, גיליון 16, עמ' 120.

80 שטר מכירה (בכתב יד), מטעם הוועד הבוכארי, של מכירת חלקה בנחלתם לישששכר אברהמוף, תרנ"ט — נמצא באוספו של מר חיים לרנר, ירושלים.

81 רחובות, ספר תקנות תרנ"א, סעיף ו, עמ' 6–7.

82 אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 45. לעניין המיקום בין שמואל הנביא לשמעון הצדיק — ראה איור 10.

83 הוספה של ס' התקנות הראשונות מחברת חובבי ציון ק"ק בוכארא ואגפיה... תרנ"ג — פורסם על ידי גליס, שכונות (נספח).

84 בן אריה, עיר בראי תקופה, ב, עמ' 283 — וראה המקורות המצוינים שם.

85 יעבץ, הארץ, עמ' 9 (ב־1891).

86 ביגס, עמ' 167. לגבי תאריך שהותו המשוער בארץ, 1892–1893, ראה איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 49.

87 'היהודים באזיה התיכונה', היום, ה' מנחם אב תרמ"ז, שנה 2, גיליון 154, עמ' 2–3.

88 ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 9 במארס 1981. גם במושבה רחובות, שהוקמה בשנת תרנ"א (1891), ניתן לראשון ילידיה, בנו של א"ז לווין־אפשטיין, השם רחביה, ומאותה סיבה. ייתכן שבניית בית מוסאיוף החלה כבר בשנת תרנ"ג: ראה, למשל, לונץ, לוח לתרנ"ח, עמ' 69 — על פי מקור זה נוסדה השכונה בשנת תרנ"ג.

89 השקפה, כ"ה בניסן אתתל"ג (תרס"ב), שנה 3, גיליון 15, עמ' 1. ראה בדומה גם הצבי, י' בטבת תרנ"ו, שנה 12, גיליון 14, עמ' נא. תפקידו המכריע בייסוד השכונה מודגש בהספד שהספידוהו רפאל גאליבוף ושמעיה חפץ ב'דואר היום', י"ב בניסן תרפ"ב, שנה 4, גיליון 150, עמ' 2–3.

90 השקפה, ד' באייר אתתל"ו (תרס"ה), שנה 6, גיליון 65, עמ' 3.

91 צוואתו של שלמה מוסאיוף; באדיבות בנו, רחביה מוסאיוף.

92 ראה למשל — פרס, מאה שנה, עמ' 83; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 9, 84. אפרים כהן רייס (כהן רייס, זכרונות, עמ' 136) מספר על עזרתו של מוסאיוף באיסוף כספים לרכישת ספריו הראשונים של בית הספרים, שלימים הפך לספרייה הלאומית.

93 אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 46.

94 שיק, מושבת יהודים בוכאריים. הצבי (מיום י"ב באב אתתכ"ז [תרנ"ה], שנה 11, גיליון 29, עמ' קז) מציין, שבשנה זו אין בנייה יהודית בעיר זולת הבנייה הבוכארית יוצאת הדופן.

95 לובמן, האיש ופעלו, עמ' 157.

96 לונץ, לוח לתרנ"ו, עמ' 131.

97 מפת שיק נדפסה בראשונה בעיתונה של החברה הגרמנית לחקר ארץ הקודש [(ZDPV, 18 (1895], כתוספת למאמרו של שיק על תולדות הבנייה בירושלים בכרך הקודם. רשימת תיקונים למפה (המזכירה את בתי יהודי בוכארה) הופיעה שם, (1896) 19, ומהדורה מעודכנת ומתוקנת בשנת 1905.

98 למהדורה השנייה המעודכנת של מפת שיק, ראה: Nähere Umgebung von Jerusalem. Entworfen von Baurat C. Schick in Jerusalem. Gez. v. Baurat C. Schick 1894–1895. Red. und ergänzt v. Lic. Dr. Benzinger 1905. מפה זו הופיעה ללא דברי הסבר (עסקתי בעניין זה בקצרה בקרואנקר, אדריכלות בירושלים, עמ' 213).

99 פנקס תנאי חברת רחובות, תרנ"ח, עמ' א.

100 בפנקס תנאי חברת רחובות, תרנ"ח, לא מצוין במפורש שמדובר בחצר ההקדש, אולם כמעט שאין ספק שמדובר בחצר זו, שכן זה הבניין היחיד בשכונה המשותף לכמה משפחות ושייך לחברה. ברם, יש חוסר התאמה בין שטח החצר במציאות (כ־3 דונמים) לבין השטח המחושב לפי פנקס התנאים (25 יחידות מתוכננות, בנות 250 אמה כל אחת — המסתכמות ביותר מ־4.5 דונמים); נראה שיש להביא בחשבון את הבנייה הדו־קומתית כהסבר לשטח ה'חסר'.

101 הכסף להקמת בור המים בחצר ההקדש (שבנייתו הובטחה בפנקס תנאי חברת רחובות, תרנ"ח, עמ' ב) נתרם על ידי פנחס ריבקוף (דגים): ראה טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 74.

102 לונץ, לוח לתרס"ה, מודעות, עמ' לא.

103 השקפה, ב' באייר אתתל"ג (תרס"ב), שנה 3, גיליון 16, עמ' 120. הבניינים המוזכרים להלן מתוארים בהרחבה בפרק 'בתים בשכונת הבוכארים'.

104 המצפה א' (קראקא), כ' בסיוון תרס"ד, גיליון ח, עמ' 5.

105 השקפה, ד' באייר אתתל"ו (תרס"ה), שנה 6, גיליון 65, עמ' 3. 'דרכי נועם' — חוברת שהוצאה על ידי תלמוד התורה הבוכארי, תרס"ה, בהקדמה. לונץ, לוח לתרס"ו, עמ' 223.

106 חיימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 572–573. הקירבה בין שכונת הבוכארים לבין שטחי כרם אברהם מסתברת מתוך איורים 10, 11. על התרחבות השכונה ראה גם שרירן, זכרונות, עמ' 50.

107 האור, י"ג בתשרי תרע"א, שנה 2 (27), גיליון 6 (181), עמ' 2.

108 לונץ, לוח לתרס"א, עמ' 165. ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 19 במארס 1981.

109 ריבלין, מספר זכרונותי, עמ' 253–254. ריבלין מייחס את בית המרחץ למשפחת קנדינוף; אפשר שטעה, או שגם קנדינוף היה מעורב בבנייתו.

110 ריאיון עם יששכר בן דוד (דוידוף) מיום 4 במארס 1981.

111 קשאני, יהדות בוכארה, עמ' 26 (קשאני אינו מציין את המקור לאומדן זה).

112 לונץ, מורה דרך, תרנ"א, עמ' 103. מספר זה מובא גם בזוטא וסוקניק, ארצנו, עמ' 69.

113 שיק, מושבת יהודים בוכארים.

114 אדלר, יהודים, עמ' 219 (נתונים אלה נאספו על ידי אדלר בבוכארה); מובא על ידי אדלר גם בבאכר, בוכארה, עמ' 296.

115 אלטשולר, בוכארה, עמ' 1471 (אלטשולר אינו מציין את המקור לאומדן זה).

116 הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 280. מספר זה מובא אצל זוטא וסוקניק, ארצנו, עמ' 69, כמתייחס לתרס"א — והוא לקוח כנראה מהירשברג.

117 לונץ, לוח לתרס"ב, מודעות, עמ' לא.

118 *Berliner Tageblatt*, January 1904 — ראה ארכיון בן־צבי, תיק 84.

119 א' ארנון, 'מפקדי האוכלוסיה בירושלים בשלהי התקופה העותמאנית', קתדרה, 6 (תשל"ז), עמ' 105. זהו מספר בתי האב הספרדיים שבשכונת הבוכארים — ייתכן שנכללו בספירה גם ספרדים שאינם בוכארים.

120 זוטא וסוקניק, ארצנו, עמ' 69 (על פי ברזלי).

121 פריימן, ספר הזכרון, עמ' 12. גם מספר זה מובא אצל זוטא וסוקניק, שם.

122 בקשת עזרה בבוכארית מטעם כוללות חברת 'רחובות': 'כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה וגו'' — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 821 (תרגם שאול שקד).

123 אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 324; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179. ייתכן ששני המקורות תלויים זה בזה, ואפשר שהם מסתמכים על ספירת יהודי ארץ־ישראל במלחמת העולם הראשונה, שלפיה המספר הוא 1,473 נפש: ראה פירסט, ירושלים, עמ' רעה.

124 בקשת עזרה בבוכארית, ראה לעיל, הערה 122.

125 הצפירה, ג' בכסלו תרע"ד, שנה 39, גיליון 267, עמ' 5.

126 האור, י"ח בשבט אתתמ"ב (תרע"א), שנה 2 (27), גיליון 77 (252), עמ' 3; ושוב שם, כ"ב בטבת, גיליון 80 (255), עמ' 2; ובכ"ד בטבת, גיליון 82 (257), עמ' 3; ובכ"ה בטבת, גיליון 83 (258), עמ' 2. וראה גם הצפירה, כ"ח בכסלו תרע"א, שנה 36, גיליון 62, עמ' 2; הצפירה, כ"ג באלול תרע"ג, שנה 39, גיליון 209, עמ' 3. וכן — זנד, אנציקלופדיה, עמ' 179–180; אשל, גלריה, עמ' 161.

127 המכתב מצוי בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. וראה האור, ו' בניסן אתתמ"א (תר"ע), שנה 1 (26), גיליון 40, עמ' 1; סלושץ, יהודי בוכארה, עמ' 402; זנד, בוכרה, עמ' 150; הראל, נחלת יעקב, עמ' 98–99. הרב טאג'יר עצמו גורש מטאשקנט: הצפירה, כ"ח בכסלו תרע"א (29 באוקטובר 1910), שנה 36, גיליון 62, עמ' 2. על פרעות שנעשו ביהודים בעיירה בתורכיסטאן, בסוכות תרע"ב, ראה פנחסי, תיאורי עמנואל, עמ' 49; האור, ט' בחשוון אתתמ"ג (תרע"ב), שנה 3 (30), גיליון 16, עמ' 3; וכן שם, י"ח בחשוון, גיליון 24, עמ' 3.

128 האור, י"ח בטבת אתתמ"ב (תרע"א), שנה 2 (27), גיליון 77 (252), עמ' 3.

129 זנד, בוכרה, עמ' 150; זנד, אנציקלופדיה, עמ' 180; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 166.

130 מיכאל זנד, הרצאה במכון יד בן־צבי (21 בפברואר 1981); ריאיון עם הגב' רובינוף מיום 8 בפברואר 1981.

131 טהון, העדות בישראל, עמ' 106. ריבלין, היישוב היהודי מחוץ לחומות, עמ' 126 — על פי ריאיון עם בן ציון בן יעקב בורוכוף. הלה מתאר 25 משפחות בוכאריות בנחלת־שבעה שהתפרנסו בדוחק רב. ייתכן שקבוצה מעוטת־אמצעים זו היתה מקורם של הסתתים הבוכארים, שעבדו במושבה רחובות עם ייסודה: ראה יעבץ, הארץ, עמ' 24.

132 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 815 (ההדגשות שלי). המסמך נתפרסם אצל בן יעקב יהודי בוכארה בירושלים, עמ' 106–107.

133 'היהודים באזיה התיכונה', היום, ה' מנחם אב תרמ"ז, שנה 2, גיליון 154, עמ' 2–4.

134 1,500 הבוכארים בירושלים ב־1914 היוו כ־8% מכלל בני העדה. היה זה שיעור עלייה בלתי רגיל בהשוואה לעדות יהודיות אחרות בתקופה זו: ראה זנד, בוכרה, עמ' 155. במקום אחר הוא מציין אחוז גבוה יותר — 9.4%: זנד, אנציקלופדיה, עמ' 182.

135 דרכי נועם, תרס"ה, בהקדמה (הדגשה שלי).
136 לונץ, לוח לתרנ"ו, עמ' 131.
137 וואלאס, ירושלים הקדושה, עמ' 98.
138 הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 308, 429. כמו כן ראה בובליק, מסעי בארץ־ישראל, עמ' 301–302; סלושץ, יהודי בוכארה, עמ' 413.
139 האור, כ"ט בסיוון אתתמ"א (תר"ע), שנה 1 (26), גיליון 100, עמ' 1–2. ראה גם מקורות רבים נוספים: לונץ, לוח לתרנ"ח, עמ' 69; וכן לוח לתרס"ב, מודעות, עמ' לא; גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, ה, עמ' 20–21, וכן הנ"ל, ספר הישוב, עמ' 33–34; פרס, מאה שנה, עמ' 49, 83; פריימן, ספר הזכרון, עמ' 13.
140 האור, ו' בניסן אתתמ"א (תר"ע), שנה 1 (26), גיליון 40, עמ' 1. כן ראה ההשקפה, כ"ה בניסן אתתל"ג (תרס"ה), שנה 3, גיליון 15, עמ' 1 — התפעלות יתירה של המבקר ד"ר צוקרמן מיפי השכונה: 'וכל זה זכו היהודים בירושלים, ולא באונס, לא על פי גזרה רח"ל [רחמנא לצלן] מהרשות [מהשלטונות], כי אם מרצונם הטוב!'.
141 רופין, שלושים שנה, עמ' 4.
142 סטורס, זכרונות, עמ' 280–281; לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, עמ' 75. וכן פריימן, ספר הזכרון, עמ' 13; שיק, מושבת יהודים בוכארים.
143 יוסף יהודי בר"י הלוי טשארני, 'היהודים בבוחאריה', הכרמל, אייר־תמוז תרכ"ד, שנה 4, גיליונות 36, 37, 39, 40.
144 לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, עמ' 106–107, 174.
145 בובליק, מסעי בארץ־ישראל, עמ' 302. ההזמנה ששלח אמינוף לסמואל לבוא לבית־הכנסת שבשכונה בפברואר 1920 שמורה באצ"מ, L3 574. בסקר שכונת הבוכרים (שנעשה על ידי המכון לתכנון ופיתוח, עמ' 12) מצוין שהרברט סמואל, וכן — לפניו — פקידים תורכים בכירים, גרו בשכונה; נראה שלידיעה זו אין בסיס.
146 לוק (נביאים, עמ' 4) מתאר ביקור בסוכת הרב הבוכארי (כנראה הרב אמינוף). סטורס, זכרונות, עמ' 280–281.
147 שריג, אמא אגדה, עמ' 89, 152–153; ילדותה של תקווה שריג עברה עליה בשכונה.
148 ראה יעבץ, הארץ, עמ' 9. ריאיון עם אהרן פנחסי (פנחסוף) מיום 24 בפברואר 1981; בחצר משפחתו היתה שדרת גפנים. עץ אתרוג ניתן לראות עד היום בחצר שברח' אדוניהו הכהן 6.
149 השקפה, כ"ח בתשרי אתתל"ו (תרס"ה), שנה 6, גיליון 6, עמ' 4; ב' בחשוון, גיליון 7, עמ' 3. לפי ההשקפה, ד' באייר אתתל"ו (תרס"ה), שנה 6, גיליון 65, עמ' 3, נערך הניסיון על ידי פנחס בן־יצחק אברהמוף.
150 למשל, אשל, גלריה, עמ' 79–82 — ניסיונותיו החקלאיים של סוליימן (ישעיהו) אצ'ילדיוף, ובהם גם כותנה.
151 הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 429–430.
152 פקה, בפלסטינה, עמ' 61. ציור יהודיה בוכארית ראה: S. Hedin, *Jerusalem*, Leipzig 1918, p. 263
153 האור, ו' בניסן אתתמ"א (תר"ע), שנה 1 (26), גיליון 40, עמ' 1. ראה גם וואלאס, ירושלים הקדושה, עמ' 98. יופיין יוצא הדופן של הנשים מתואר אצל מיקין, ישראל באסיה המרכזית. ראה גם קרזון, רוסיה באסיה המרכזית, עמ' 172; שריג, אמא אגדה, עמ' 89, 152–153. לגבי תלבושותיהם הססגוניות — ראה למשל מקדונלד, תלבושות, עמ' 55; הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 429; בובליק, מסעי בארץ־ישראל, עמ' 302; הררי, בין הכרמים, עמ' 49; אלפר, קורות משפחה אחת, עמ' 87.
154 רשמי ביקור ב־1908: רופין, פרקי חיי, ב, עמ' 27 (מתוך 'די ואלט', שנה 12, גיליון 12, עמ' 5–7). תיאורים דומים: שיק, מושבת יהודים בוכארים; ביגס, עמ' 167.
155 בן צבי, מסעות, עמ' 20. כמו כן — לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, עמ' 74 — הבוכארים הם 'אנשים אשר לא שינו את מלבושיהם מהקולפאק, הכובע, שעל הראש ועד הנעלים המסומרות'.
156 ברוור, זכרונות, עמ' 614. 157 לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, עמ' 75.

158 'תקנת חברת בוכארייא ואגפיה בירושלים ת"ר', תרס"ד, כללו ארבע־עשרה תקנות (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 820); ב'תקנות חברת יחידי סגולה ק"ק בוכארא ואגפיה... ירושלים... תרע"א, דפוס הר"ר שמואל הלוי צוקערמאן', נוספו אחת־עשרה תקנות חדשות; וב'תקנות חברת עדת בוכארה ואגפיה בעה"ק ירושת"ו', תרפ"ה, יש עשרים ואחת תקנות. תקנות תרפ"ה נדפסו גם בפרסית־בוכארית (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 819). לאחרונה הובאו תקנות תרפ"ה אצל הראל, נחלת יעקב, עמ' 220–222. וראה בעניין זה פירסט, ירושלים החדשה, עמ' 116–117.

159 על המנהגים שמוסאיוף ניסה לבטל בבוכארה, הדומים מאוד לאלה שבתקנות הירושלמיות — ראה היום, ה' מנחם אב תרמ"ז, שנה 2, גיליון 154, עמ' 3. הביקורת על מנהגים אלה ודומים להם נמשכה שנים רבות; על נסיון להגבילם בטאשקנט בתקנות דומות בשנת 1959, ראה ליטבק, חינגות ומשתאות, עמ' 119.

160 תקנות תרס"ד (ראה הערה 158) — תקנות א, ח, יג.

161 יש להדגיש, כאמור, שמדובר כאן בבוכארים האמידים, בוני השכונה — שכן היתה בירושלים גם קהילה בוכארית אחרת, כפי שצוין לעיל, שהיתה בעלת אופי שונה.

162 האור, ב' בשבט אתתמ"ב (תרע"א), שנה 2 (27), גיליון 88 (263), עמ' 3; אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 324; ברוור, זכרונות, עמ' 316. הניגוד בין משפחות בוכאריות 'אחדות' שבאו להשתקע בירושלים לבין 'קבוצה קטנה' ו'משפחות רבות' שעמדו להגיע לביקור, בולט אצל החרות, כ"ז באדר תרע"ד, שנה 6, גיליון 139, עמ' 3.

163 השקפה, י"ג בניסן אתתל"ו (תרס"ה), שנה 6, גיליון 61, עמ' 3.

164 סידור בית דוד ושלמה... יצא לאור בהוצאות ובהשתדלות מר שלמה צופיוף... ירושלים תרצ"ד; לפי יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 65–66.

165 איזינג, בין הערבים, עמ' 89 ואילך.

166 יעבץ, הארץ, עמ' 10. ראה גם פרס, מאה שנה, עמ' 83.

167 כך בנה שלמה צופיוף בית גדול בשכונה, יחד עם אביו, בזמן ביקורם בה ב־1902. השקפה, ב' באייר אתתל"ג (תרס"ב), שנה 3, גיליון 16, עמ' 120.

168 השקפה, ד' באייר אתתל"ו (תרס"ה), שנה 6, גיליון 65, עמ' 3. כמו כן ראה דרכי נועם, תרס"ה, בהקדמה.

169 בן צבי רחל, אנו עולים, עמ' 116. וראה גם בן צבי, שבטי ישראל, עמ' 107; טהון, העדות בישראל, עמ' 106.

170 בספירת יהודי ארץ־ישראל, תרע"ח, עמ' 7, נמנו בשכונה (נוסף ל־553 בוכארים) 107 אשכנזים, 82 ספרדים, 185 תימנים, 27 מערביים, 138 פרסים (בהם כלולה כנראה גם האוכלוסייה המשהדית בשכונה, שבה נעסוק בהמשך), 165 חלבים (חלקם היה קשור לישיבת ה'מכוונים') ו־216 בני עדות אחרות. על התימנים בשכונה — ראה נ' דרויאן, באין מרבד קסמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 39, 61.

171 רופין, שלושים שנה, עמ' 4; הפסקה מתייחסת לשנת 1907. כמו כן — יעבץ, הארץ, עמ' 10.

172 אלטשולר, פנחסי וזנד, יהודי בוכארה, עמ' 38. ש"י עגנון מתאר מציאות זו בספרו 'תמול שלשום', מהדורת תש"ו, עמ' 274: 'בעל בית עשיר מעשירי בוכרא עלה מעירו לירושלים להתפלל לפני ה' במקומות הקדושים ולהשתטח על קברי האבות והאמהות... וכשהגיעה שעתו לחזור למקומו דווה לבו לצאת מירושלים עיר הקודש... אבל עסקיו שם בעירו היו מרובים... נתן בליבו לבנות בית לעניים. בנה בית אבנים וקבע בו טבלא של שייש...'.

173 לפי סלושץ (יהודי בוכארה, עמ' 402), הגיע היקף המסחר הבוכארי השנתי ל־25 מיליון רובל. לפי אומדן אחר הגיע מחזור מסחרם ב־1911 ל־4 מיליוני רובל — ראה בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 166–167.

174 אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 324. לייבוביץ (בעלייה ובבנייה, עמ' 75) מתאר כיצד סייע בידי בוכארי לבקר את החשבונות שנשלחו אליו מהמפקחים על רכושו, אשר נשאר בבוכארה.

175 בקשת עזרה שנשלחה על ידי עניים בוכארים בירושלים לאחיהם בבוכארה בשנת תרנ"ו, ראה בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 815.

176 בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 178–179. וכן — בן צבי, שבטי ישראל, עמ' 107; אלטשולר, בוכארה, עמ' 1472; 'ישראל, אוכלוסייה', אנציקלופדיה יודאיקה, 9, עמ' 502–503. על כוג'הינוף — ראה אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 47.

177 ספר מורה לצדקה, ירושלים תרנ"ו, חוברת ז.

178 השקפה, כ"ה בניסן אתתל"ז (תרס"ו), שנה 7, גיליון 51, עמ' 4; האור, ו' בניסן אתתמ"א (תר"ע), שנה 1 (26), גיליון 40, עמ' 1; וידיעות דומות רבות בעיתונות התקופה. בהקשר זה מעניינת דמותו של נדבן בוכארי עשיר, המופיעה בסיפורו של יהודה בורלא 'בקדושה' (בורלא, בקדושה, עמ' 249–250): 'ועוד כמה אורחים, ביניהם בוכארים עשירים ונדיבי לב... החל השמש מכריז מחיר הקדיש של הדרשה, בעשרה גרושים החל ועד מאה עלה, ונפל בחלקו של מולא באי באבה, הבוכרי העשיר'.

179 הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 429–430.

180 האור, ו' בניסן אתתמ"א (תר"ע), שנה 1 (26), גיליון 40, עמ' 1. תקוות בעניין זה — ראה החרות, כ"ז באייר תרע"ד, שנה 6, גיליון 139, עמ' 3.

181 לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, עמ' 74–75 — דברי עסקן גרוזיני תושב ירושלים.

182 האור, ה' באייר אתתמ"ב (תרע"א), שנה 2 (27), גיליון 153 (328), עמ' 3. באסיה התיכונה זה היה שיפור זמני, שעמד בניגוד למגמתה של המדיניות הרוסית, שהלכה והרעה את מצב היהודים שם.

183 לונץ, לוח לתרס"ב, מודעות, עמ' לא.

184 ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84.

185 הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 429–430; יעבץ, אגרת מיהוד; האור, ב' בשבט אתתמ"ב (תרע"א), שנה 2 (27), גיליון 88 (263), עמ' 2–3.

186 'בוכארא', החבצלת, ב' בשבט תרמ"ט, 4 בינואר 1889, שנה 19, גיליון 16, עמ' 122.

187 בורלא, לונה, עמ' 185.

188 לונץ, לוח לתרס"ב, מודעות, עמ' לא. לפי פריימן (ספר הזכרון, עמ' 85), היו בשנת 1913 עשרה בתי־כנסת בוכאריים בשכונה. גרייבסקי (עדת הבוכרים) מונה ארבעה־עשר בתי־כנסת בתרע"ג; בספר הישוב (גרייבסקי, ספר הישוב, עמ' 34) הוא מונה שמונה־עשר בתי־כנסת, אולם, במניין זה נכללים גם בתי־כנסת שנבנו אחרי מלחמת העולם הראשונה. שפירא (מחוץ לחומה, עמ' 70) מזכיר ארבעה־עשר בתי־כנסת בשכונה. על הארכיטקטורה של בתי־הכנסת — ראה קרויאנקר, אדריכלות בירושלים, עמ' 210.

189 אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 321–322.

190 יעבץ, הארץ, עמ' 9–10; לונץ, לוח לתרנ"ו, עמ' 131; לוח לתרנ"ח, עמ' 69; ובלוח לתרס"ט, עמ' 27–28; הצבי, י' בטבת אתתכ"ז (תרנ"ו), שנה 12, גיליון 14, עמ' כא.

191 בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 167; אידלסון (יהודי בוכרה, עמ' 324) מציין, שייסד את בית־הכנסת יוחנן הכהן המקובל. לפי בן צבי (שבטי ישראל, עמ' 107), ובעקבותיו פירסט (ירושלים החדשה, עמ' 112), ייסוד בית־הכנסת למקובלים היה הפרי הראשון של ההתיישבות הבוכארית בירושלים, כבר בשנת 1868; נראה שטעו והקדימו בתאריך.

192 אז"ר, תולדות היהודים בארץ ישראל, יפו תרפ"א, עמ' 143; כמו כן — ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 5 במארס 1981.

193 הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 429–430; כמו כן, ראה הירשברג, משפט הישוב החדש, עמ' 14, בהערה. אשרוב (מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 50) מספר, שיוסף כוג'הינוף למד קבלה בשכונה אצל חכם שאול דוויק, חכם עזרא רפול וחכם יום טוב. וראה כרוז לבקשת תרומה ששלחה ישיבת רחובות הנהר, חסר תאריך — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 1574.

194 גאון, יהודי המזרח, עמ' 462; וכן שם, עמ' 348. על חשיבות הקבלה ליהדות בוכארה, ראה גם אייזענשטיין (אוצר ישראל), הכותב שיש ליהודי בוכארה כת מיוחדת של לומדי קבלה, אשר קוראים את ספר הזוהר לפי ניגון מיוחד.

195 ביבליוגרפיה מפורטת של הספרים שהודפסו על ידי הבוכארים בירושלים ראה: יערי, ספרי יהודי בוכארה. על שפתם של הבוכארים ראה שם, עמ' 60 ואילך. וכן — אלטשולר, פנחסי וזנד,

יהודי בוכארה, עמ' 7–8, 45; ולטר פישל מכנה את השפה 'יהודית פרסית' (למשל, פישל, ישראל באיראן); במקום אחר היא מכונה Persian Yiddish (יידיש־פרסית) — לוק־קיט־רוטש, עמ' 60. לגבי 'התקווה' — ראה פישל, ישראל באיראן, עמ' 847; אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 324.

196 יהושע, יהודי אפגניסטן. המחבר טוען שאברהם יערי צירף, בטעות, לביבליוגרפיה של ספרי יהודי בוכארה גם ספרים רבים שנדפסו על ידי פרסים ואפגאנים בירושלים; עם זאת, מסכים יהושע שהפעילות המרכזית של הדפסת הספרים היתה בוכארית, ושרבה היתה ההשפעה הבוכארית גם על האחרים.

197 בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179. וכן — פישל, הספרות היהודית־פרסית, עמ' 115; יהושע, יהודי אפגניסטן, עמ' 292.

198 פישל, ישראל באיראן, עמ' 846; וראה גם לונטל, יהודי בוכארה, עמ' 11; באכר, ספרות יהודית־פרסית, עמ' 323.

199 מכתבם של חיים הכהן ברבי פנחס הכהן וסגנו דוד חכם; החבצלת, ב' בשבט תרמ"ט, 4 בינואר 1889, שנה 19, גיליון 16, עמ' 122. כך כותב גם יערי (שלש אגרות, עמ' 498), שהבוכארים דיברו בלשונם מאות שנים, ואף על פי כן לא הדפיסו בה אפילו ספר אחד.

200 פישל, ישראל באיראן, עמ' 846–848; פישל, מנהיגי יהודי בוכארה, עמ' 543.

201 שמעון חכם הוא אחד משבעת החתומים על ספר התקנות הראשון של השכונה בשנת תרנ"א; כמו כן הוא חתום על ההקלות שצורפו לתקנות בשנת תרנ"ג. וראה תילאיוף, שירת שולמית, עמ' 85, 102.

202 יערי, מאפו בין יהודי המזרח, עמ' 12. פרטים רבים על שמעון חכם ראה פישל, ישראל באיראן, עמ' 848–850; פישל, מנהיגי יהודי בוכארה, עמ' 545–547; יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 21–25; זנד, שמעון חכם, עמ' 6; וכמו כן — אשל, גלריה, עמ' 44–50; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 68–72.

203 פינחסוף, מלים ששה. על באבאג'אן פנחסוף ראה יהושע, יהודי אפגניסטן, עמ' 313–314; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 73; פישל, הספרות היהודית־פרסית, עמ' 121–123. ארבע שנים מאוחר יותר, בזמן ביקורו השלישי של פינחסוף בארץ, הופיעה מהדורה נוספת (פינחסוף, מלים ששה, תרע"ב), ובה לאדינו במקום צרפתית. וראה יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 54, 59–60.

204 ראה בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 157, 167.

205 השקפה, ב' באייר אתתל"ג (תרס"ב), שנה 3, גיליון 16, עמ' 120; סיור עם רחביה מוסאיוף מיום 10 במארס 1981; ריאיון עם אהרן פנחסי (פנחסוף), מיום 24 בפברואר 1981.

206 פריימן, ספר הזכרון, עמ' 36.

207 בדו"ח הכספי 'שמש צדקה', שפרסם הוועד הבוכארי לשנים תרס"ג–תרס"ה (נדפס בירושלים בשנת תרס"ו), בפרק ההוצאות (עמוד אחרון) — מצויה רשימה של שנים־עשר מלמדים בתלמוד־התורה, ונראה שאיש מהם אינו בוכארי. העניין דומה גם בדוחות אחרים.

208 ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 12 במארס 1981. על יהודה קאשטיל ראה קסטל, דפי חיים, עמ' 53–58. וכן ספר חברון, עמ' 158; גאון, יהודי המזרח, עמ' 604–605; תדהר, חלוצי הישוב ובוניו, ג, עמ' 1517–1518.

209 דרכי נועם, תרס"ה. חלק מחוברת זו נדפס לאחרונה אצל הראל, נחלת יעקב, עמ' 212–216. יהודה קשטיל, שהיה חובב זמרה, נגינה מזרחית וחזנות, פרסם שני ספרי פיוטים למען העשירים הבוכארים העולים לרגל לירושלים: ראה יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 44, 47.

210 גאון, יהודי המזרח, עמ' 314.

211 ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. ראה גם החרות, י"ד בניסן תרע"א, שנה 3, גיליון 77, עמ' 3.

212 דברי הרב חזקיהו הכהן, בפנייה מטעם תלמוד־התורה הכללי של חברת רחובות בחשוון תרע"ב — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L. 1567.

213 למשל, פנייה מטעם תלמוד־התורה לאנשי בוכארה: 'אחינו בשרינו...' חשוון תרע"ג — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L. 1566.

214 השקפה, כ"ה בניסן אתתל"ז (תרס"ו), שנה 7, גיליון 51, עמ' 4. כדאי לציין, לעומת זאת, את

התרשמותו של יצחק בן צבי שנים מספר לפני מלחמת העולם הראשונה, שלפיה רוב היהודים הבוכארים דוברים פרסית ואינם בקיאים בשפה העברית. בן צבי, מסעות, עמ' 20.

215 הירשברג, משפט הישוב החדש, עמ' 14, הערה. דברים דומים כתב בספרו בארץ המזרח, עמ' 429–430. כדאי לציין שגם בבוכארה יוחסה חשיבות רבה לשפה העברית בקרב היהודים. המלמדים שהובאו מארץ־ישראל הקנו לתלמידיהם את השפה. לאחר מהפכת 1917 טענו היהודים הבוכארים שהעברית היא שפתם הלאומית, ואף נפתחו לזמן קצר בתי־ספר ששפת הלימוד בהם היתה עברית; כמו כן הודפס בעברית ספר לימוד לגאוגרפיה. בשנת 1921 ביטלו השלטונות הרוסיים היתרים אלה. ראה בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 167; ומקורות אחרים.

216 השקפה, ט"ו בסיוון אתתל"ז (תרס"ו), שנה 7, גיליון 65, עמ' 3–4.

217 בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 167. שמואל משה ריבלין, יהודי רוסי שגר בבוכארה בתקופה זו, מעיד שהוא היה מי שייעץ לבוכארים להזמין מורים מארץ־ישראל: העולם, ה' בשבט תרפ"ה, 30 בינואר 1925, שנה 13, גיליון 5, עמ' 93–94. עצה דומה — להביא לבוכארה רב מירושלים — ראה היום, ה' מנחם אב תרמ"ז, שנה 2, גיליון 154, עמ' 4.

218 'היהודים בבוכרה', האור, ב' בשבט אתתמ"ב (תרע"א), שנה 2 (27), גיליון 88 (263), עמ' 2. ראה גם האיגרת ששלחו יהודי סמרקאנד בשנת תרמ"ט (יערי, שלש אגרות, עמ' 409), המתארת את חסרון בתי־הספר, התורה והמורים.

219 האור, י"ח בחשוון אתתמ"ב (תרע"א), שנה 2 (27), גיליון 27 (202), עמ' 2.

220 תדהר, חלוצי הישוב ובוניו, ג, עמ' 1517; גאון, יהודי המזרח, עמ' 604–605: 'בפרט הורה (קאשטיל) תלמוד, תנ"ך, דקדוק ותולדות ישראל'. לפי עדות בנו יוסף (ספר חברון, עמ' 158) נסע לבוכארה פעמיים. פרטים עליו ועל שליחים ארץ־ישראלים אחרים שמילאו תפקידים ציבוריים באסיה התיכונה — ראה רבין, שלוחי ארץ־ישראל.

221 מכתב ששלח טאג'יר לעורך העיתון 'רחמים' בשנת 1912; אשל, גלריה, עמ' 130; אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 39; גאון, יהודי המזרח, עמ' 697–698.

222 תילאיוף, שירת שולמית, עמ' 88; גאון, יהודי המזרח, עמ' 471, 538, 552, 698; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 75; ב, עמ' 20, 25, 103; וראה רשימת שליחים לבוכארה שם, עמ' 128.

223 גאון, יהודי המזרח, עמ' 312–313, 328.

224 בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 168.

225 פניות מטעם תלמוד־התורה הכללי של חברת רחבות, חשוון תרע"ב וחשוון תרע"ג — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 1566 ו־L 1567. המקור בכתב־יד (ובשינויים קלים) נמצא בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84.

226 תלמוד־תורה בוכארים, קול קורא בצדק... אב תר"ע — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 1569; איגרת זו פורסמה אצל יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 55. פניות נוספות בעלות אופי דומה (בכתב־יד) נמצאות בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84.

227 שטר ההתקשרות נמצא בארכיון מ"ד גאון — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 795°4, תיק 76.

228 תלמוד־תורה בוכארים, קול קורא בצדק... אב תר"ע; ראה הערה 226.

229 השקפה, ט"ו בסיוון אתתל"ז (תרס"ו), שנה 7, גיליון 65, עמ' 3–4. על המכתב חתום 'העברי' ומיוחס לאברהם אלמאליח. ראה ביבליוגרפיה של כתבי אברהם אלמאליח, במנחה לאברהם — ספר יובל לכבוד אברהם אלמאליח..., ירושלים תשי"ט.

230 השקפה, כ"ב בסיוון אתתל"ז (תרס"ו), שנה 7, גיליון 67, עמ' 4.

231 מכתב ששלח שלמה טאג'יר לרחמים דוד באיוף, עורך העיתון 'רחמים'; המכתב התפרסם בהקדמה לספר 'זכרונות לבית דוד... בהוצאת מ"ו רחמים דוד באיוף... תורגם... על ידי רפאל גאליבוף... תרע"ב, חלק ראשון, חוברת ג'. המקור בכתב־יד נמצא בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. ('רחמים' היה עיתון שיצא בתורכיסטאן בשפה היהודית־בוכארית, באותיות עבריות, משנת 1910 ועד המהפכה הבולשביקית.)

232 כך — בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 168; ברוור, זכרונות, עמ' 607–608; שרעבי, התבדלות, עמ' 39–41.

233 פריימן, ספר הזכרון, עמ' 12–13.

234 ראה התכתבות בין ועד עדת הספרדים ובין ועד עדת יהודי בוכארה, בעיקר מתקופת המנדט — ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. כך, למשל, נבחר משיח ברוכוף בשנת תרפ"א להיות הנציג הבוכארי בוועד הפועל של עדת הספרדים, לפי בקשתם.

235 'דא גזירא מדאוריתא...', תרנ"ט–תר"ס — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 804; מסמך זה נתפרסם אצל יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 42. וראה טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 87. למעשה החלו המחלוקות כבר קודם לכן. ב־1892 ניסה שליח ירושלים, הבוכארי בנימין בן יוחנן הכהן, להביא לחלוקת הכספים של קופת ר' מאיר בעל הנס בין כל ערי ארץ־ישראל. על כך הגיב בחריפות רפאל אוחנה, השד"ר שקבע קופה זו בבוכארה עשר שנים קודם לכן לטובת טבריה; ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 658.

236 כבר במסמך הנזכר בהערה הקודמת מובאות הסכמותיהם של נציגי הקהילות המרכזיות באסיה התיכונה. באב תרס"א שלחו נציגי חברת הבוכארים בירושלים מכתב המאשר את הסכמתם לפסק־הדין, בתנאי שיוכלו לשנותו בכל עת שטובת חברתם תצדיק זאת ('בהיות כי חו"ר ופו"מ כולל פעיה"ק ירושת"ו מצאו לנכון ליסד שתי קופות...' — ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84, בכתב־יד). בכסלו תרס"ב הודיעו ראשי קהילת סמרקאנד לראשון־לציון הספרדי, שקיימו את ההחלטה והסירו את כל קופות הצדקה האחרות — ארכיון מכון בן־צבי, תיק 56, כתב־יד מס' 3.

237 'אזהרה גדולה ומודעה רבה...', תמוז תרס"ב — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 807. (פורסם אצל יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 43, ושם נכתב בטעות התאריך — תמוז תרס"א.) מכתב אזהרה כנגד שליח שמכר בבוכארה את ארבעת המינים על דעת עצמו — ראה 'קול מהיכל ה'...' — ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. יערי מציין איגרת דומה ששלח בתרס"ה הראשון־לציון, יעקב שאול אלישר, נגד יחיאל חפץ, שיצא לבוכארה למכור את ארבעת המינים; פירוט בעניין השליחים לממכר ארבעת המינים — ראה יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 11–12, 50.

238 בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 168; פריימן, ספר הזכרון, עמ' 12. ראש בית הדין כאמור היה חלבי. על שטח הקבורה — ראה האור, ו' בניסן תר"ע, שנה 1, גיליון 40, עמ' 1–2, ושם גם פרטים נוספים על הפירוד שבין הבוכארים לספרדים.

239 משכיל אל דל, חשבון, עמ' 4. ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 9 במארס 1981. במסמך אחר מסבירים מייסדי החברה את תנאי התשלום: העשיר ישלם מכספו תמורת הטיפול, ואילו צורכי העני ימומנו מקופת החברה, 'אלתימאס נאמה...', בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 822 (תורגם על־ידי שאול שקד). במסמך זה מצוין תאריך ייסוד החברה — ר"ח סיוון תרע"א. בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84, נשמרה 'הסכמת חברת משכיל אל דל', ובה מפורטים (בכתב־יד) דרכי פעולת החברה — חלוקת רפואות, הזמנת רופאים וכיוצ"ב. על פעילות החברה בקבורה — ראה החרות, ח' בתמוז תרע"ד, שנה 6, גיליון 216, עמ' 3.

240 המקור נמצא בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. האיגרת הודפסה בשינויים קלים בסקירה שכתב מ"ד גאון אודות יהודי בוכארה — ארכיון גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, $4^0$795, תיק II, 103.

241 ראובני, בראשית המבוכה, עמ' 111. ז' בן טובים, 'העדה הבוכרית בירושלים', חדשות מהארץ, 11 באוקטובר 1918, שנה 1, גיליון 26, עמ' 9 (מופיע שם גם תיאור כללי של מצב העדה בעקבות מלחמת העולם). ראה גם טהון, העדות בישראל, עמ' 106; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179; אלעזר, הרובע היהודי, עמ' 103. לפי ספירת יהודי ארץ־ישראל, תרע"ח, עמ' 10, 34 נשים בוכאריות הצהירו בקיץ תרע"ו, שבעליהן בחוץ־לארץ, ו־11 נשים הצהירו שבעליהן בצבא; זהו מספר גבוה במיוחד ביחס לגודל העדה הבוכארית ובהשוואה לעדות האחרות בעיר המפורטות שם. (רק אחוז הגורג'ים — גם הם נתיני רוסיה — היה דומה.)

242 אלמאליח, מלחמת העולם, עמ' 172.

243 בן צבי (נדחי ישראל, עמ' 179) מציין 700 חללים. לפי אידלסון (יהודי בוכרה, עמ' 324) כ־800 נפש מתו. מספר הבוכארים בשנת 1917 ניתן על פי ספירת יהודי ארץ־ישראל, תרע"ח, עמ' 7,

ומובא גם אצל זוטא וסוקניק, ארצנו, עמ' 69. 762 הבוכארים בירושלים, שבהם 319 ילדים (שם, עמ' 15) השתייכו, לפי נתוני הספירה (שנערכה באדר־תמוז תרע"ו), ל־304 בתי־אב. ממספרים אלה עולה ממוצע נמוך במיוחד של נפשות לבית־אב ומספר גבוה מן הרגיל של ילדים ביחס לגודל העדה, בהשוואה לעדות האחרות שנסקרו; הנתונים משקפים את המציאות שלפני המלחמה, כאשר משפחות שנותרו בבוכארה החזיקו רק כמה מבני המשפחה בירושלים, לעתים קרובות ילדים שהתחנכו בעיר. כך היתה חלוקתם לפי שכונות: בשכונת הבוכארים — 553 נפש; בבית־ישראל — 125 נפש; בנחלת־שבעה — 63 נפש; ברחוב יפו — 11 נפש; בבית־דוד — 7 נפשות; ובשערי־פינה — 4 נפשות.

244 זוטא וסוקניק, ארצנו, עמ' 135.

245 אידלסון, יהודי בוכרה, עמ' 324; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179; פירסט, ירושלים החדשה, עמ' 114; גרייבסקי, ספר הישוב, עמ' 33. קיום בית־הסוהר בבית משהיוף אומת בריאיון שנערך עם בן למשפחת משהיוף ביום 13 בפברואר 1981. טמירה אורשן, בתו של מאיר וילקנסקי, שמשפחתה דרה מראשית שנות ה־20 בבית כוג'הינוף, סיפרה בריאיון (מיום 17 בנובמבר 1983) על טבעות־ברזל לקשירת סוסים בחצר הבית, שסופר עליהם שהוכנסו על ידי התורכים במלחמת העולם הראשונה.

246 בן צבי רחל, מימים ראשונים, עמ' 274; ראובני, האניות האחרונות, עמ' 162.

247 גאון, יהודי המזרח, עמ' 312–313; שפירא, מחוץ לחומה, עמ' 70.

248 זנד, אנציקלופדיה, עמ' 180; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179. תיאור המצב על ידי בוכארי — ראה אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 51. על צופיוף — ראה גאון, יהודי המזרח, עמ' 587–588.

249 סטורס, זכרונות, עמ' 414. וכן ראה הרי, אביב בפלשתינה, עמ' 198–199. על השכרת הבתים — ראה ברוור, זכרונות, עמ' 614; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179.

250 קול קורא (בארבע שפות), תרפ"ד — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 811.

251 חדשות מהארץ, 11 באוקטובר 1918, שנה 1, גיליון 26, עמ' 9. באצ"מ, תיק L3 574, מצוי מכתב (באנגלית) מתאריך 21 ביולי 1919 אל המשרד הלונדוני של ההסתדרות הציונית, הפונה אל הנציגים הציונים בלונדון בבקשה שייצרו קשר עם ראשי הקהילה בבוכארה, כדי שאלה ישלחו כסף לאחיהם שבירושלים; בין האישים החשובים בעדה בבוכארה מוזכרים שלמה צופיוף מסמרקאנד ואלישע יהודאיוף מקוקאנד.

252 כתב ההתקשרות עם הוועד נמצא בכתב־יד בארכיון מ"ד גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, $4^0$795, תיק II, 103; וראה לאחרונה בפירוט — הראל, הנהגה ומשטר.

253 חשבון הכנסה והוצאה, תרפ"ה, עמ' 3–4 (בהקדמה).

254 שם, עמ' 24, מפורטות הוצאות התשלום לאינג' טולנאי בעבור תכניות ההקדשות, החצרות והקרקעות, ולרבנות הראשית על אישור ההקדשות.

255 מכתב לאדון הנכבד מר ש' לופו נשיא ועד עדת הספרדים... יג' תמוז תרפ"ה — ארכיון מכון בן־צבי, תיק 84. ריאיון עם מאיר יהודאיוף מיום 13 בספטמבר 1983.

256 התאחדות יהודי בוכרה, דין וחשבון, עמ' 7 ואילך; גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ' 18; ולאחרונה — הראל, הנהגה ומשטר, עמ' 161 ואילך. תכתובות בין עדת הספרדים לעדת הבוכארים מצויות בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84.

257 קיש, יומן, עמ' 431. וראה זנד, אנציקלופדיה, עמ' 182; זנד, בוכרה, עמ' 155–156; אלטשולר, פנחסי וזנד, יהודי בוכארה, עמ' 18.

258 גאליבוף, כבוד שבת, עמ' 11. וראה זנד, אנציקלופדיה, עמ' 182; בן צבי, נדחי ישראל, עמ' 179; בן צבי מציין שם, שב־1936 ישבו בארץ־ישראל כ־2,500 יהודים בוכארים. בשנת 1939 נמנו בירושלים 1972 בוכארים (גורביץ, יהודי ירושלים, עמ' 7).

259 פנחסי, כתבי עמנואלי, עמ' 45, וראה גם עמ' 76. וכן — טהון, העדות בישראל, עמ' 107.

260 מכון לתכנון ופיתוח, סקר שכונת הבוכרים, עמ' 104. בשנת 1939 עדיין נמנו בשכונה ובסביבתה למעלה מ־1,000 בוכארים (גורביץ, יהודי ירושלים, עמ' 7).

261 זנד, אנציקלופדיה, עמ' 182; זנד (בוכרה, עמ' 156) נוקב במספר 12,000.

262 לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, עמ׳ 186–187.

263 ספר עליה שלישית, עמ׳ 604–606 — עדות דוב רבין.

264 עגנון, שירה, עמ׳ 39.

265 ההגנה בירושלים, עמ׳ 41 — עדות רחל ינאית; וכן שם, עמ׳ 26, 28, 37. תיאור חדרו של יצחק בן צבי בבית משהיוף — ברוור, זכרונות, עמ׳ 622. רחל ינאית ויצחק בן צבי גרו בשכונה במשך זמן מה כבר ב־1909.

266 ספר עליה שלישית, עמ׳ 378; גדוד העבודה, עמ׳ 148; ההגנה בירושלים, עמ׳ 41; אלפר, בנות בניר, עמ׳ 17–19: תיאור המשתלה. לגבי מיקומה בבית יששכרוף (שעמד בפינת הרחובות הנקראים היום עזרא ויחזקאל, ואינו קיים עוד) — ראה בן צבי רחל, חות הלימוד, עמ׳ 7–8. וכן ריאיונות עם אברהם יששכרוף מיום 27 בפברואר 1981, ועם אסתר רובינוף לבית יששכרוף מיום 10 במארס 1981. רחל ינאית כתבה שהמשתלה עברה לרחביה כיוון שיששכרוף רצה לפתוח בחצרו משתלה משל עצמו.

267 ברוור, זכרונות, עמ׳ 616. וראה גם קלוזנר, לדמותו, עמ׳ 149; קלוזנר, אוטוביוגרפיה, ב, עמ׳ 24–26; כל ירושלים 1921, עמ׳ 106; ריאיון עם טמירה וולקני מיום 17 בנובמבר 1983.

268 ז׳ צחור, בדרך להנהגת הישוב — ההסתדרות בראשיתה, ירושלים תשמ״ב, עמ׳ 162; עילם, פרקי ירושלים, עמ׳ 35; ספר עליה שלישית, עמ׳ 606; ליפשיץ, דרך עקובה, עמ׳ 70.

269 שדה, כתבים, עמ׳ 317; בר חיים, בדרך אל רמת רחל, עמ׳ 53; כל ירושלים 1921, עמ׳ 110; ד׳ תדהר, חוטאים וחטאים בארץ ישראל, ירושלים תרפ״ד — עמוד כריכה אחורי; י׳ ידין, כל העיר (ירושלים), 24 באפריל 1981; ריאיון עם בן למשפחת משהיוף מיום 13 בפברואר 1981. וייץ שכר דירה בבית מולקנדוף — ראה מכתב מיום 23 ביולי 1920 באצ״מ, L3 574.

270 כל ירושלים 1921, עמ׳ 61; ספר עליה שלישית, עמ׳ 600, 604–605; ש׳ קושניר, שדות ולב — פרקים בדרך חייו ופועלו של אברהם הרצפלד, חיפה 1962, עמ׳ 185, 214; הגתי, בית ההבראה. וראה אצ״מ, L3 574 — התכתבות בענייני פתיחת מלון גולדנברג.

271 כל ירושלים 1921, עמ׳ 101, 105–111; ברוור, זכרונות, עמ׳ 626; שביט, החיים הספרותיים, עמ׳ 353; י׳ ידין, כל העיר (ירושלים) מיום 24 באפריל 1981. ריאיונות עם ש׳ שלום (מיום 22 בפברואר 1981), טמירה אורשן (וילקנסקי, מיום 17 בנובמבר 1983) וחווה יערי (מיום 1 באפריל 1981). וראה אצ״מ, L3 574 — מסמכים בעניין שיפוצים שנעשו בביתו של וילקנסקי בשכונה.

272 וייס, בשעריך ירושלים, עמ׳ 263; אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ה, עמ׳ 226; ריאיון עם שפרה בן דוד (דוידוף) לבית מלהיוף מיום 4 במארס 1981.

273 ספר עליה שלישית, עמ׳ 763; בן צבי רחל, מימים ראשונים, עמ׳ 284–285; כל ירושלים 1921, עמ׳ 58, 60, 61; הגתי, בית ההבראה, עמ׳ 107. בין חברי הוועד של בית החיילים היו הקולונל נורמן בנטוויטש ויוסף מיוחס. מנהלו היה י׳ ליכטמן. מיקום בית החייל בבית יששכרוף אומת בריאיון עם טמירה וולקני מיום 17 בנובמבר 1983.

274 עילם, פרקי ירושלים, עמ׳ 113–114; ריאיון עם מאיר יהודאיוף מיום 13 בספטמבר 1983.

275 גמנסיה, ספר היובל, עמ׳ 179 — מזכרונות עמנואל יפה; וראה צור, שחרית של אתמול, עמ׳ 65–66.

276 התאחדות יהודי בוכרה, דין וחשבון, עמ׳ 7; חשבון הכנסה והוצאה, תרצ״א, עמ׳ 89–90; סיור עם רחביה מוסאיוף מיום 10 במארס 1981.

277 גמנסיה, ספר היובל, עמ׳ 204 — מזכרונות אברהם ברתנא; עילם, פרקי ירושלים, עמ׳ 36.

278 קלוזנר, אוטוביוגרפיה, ב, עמ׳ 18.

279 גמנסיה, ספר היובל, עמ׳ 181 — מזכרונות עמנואל יפה; ראה גם זכרונות י׳ יהושע, ׳ילדות בירושלים הישנה׳, כאן ירושלים (מעריב), 30 בינואר 1981. בהקמת קו תחבורה זה היה מעורב עסקן בוכארי, שמעיה חפץ: ראה מ׳ משולם, עדות בישראל — שכונת הבוכארים בעלייתה ובשקיעתה, על המשמר, 17 באוקטובר 1965. וכן, אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ׳ 99.

280 ברוור, זכרונות, עמ׳ 614; קלוזנר, אוטוביוגרפיה, ב, עמ׳ 24–26.

281 גמנסיה, ספר היובל, עמ׳ 207.

282 על אנוסי משהד התפרסם חומר רב, בכלל זה — פישל, קהילת האנוסים בפרס (ציון); פישל,

האנוסים בפרס (בטרם); פישל, היהודים הנסתרים; פישל, עם האנוסים בפרס; פטאי, החנוך העברי; פטאי, מסורות הסטוריות; יהושע, האנוסים במשהד; בן צבי, מדברי ימי אנוסי משהד; בן צבי, עלילות דם במשהד; מזרחי, יהודי פרס, עמ' 206–212; קשאני, אנוסי משהד; אלחנני, אנוסי משהד; לוי, לתולדות יהודי משהד; פנחסי, כתבי עמנואלי, עמ' 66–68 — האנוסים בפרס; י' ארליך, 'אנוסי משהד עולים', שלוחות — ירחון לנוער הדתי, טו–טז, סיוון–תמוז תש"י, עמ' 6–9. המידע שלהלן לקוח ממקורות אלה.

283 ניימרק (יערי), מסע בארץ הקדם, עמ' צה; וראה פישל, היהודים בהודו, עמ' 178–179.

284 פישל, עם האנוסים בפרס, עמ' 80; לוי, יהודי פרס, עמ' 89–90.

285 ניימרק (יערי), מסע בארץ הקדם, עמ' צא; ראה גם אדלר, יהודים, עמ' 214. רשימת עולי רגל 'חאג'ים' מבין אנוסי משהד — ראה יהושע, האנוסים במשהד, עמ' 25. בתזכיר ששלח ועד עולי משהד למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית ב־30 באפריל 1935 (אצ"מ, S25/2511) נכתב: '[לאחרונה] נתעוררה תשומת לב המושלימים (שיעים אדוקים) לעזיבה ההמונית של היהודים את משהד, ונודע להם אודות העליה לארץ בכוונה לשוב בגלוי לדת הישראלית... העובדה שג'דידים אלה עוזבים את משהד במטרה, כביכול, לעלות לרגל (חג') אל המקומות הקדושים של המושלימים כגון "מכה"... והבאים באמת להשתקע בארץ, אינו יותר סוד לרבים מאד מהם'.

286 פישל, קהילת האנוסים בפרס (ציון), עמ' 70; פישל, היהודים הנסתרים, עמ' 32.

287 ספר חייאת אל רוח, ירושלים תרנ"ח, בהקדמה. בשער הספר 'מעשיות נפלאים' שהדפיסה משפחת שאולוף בשנת 1912, נאמר: 'המתרגם והמוציא לאור ישראל גול שאולוף בהשתדלות בנו בן ציון גול שאולוף — מוציאים לאור ומוכר' ספרים בעה"ק ירושלים ברחובות הבוכארים...' (יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 60). על תרומתם להפצת הספרות היהודית־הפרסית — ראה פישל, ישראל באיראן, עמ' 845; יהושע, יהודי אפגניסטן, עמ' 293–297. בין ראשוני העולים ממשהד היה גם ר' בנימין אמינוף, שקנה קרקע ליד שכונת הבוכארים וחזר למשהד; ראה 'זכרון נצח... לר' מנשה ב"ר בנימין אמינוף', ירושלים ת"ש, עמ' 7.

288 יהושע, האנוסים במשהד, עמ' 45–46. יש מקורות משהדיים המקדימים את עלייתם ל־1892, ואף טוענים שהם ממייסדי שכונת הבוכארים: מ' רועי, 'האהבה הגדולה של ר' בנימין (על בנימין אהרונוב)'; קול ירושלים (ידיעות אחרונות), 7 בנובמבר 1980, עמ' 14. בעיתון השקפה, ב' בחשוון אתתל"ו (תרס"ה), שנה 6, גיליון 7, עמ' 3, מתואר ניסיון לגידול כותנה 'בהשכונה גבעת שאול, בחצר מו' בנימין שאולוף נ"י סמוך לרחובות של בני בוכארה...'. וראה יהושע, יהודי אפגניסטן, עמ' 295–296 (על פי מכתב הנכד מרדכי שאולוף מיום 1 במארס 1978).

289 יהושע, האנוסים במשהד, עמ' 34, 46; פטאי, החנוך העברי, עמ' 206; מזרחי, יהודי פרס, עמ' 209.

290 מולא מתתיהו ג'רג'י, קורות הזמן, לפי פישל, קהילת האנוסים בפרס (ציון), עמ' 70. וראה גם קשאני, מסעות מתתיה ג'רג'י, למשל עמ' 284.

291 מזרחי, יהודי פרס, עמ' 210–211. בחצר אדניהו גרה אישה משהדית מפורסמת, ג'והאר, שנתפרסמה במשהד בזכות מעלליה הנועזים להקלת מצבם של האנוסים. ג'והאר עלתה בערוב ימיה לירושלים וחיה בה עד מותה, בשנת 1911: פטאי, מסורות הסטוריות, עמ' 50–51; יהושע, האנוסים במשהד, עמ' 22–23; קשאני, אנוסי משהד, עמ' 26.

292 פישל, עם האנוסים בפרס, עמ' 80; וראה גם בן צבי, שבטי ישראל, עמ' 103.

293 יהושע, האנוסים במשהד, עמ' 32–33, 46–47; וילנאי, מדריך ירושלים, עמ' 242–243. לפי ח' שושני ('עולי משהד בירושלים', הד המזרח, י"ב באדר ב תש"ו, עמ' 14) התקרב מספרם בשנה זו ל־1,000 לערך. בשנת תרצ"ו מנו כ־200 נפש: בן צבי, שבטי ישראל, עמ' 103. אחרי 1948 התחסלה קהילת האנוסים במשהד: כ־70% ממנה עלו לארץ־ישראל, והשאר עברו לטהרן.

294 אפגאנים — ראה למשל פישל, יהודי אפגניסטן.

295 תיאור קצר של בתים אלה והצעת מסלול סיור בשכונה — ראה קרויאנקר, אדריכלות בירושלים, עמ' 214 ואילך. מיקומם — ראה בתצלום האוויר של השכונה, עמ' 72–73. תצלום אוויר זה פורסם לראשונה אצל ורמן, שכונת הבוכרים.

296 לפי גרייבסקי, ספר הישוב, עמ' 34, 61, רכש את המגרש ישראל מרדכי טננבוים. לפי רחביה מוסאיוף (ריאיון מיום 5 במארס 1981) נקנתה האדמה מהאנגלים בכרם אברהם; ואפשר שיש קשר בין רכישה זו לבין סכסוך שנתגלע בין הבוכארים לבין אנשי כרם אברהם בענייני קרקעות ב־1908 (ראה לעיל, הערה 106).

297 מאיר יהודאיוף (ריאיון מיום 13 בספטמבר 1983) תיאר את עושר המשפחה: 'בקנה המידה של משפחתנו בבוכארה — הבית בירושלים היה בית קטן'. בסעיף זה נעזרתי גם בריאיונות עם אהרן בן יהודה (יהודאיוף) מיום 24 בספטמבר 1983, ועם ישראל בן יהודה (יהודאיוף) מיום 13 בפברואר 1981. על משפחת יהודאיוף — ראה גאון, יהודי המזרח, עמ' 725; אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 87–90; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 78, וכן תצלום של המשלחת לפטרבורג בעמ' 31. ראה גם ההספדים של א' עמנואלי לאלישע יהודאיוף, בארכיון יד יצחק בן־צבי, תיק 6/2/1/2, בכתב־יד של כתבי עמנואלי, עמ' 160–162, 168–170; ואצל פנחסי, כתבי עמנואלי, עמ' 118–119.

298 אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 79, 90; אלישר, כבוד לאיש, דף עא–עג — דרשה להנחת אבן הפינה לבתים שתרם יהודאיוף בבית־הזקנים הספרדי. וכן גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, טו (ללא מספרי עמודים); קשאני, יהדות בוכארה, עמ' 25.

299 גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ' 15–16 — מכתבו של א' עזריאל; וראה הספד על ישראל חפץ, החרות, כ"א באייר תרע"ד, שנה 6, גיליון 177, עמ' 3. לפי עדות מאיר יהודאיוף התחתנו אלישע יהודאיוף ורנה בת ישראל חפץ בערך בשנת 1900.

300 החרות, י"א בניסן תרע"ד, שנה 6, גיליון 150, עמ' 2.

301 בהאור, כ"ט בסיוון אתתמ"א (תר"ע), שנה 1 (26), גיליון 100, עמ' 1–2, נכתב, ש"חפץ הצעיר בנה את הבית לו ולגיסו'. גם במקום אחר בהאור (ט"ז בטבת אתתמ"ב [תרע"א], שנה 2 [27], גיליון 75, עמ' 3) מוזכר 'הבנין המפואר שבנה ברוב דעת הצעיר הבוכרי הנלהב חפץ'. וראה גם א' אלמאליח, 'צבי חפץ ז"ל', דואר היום, י"ח בטבת תרפ"א, שנה ג, גיליון 82, עמ' 2 — תיאור 'בית חפץ'. ישששכר בן דוד (דוידוף, נולד בשכונה ב־1904) סיפר בריאיון מיום 4 במארס 1981, שיהודאיוף בנה את הבניין כדי שלא להיות למעמסה על קרוביו ממשפחת חפץ בזמן ביקוריו בארץ.

302 גליצנשטיין, ספר התולדות, ד, עמ' 28. עוד מסופר שם, שכאשר ביקר בארץ בנו של שלום בר, יוסף יצחק שניאורסון, שהיה מנהיג חב"ד לאחר מות אביו, ביקש אלישע יהודאיוף לאכסנו בבית שנבנה על פי עצת אביו — אך תכנית זו לא יצאה לפועל. על מידע זה אני חייב תודה למלכה גבירץ, אשר כתבה עבודת גמר אודות הבניין בבית־הספר 'בית חנה' בתשמ"ג–תשמ"ד. על הקשרים בין חכמי חב"ד לבוכארים — ראה גם הראל, נחלת יעקב, עמ' 140.

303 תילאיוף (שירת שולמית, עמ' 102) מתארת הזמנת ציורי־קיר לקירות הבית כמנהג בוכארי מקובל. אופי הבנייה הוא הסימוכין העיקריים להשערה שהאדריכל היה איטלקי. השאלה אם מועסקים בבנייה פועלים יהודים או ערבים עוררה ויכוח (החרות, כ"ח בניסן ול' בניסן תרע"א, שנה 3, גיליונות 80–81, עמ' 3 בשניהם).

304 אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 88.

305 עגנון, שירה, עמ' 83. וראה למשל ת"ת לבנות, ספר היובל, עמ' 37. בני המשפחה מכחישים סיפור זה, וטוענים שמקורו הוא אולי בכך שאחד מבני המשפחה נקרא בשם 'משיח'.

306 לפי עדות אחיו, אהרן בן יהודה, הגיע יצחק לארץ יחד עם עוד כמה מבני המשפחה ב־1915, ומכאן הם גורשו למצרים. ישששכר בן דוד (דוידוף) סיפר שבית יהודאיוף היה נתון בידי קצינים גרמנים. וראה גאון, יהודי המזרח, עמ' 725; קשאני, יהדות בוכארה, עמ' 25.

307 מני, הופיין ותקופתו, עמ' 26–29. וראה גאון, יהודי המזרח, עמ' 433; בנטוויץ, 77 שנים, עמ' 51. נורמן (מתתיהו) בנטוויץ היה משפטן יהודי בריטי, אשר שירת בהצטיינות בצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה, וב־1920 נתמנה לתובע הכללי של ממשלת ארץ־ישראל. אדווין סמואל היה קצין במפקדה הראשית הבריטית בארץ־ישראל, בנו של הנציב הבריטי הראשון הרברט סמואל; לימים השתקע בארץ. גאון מציין ארבע מאות משתתפים באירוע; לפי עדות בנטוויץ, נכחו בו כמאתיים קצינים וחייליהם.

308 האירוע הוסרט כנראה על ידי הצלם הירושלמי יעקב בן דוב. זאת ניתן ללמוד מכרוז של 'מנורה — החברה הא"י הראשונה להוצאת פילם לראינוע בירושלים' (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, אוסף כרוזים 1976 V, תיק 3); פרק 23 בפילם 'ארץ ישראל המשוחררת' הוא 'חיילים עבריים בימי הפסח בירושלים על יד בית החיילים העבריים'.

309 ויצמן, אגרות, ח, עמ' 222. וראה גם פרומקין, דרך שופט בירושלים, עמ' 209. נאומי ויצמן והרבנים נמצאים בנספח 79 לדין וחשבון של ועד הצירים (אצ"מ, 4/2847 2); נאומו של פאניז'ל, על פי חדשות הארץ (קהיר) — כ' בסיוון תרע"ח, 31 במאי 1918, שנה 1, גיליון 8 — מובא אצל אלעזר, נשיאים בישראל, עמ' 56, וכן הנ"ל, הרובע היהודי, עמ' 226–227. על נאום אלנבי — ראה מברק מזיו לסוקולוב מיום 26 במאי 1918, אצ"מ, L4/58 II. תצלומים נוספים של האירוע (בנוסף לאיור 24) — ראה סמואל, חיים בירושלים, עמ' 148; ז' וילנאי, 'ירושלים — העיר החדשה', ירושלים 1974, ג, עמ' 250 (המקור — מוזיאון המלחמה הבריטי, Q1320); בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי יד, 8°969.

310 פרס, מאה שנה, עמ' 155; ת"ת לבנות, ספר היובל; וראה אצ"מ, L3 574 — התכתבות בין חנה שפיצר לבין המחלקה הטכנית של הסוכנות היהודית בדבר שיפוצים בבניין לשם התאמתו לתפקידו כבית־ספר.

311 וייס, בשעריך ירושלים, עמ' 30; כל ירושלים 1921, עמ' 79; גאון, יהודי המזרח, עמ' 725. כנראה שכנו בית היתומים ותלמוד־התורה לבנות בבית יהודאיוף בעת ובעונה אחת. תיאור של ביקור אצל משפחת יהודאיוף בבניין (ללא ציון שמה), בעת ששכן בו בית היתומים — ראה הרי, אביב בפלשתינה, עמ' 198–203.

312 לפרטים ראה בת יהודה, הרב מימון, עמ' 286 ואילך; התור, י"ד באדר א' תרפ"א, שנה 1, גיליון כא; וכן שם, כ"ד באדר א' תרפ"א, שנה 1, גיליון כב; אטיאס, ספר התעודות, עמ' 43.

313 מפי שושנה רזיאל: ארמונות בירושלים, טלוויזיה ישראלית, 24 במאי 1979. על האצ"ל בארמון — ראה גם אורנשטיין, בכבלים, עמ' 149–150; יבי, ירושלים שבלב, הארץ מיום 2 ביוני 1982, עמ' 2; ותיאור ספרותי — א' קסטלר, גנבים בלילה, תל־אביב 1971, עמ' 273 ואילך.

314 ריאיון עם מאיר יהודאיוף מיום 13 בספטמבר 1983.

315 על יוסף דוידוף — ראה אֶשל, גלריה, עמ' 99–102; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 25–26. פרטים נוספים על המשפחה — ראה בן דוד, נתן דוידוף.

316 אשל, גלריה, עמ' 102; אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 46.

317 האזרחי, עיר אבן ושמים, עמ' 115.

318 אשל, גלריה, עמ' 102; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 26.

319 טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 85.

320 ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 9 במארס 1981; גאון, יהודי המזרח, עמ' 587–588.

321 'ספר תהלים בשלוב הויה...', יצא לאור על ידי שלמה צופיוף הכהן, ירושלים, תרע"א, בהקדמה: 'בי"ג לחודש תמוז התרס"ד עלתה נפש אדוני אבי ז"ל השמימה וישבתי שם [בירושלים] עד מלאת שנה תמימה ועשיתי ישיבה ע"ש אבי ז"ל בשם מגן דוד בבנין שבנה בחיים...'.

322 בקשת עזרה בבוכארית שנשלחה בשנת תרע"ג: 'כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה וגו'' — בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, L 821 (תרגם שאול שקד).

323 חשבון הכנסה והוצאה, תרפ"ב–תרפ"ד, בהקדמה; גאון, יהודי המזרח, עמ' 688.

324 על אשרוף — ראה אשל, חאג'י ציון; אשל, גלריה, עמ' 138–140; יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 12; פנחסי, תיאורי עמנואל, עמ' 23, 25; אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 46; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 88, ב, עמ' 70, שם נמסר שאשרוף עלה לארץ רק ב־1879.

325 משכיל אל דל, חשבון, עמ' 3: מצבת זיכרון לאליהו צבי אשרוף. וכן — אשל, גלריה, עמ' 138; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 109, ב, עמ' 69.

326 על יוסף כוג'הינוף — ראה הציוני הכללי, ט' בתשרי תרצ"ד — 29 בספטמבר 1933, שנה 2, גיליון א (לט), עמ' 2; אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 41–53; אשל, גלריה, עמ' 84, 86, 90; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 80–81; פנחסי, כתבי עמנואלי, עמ' 116–117; גאון, יהודי המזרח, עמ' 305.

327 על ראובן מלמד — עיין א' בן יעקב, 'ר' ראובן מלמד ז"ל', הד המזרח, ו' בתמוז תש"ו — 5 ביולי 1946, עמ' 8; יערי, ספרי יהודי בוכארה, עמ' 16; תדהר, חלוצי הישוב ובוניו, יא, עמ' 3826. וראה גם בהקדמה לספר הדרת זקנים, יצא לאור על ידי ע' מאיינה־אהרנוף ומשיח גאליב, ירושלים תרנ"ט. וכן גאליבוף, כבוד שבת, עמ' 8, 10.

328 גאליבוף ערך והוציא לאור את מרבית פרסומי העדה בתקופת המנדט (ראה בביבליוגרפיה, למשל, חשבון הכנסה והוצאה). אברהם יערי השתמש בארכיון גאליבוף כמקור מרכזי לחיבורו 'ספרי יהודי בוכארה'. בהשפעתו נתרם חלק מהארכיון לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי; חלקים אחרים נמצאים בארכיון מכון בן־צבי.

329 בובליק, מסעי בארץ־ישראל, עמ' 300–302; וראה שם תיאור מפורט של ביקור בביתו, וכן תיאור ביקורו של הרברט סמואל בסוכתו. התכתבות בין אמינוף לסמואל בשנת 1920 שמורה באצ"מ, L3 574. וכן ראה טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 65–66; גאון, יהודי המזרח, עמ' 109.

330 רוב הפרטים נמסרו על ידי שפרה בן דוד לבית מלהיוף, בתו של משה כהן מלהיוף, בריאיון מיום 4 במארס 1981.

331 אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 112.

332 ריאיון עם אסתר רובינוף לבית יששכרוף מיום 10 במארס 1981.

333 Palestine Pamphlet (Restricted), 'Terrorist Methods with Mines and Booby Traps', Headquarters, Chief Engineer, Palestine and Transjordan, 1946, pp. 21-23. וכן — ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, תל־אביב 1976, ה, עמ' 69; י' בנאי, חיילים אלמונים, תל־אביב תשל"ח, עמ' 669.

334 כשעלה שלמה מוסאיוף לארץ בתר"ן גר בנחלת־שבעה בביתו של יהודי בוכארי: ריאיון עם רחביה מוסאיוף מיום 9 במארס 1981. לדעת הבוכארי אבא חי מהוושוב, שנולד בנחלת־שבעה, למעלה ממחצית התושבים בשכונה היו בוכארים (ריאיון מיום 8 במארס 1981; בריאיון נוסף — מיום 24 בינואר 1983 — אמר מהבשוב, שרוב השכונה נבנתה על ידי בוכארים). ראה גם ריבלין, היישוב היהודי מחוץ לחומות, עמ' 126–127, 129 (אם כי יש כאן כמה אי־דיוקים). פירוט הבוכארים שגרו בשכונה — ראה טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 77–78. בשנת תרע"ו נמנו בשכונה 62 בוכארים ו־11 נוספים ברחוב יפו (ספירת יהודי ארץ־ישראל, תרע"ח, עמ' 7).

335 ארכיון מ"ד גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 795 4^0, תיק 76. כמו כן, בתקנות 'חברת יחידי סגולה ק"ק בוכארה ואגפיה בעה"ק תובב"א', ירושלים תרע"א, עמ' 13: 'אנחנו הח"מ [החתומים מטה] מעדת בוכארים היושבים ב'נחלת שבעה' הסכמנו בכל ההסכמות אשר הסכימו... אחינו הבוכארים מנהלי חברת רחובות...[חתומים:] יוסף מוסאיוף... משיח ברוכוף'.

336 תילאיוף, שירת שולמית, עמ' 19 ואילך, וכן עמ' 84, 102; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 122; ב, עמ' 75.

337 לונץ, לוח לתרס"ט, עמ' 27–28. פריימן (ספר הזכרון, עמ' 86) מזכיר רק את בתי־הכנסת שבבתי ברוכוף ומוסאיוף. טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 77.

338 סיור עם רחביה מוסאיוף מיום 12 במארס 1981; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 104. בשנת תרע"ו גרו בשכונה 125 בוכארים — ספירת יהודי ארץ־ישראל, תרע"ח, עמ' 7.

339 לונץ, ירושלים, ד, תרנ"ב, עמ' 224. לפי אהרן פירסט, שכונות כרם שלמה ושער ירושלים הסמוכה לה נבנו בחלקן למען יהודים בוכארים: פירסט, ירושלים, עמ' ריד. וכן — פירסט, ירושלים החדשה, עמ' 86. רכוש משפחת מוסאיוף בכרם שלמה מפורט בצוואת שלמה מוסאיוף, ז' בניסן תרפ"ב (באדיבות בנו, רחביה מוסאיוף). רפאל גאליבוף ושמעיה חפץ, בהספדם לשלמה מוסאיוף, סיפרו שהשכונה כרם שלמה נקראה על שמו (דואר היום, י"ב בניסן תרפ"ב, שנה 4, גיליון 150, עמ' 3) — אך לא מצאתי לכך סימוכין נוספים.

340 האור, כ"א בחשון תרע"א, שנה 2 (27), גיליון 30 (205), עמ' 2. וראה גם בן אריה, עיר בראי תקופה, ב, עמ' 306; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 78.

341 ריאיון עם בתו, חנה סעידוף, מיום 4 בינואר 1980. אשרוב (מסמרקנד עד פתח תקווה, עמ' 101) מציין שסעידוף חזר למולדתו כעבור כמה שנים, כדי לחסל את עסקיו.

342 ספירת יהודי ארץ ישראל, תרע"ח, עמ' 7.

343 על משפחת קנדינוף — ראה תדהר, חלוצי הישוב ובוניו, א, עמ' 65, 380; גאון, יהודי המזרח, עמ' 629; אשל, גלריה, עמ' 40–43; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 24. ייתכן שסיפורו של קנדינוף נרשם על ידי הנרי לנסדל בעת ביקורו בבוכארה; הלה מזכיר יהודי שאולץ להתאסלם, נכסיו הוחרמו והוא נלקח לשרת בארמון האמיר — אך את שמו אין הוא מציין (לנסדל, אסיה המרכזית הרוסית, ב, עמ' 509). אבא חייא ראובינוף מספר בזיכרונותיו (ארכיון יד יצחק בן־צבי, תיק 6/2/1/2), שאהרן קנדינוף היה האחראי מטעם האמיר על גביית מכס מסוחרים; לאחר שהעליל על כמה סוחרים יהודים שהללו העלימו מכס, פנו אלה לאמיר בבקשה להענישו וזה הכריחו להתאסלם. כמו כן מספר ראובינוף, שבמוסקבה קיבל קנדינוף נתינות אנגלית (ולא רוסית).

344 לונץ, לוח לתרס"ט, עמ' 27–28; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 77; א' אלישר, לחיות עם יהודים, ירושלים תשמ"א, עמ' 70.

345 דינבורג, ארץ ישראל בתרפ"ג, עמ' 259 — לפי דואר היום, א' בסיוון תרפ"ג. כנראה קשורה לכך גם הידיעה שבעמ' 215, בדבר הלוואה לבניית רובע חדש בשכונת הבוכארים.

346 משה בן נתנאל, תיבת משה, בהקדמה; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 77. על משפחת ברוכוף — ראה אשל, גלריה, עמ' 106–107, 152–155; גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ' 10–13.

347 תולדות חייו של משיח ברוכוף כפי שנרשמו על ידי מ"ד גאון — ארכיון גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, $4^0$795, תיק 64; אשל, גלריה, עמ' 154. לפי גרייבסקי (עדת הבוכרים, עמ' 10) נהג ברוכוף לעלות לירושלים מדי שנה, ולשהות בה שלושה חודשים.

348 בשער הברזל, בכניסה לבניין, חקוקה השנה '1908'. לפי אשל (גלריה, עמ' 155) בנה ברוכוף את ביתו בשנת 1912. בתחילת שנות ה־30 נמכר הבית ליהודי מבגדאד, שמכרו אחרי כן לבנק ברקליס, וזה שוכן בו עד היום (בן אריה, עיר בראי תקופה, ב, עמ' 421). על בית פנחסוף — ראה טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 88.

349 לונץ, לוח לתרס"ט, עמ' 183. ארכיון מ"ד גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, $4^0$795, תיק 64 — תולדות חייו של ברוכוף, תיק 60 — תולדות בית היתומים וקשריו עם משפחת ברוכוף. כמו כן, היהודי, ג' בסיוון תרס"ז, שנה 11, גיליון 6, עמ' 2–4. ראה גם גרייבסקי, ספר הישוב, עמ' 17, אשר מציין שהמגרש נקנה ב־1903; אשל, גלריה, עמ' 106; גרייבסקי, עדת הבוכרים, עמ' 11–13; טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, ב, עמ' 21; מ' הראל, 'ירושלים 1906: תמיכה בעניי העיר', הארץ, 7 בינואר 1983.

350 ארכיון מ"ד גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, $4^0$795, תיק 76.

351 אשל, גלריה, עמ' 155. הד המזרח, י"ב באדר ב' תש"ו (15 במארס 1946), עמ' 15, מדווח על מותו; שלושה חודשים אחרי כן (ט"ו בסיוון, 14 ביוני 1946, עמ' 11) מדווח שם על בחירת ועד חדש לבית היתומים בעקבות מותו של ברוכוף. ב־1980 גרה במקום בתו.

352 ארכיון מ"ד גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, $4^0$795, תיק 64: תולדות חייו של ברוכוף. וראה השקפה, ט"ו בסיוון אתתל"ז (תרס"ו), שנה 7, גיליון 65, עמ' 6–7; וכן שם, כ"ב בסיוון, גיליון 67, עמ' 8; גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, טו (ללא מספרי עמודים); אלטשולר, פנחסי וזנד, יהודי בוכארה, עמ' 39; קשאני, יהדות בוכארה, עמ' 25. וראה הערה 298.

353 האור, ה' באייר תרע"ג, שנה 31, גיליון 187, עמ' 3. הבוכארים בזכרון משה אינם נזכרים בספירת יהודי ארץ־ישראל, תרע"ח.

354 ראה טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 78. על הבוכארים באזור רחוב יפו — ראה גם הראל, נחלת יעקב, עמ' 150–151.

355 אלעזר, הרובע היהודי, עמ' 103. וראה תדהר, חלוצי הישוב ובוניו, א, עמ' 380; האור, כ"ז בכסלו אתתמ"ג (תרע"ב), שנה 3 (30), גיליון 57, עמ' 3 — מודעה על מיילדת הישבת בנווה־שלום בשוק קנדינוף.

356 ריאיון עם ישששכר בן דוד (דוידוף) מיום 4 במארס 1981; ריאיון עם ארי דוידוף מיום 5 במארס 1981; תדהר, חלוצי הישוב ובוניו, ו, עמ' 2636. בעיתון הצפירה (כ"ז באלול תרע"ג, שנה 39,

גיליון 212, עמ' 3) נמסר על בוכארי שקנה מגרש גדול בנווה־שלום, וניגש לבנות בו שמונים בתים וחנויות. מ"ד גאון רשם בטיוטת מאמר שכתב, כי ביפו יש שש משפחות בוכאריות (ארכיון מ"ד גאון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4°795, תיק II 103). ראה גם טג'ר, תולדות יהודי בוכארה, עמ' 103.

357 סעיף זה מבוסס בחלקו על כתבות עיתונאיות מן השנים 1968–1982, וביניהן: י' כהן, "שכונת הבוכרים נעלמת מנוף ירושלים", דבר, 1 באוקטובר 1968 (התפרסם שוב — במועצה, ספטמבר 1971, עמ' 8); א' גבע, "שכונת הבוכרים בגסיסתה", למרחב, 12 ביוני 1969; א' ישי, "תחיה תרבותית של העדה הבוכרית בישראל", במערכה, יוני 1972, עמ' 14; י' אדלשטיין, "בשכונת הבוכרים", הצופה, 23 באוגוסט 1972; י' בר יוסף, "קו ההגנה האחרון של שכונת הבוכרים", מעריב, 5 בנובמבר 1976; ע' אור, "החצר האחורית של ירושלים", קול ירושלים (ידיעות אחרונות), 16 בינואר 1981; ע' אלדר, "שכונת הבוכרים חוזרת בתשובה", הארץ, 30 בינואר 1981; ז' בלומנקרנץ ור' לוי, "עשן ואש בבוכרים", כאן ירושלים (מעריב), 30 בינואר 1981; ר' לוי, "בוכארים — חילונים וחרדים מתקוטטים והמבנים מתמוטטים", כל העיר, 6 באפריל 1982.

358 מכון לתכנון ופתוח, סקר שכונת הבוכרים, עמ' 104. וכן טהון, העדות בישראל, עמ' 107.

359 המכון לתכנון ופתוח, סקר שכונת הבוכרים. תכנית שיקום אחרת היא של האדריכל ד"א ברוצקוס, אשר קבעה הנחיות לשימור ושיפוץ מבנים.

360 למשל — א' ישי, "תחיה תרבותית של העדה הבוכרית בישראל", במערכה, יוני 1978, עמ' 14.

361 מכון לתכנון ופתוח, סקר שכונת הבוכרים, עמ' 14, 49, 55.

ביבליוגראפיה

מקורות

רשימת הספרות ערוכה לפי סדר הא״ב של הכינויים המציינים את המקורות בהערות שבגוף החיבור. המקורות החשובים ביותר לעניין הבוכארי מודגשים ב־*. ברשימה כלולים כמה פרסומים, שלא נעשה בהם שימוש בעבודה זו, אך עשוי להיות בהם עניין לקורא המבקש להעמיק בנושא עדת הבוכארים ותולדותיה; הם מצוינים ב־+. מסמכים וקטעי עיתונות רשומים במקום המתאים בהערות ואינם מופיעים ברשימה זו.

אביצור, חיי יום יום: ש׳ אביצור, חיי יום יום בארץ ישראל במאה הי״ט, תל־אביב 1972.

אביצור, חרושת המעשה: ש׳ אביצור (מלבה״ד), חרושת המעשה — קובץ לתולדות התעשייה בארץ לזכר פעלו של נחום וילבוש, תל־אביב 1974.

אדלר, יהודים: E.N. Adler, *Jews in Many Lands*, Philadelphia 1905

אוחנה, יסוד מערבי: ר׳ אוחנה, ספר יסוד מערבי, ירושלים תרנ״ו.

אוחנה, שיר חדש: ר׳ אוחנה, ספר חדש, קול רנה ועמו תפילה... על גבורי ושועי בוכארה וסמרקאנד..., ירושלים תרמ״ט.

אורנשטיין, בכבלים: י׳ אורנשטיין, בכבלים — מזכרונותיו של לוחם, תל־אביב תשל״ג.

* אחימאיר, בוכרה: א׳ אחימאיר, ׳בוכרה — הסטוריה׳, בתוך: אנציקלופדיה עברית, ז, ירושלים — תל־אביב תשי״ד, עמ׳ 770–772.

אטיאש, ספר התעודות: מ׳ אטיאש (עורך), ספר התעודות תרע״ח–תש״ח, ירושלים 1963.

* אידלסון, יהודי בוכארה: א״צ אידלסון, יהודי בוכרה; בתוך: מזרח ומערב, עורך א׳ אלמאליח, כרך א, חוב׳ ה–ו, סיוון–אלול תר״ף, עמ׳ 317–324. תמצית מאמר זה נתפרסמה גם במקור הבא:

+ אידלסון, אוצר נגינות ישראל: א״צ אידלסון, אוצר נגינות ישראל, ירושלים–ברלין–וינה תרפ״ב, ג, עמ׳ 9–14.

איזינג, בין הערבים: W.K. Ising, *Unter den Arabern im Morgenlande*, Hamburg 1924

* אייזענשטיין, אוצר ישראל: י״ד אייזענשטיין (עורך), אוצר ישראל, נויארק תרס״ח. על בוכארה — כרך ב, עמ׳ 315–316.

איש שלום, מסעי נוצרים: מ׳ איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל־אביב תשכ״ו.

אלחנני, אנוסי משהד: א״ח אלחנני, ׳אנוסי משהד בישראל׳, מחניים, צב–צד (תשכ״ד), עמ׳ 124–127.

* אלטשולר, בוכארה: M. Altshuler, Bukhara, *Encyclopaedia Judaica*, IV, Jerusalem 1971, pp. 1470—1476

* אלטשולר, פנחסי וזנד, יהודי בוכארה: מ׳ אלטשולר, י׳ פנחסי ומ׳ זנד, יהודי בוכארה והיהודים ההרריים — שני קיבוצים בדרום ברית המועצות, ירושלים תשל״ג.

אלישר, כבוד לאיש: ח״מ אלישר, ׳ספר כבוד לאיש׳, בתוך: ח״מ אלישר, ספר שו״ת שאל האי״ש, ירושלים תרס״ט.

אלמאליח, מלחמת העולם: א' אלמאליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, כרך ראשון, ירושלים תרפ"ח.

אלעזר, הרובע היהודי: י' אלעזר, הרובע היהודי בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ה.

אלעזר, נשיאים בישראל: י' אלעזר, נשיאים בישראל — הראשונים לציון [ללא מקום הוצאה וללא שנת הוצאה].

אלפר, בנות בניר: ר' אלפר (עורכת), בנות בניר — קורות משקי הפועלות וחוות הלימוד, תל־אביב תש"ו.

אלפר, קורות משפחה אחת: ר' אלפר, קורות משפחת אחת, ירושלים–תל־אביב תשכ"ז.

* אמינוף, סיפורי עם מבוכארה: ע' אמינוף, האמיר והאלמנה היהודית: שנים עשר סיפורי עם מבוכארה מפי בנימין חייאת אמינוף (הוסיף הערות אוטו שניצלר), חיפה תשל"ד.

אנציקלופדיה של הציונות הדתית: י' רפאל (עורך), אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ירושלים 1958–1983.

אש, דרך חיי: ש"ז אש, דרך חיי, רמת־גן 1969.

* אשל, גלריה: מ' אשל, גלריה — דמויות של ראשי יהדות בוכארא, יפו [ללא שנת הוצאה].

אשל, דמותו של אליהו בן חזקיה יששכרוף: מ' אשל, 'ראשי יהדות בוכארא — דמותו של ר' אליהו בן חזקיה יששכרוף', אחדות, 1 (אפריל 1961), עמ' 5–6.

אשל, דמותו של מולא משה כלאנתר: מ' אשל וד' פוזיילוב, 'ראשי יהדות בוכארא — דמותו של מולא משה כלאנתר', אחדות, 4 (פברואר 1962), עמ' 3–5.

אשל, חאג'י ציון: מ' אשל, 'דמויות — חאג'י ציון, דמותו של ר' ציון בן אברהם אשר', אחדות, 2 (מאי–יוני 1961), עמ' 12–13.

* אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה: ש"ח אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה — זכרונות מעפיל בוכארי, תל־אביב 1977.

* באכר, בוכארה: W. Bacher & E.N. Adler, 'Bokhara', *The Jewish Encyclopedia*, III, New York—London 1902, pp. 292-296

באכר, ספרות יהודית־פרסית: W. Bacher, 'Judaeo-Persian Literature', *The Jewish Encyclopedia*, 7, New York and London 1907, pp. 317-324

בובליק, מסעי בארץ־ישראל: ג' בובליק, מיין רייזע אין ארץ ישראל, ניו־יורק 1921 (על הבוכארים, עמ' 299–302).

בורלא, בקדושה: י' בורלא, 'בקדושה', בתוך: נשים — סיפורים, תל־אביב תשי"ח.

בורלא, לונה: י' בורלא, 'לונה', בתוך: אשתו השנואה, תל־אביב תש"ט.

ביגס: C. Biggs, *Six Months in Palestine*, Oxford-London 1896

* בן אריה, עיר בראי תקופה: י' בן אריה, עיר בראי תקופה — ירושלים החדשה בראשיתה, א–ב, ירושלים תשל"ז, תשל"ט.

בנטוויץ, 77 שנים: N. Bentwich, *My 77 Years*, Philadelphia 1961

בן דוד, נתן דוידוף: ב' בן־דוד, 'נתן דוידוף — יזם כלכלי מתורכסטאן הרוסית 1896–1923', פעמים, 35 (1988), עמ' 102–120.

* בן יעקב, יהדי בוכארה בירושלים: א' בן יעקב, 'לתולדות יהדי בוכארה בירושלים', בתוך: מחברת — בטאון חברת כי"ח לענייני חנוך ותרבות, ספרות ומחקר, בעריכת א' אלמאליח, שנה 2, גיליונות 5–8 (17–20) (1953), עמ' 105–108.

בן יעקב, משפחת מיוחס: א' בן יעקב, ירושלים בין החומות — לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים 1977.

+ בן צבי, יהדי בוכארה: י' בן צבי, 'יהודי בוכארה בדורות האחרונים', העבר, א (תשי"ג), עמ' 67–73.

בן צבי, מדברי ימי אנוסי משהד: י' בן צבי, 'מדברי ימי אנוסי משהד (שתי תעודות)', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 250–257.

בן צבי, מסעות: י' בן צבי, מסעות בשבילי הארץ ובשכנותיה — מתוך רשימות דרך ויומנים, ירושלים 1960.

* בן צבי, נדחי ישראל: י' בן צבי, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ו (על יהודי בוכארה, עמ' 158–180).

בן צבי, עלילות דם במשהד: י' בן צבי, 'עלילות דם וגזרות שמד במשהד בסלמס ובהיראת במאה הי"ט', בתוך: מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 319–334.

בן צבי, שבטי ישראל: י' בן צבי, שבטי ישראל בירושלים, ב (ספריית ארץ־ישראל של הקרן הקיימת לישראל, חוב' נז), תל־אביב תרצ"ו (על יהודי בוכארה, עמ' 104–108).

בן צבי רחל, אנו עולים: ר"י בן צבי, אנו עולים, תל־אביב 1959.

בן צבי רחל, חות הלימוד: [ר"י בן צבי], חות הלימוד בירושלים [ללא שנת הוצאה].

בן צבי רחל, מימים ראשונים: ר"י בן צבי, 'מימים ראשונים (מתוך דפי יומני תרע"ט–תר"ף)', בתוך: ספר שלום סיוון, ירושלים תש"ם, עמ' 273–285.

ברוור, זכרונות: מ' ברוור וא"י ברוור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו.

בר חיים, בדרך אל רמת רחל: ע' בר חיים, בדרך אל רמת רחל, ירושלים תשל"ב.

בת יהודה, הרב מימון: ג' בת יהודה, הרב מימון בדורותיו, ירושלים 1979.

גאון, יהודי המזרח: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק שני, ירושלים תרצ"ח.

גאליבוף, כבוד שבת: ר' גאליבוף, ד' אלעזרוף ור' כלאנתר (מלבה"ד), ספר כבוד שבת, ירושלים תש"ו.

גדוד העבודה: גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור — קובץ יוצא לאור על ידי חברי גדוד העבודה בקיבוץ המאוחד, תל־אביב תרצ"ב.

גורביץ, יהודי ירושלים: ד' גורביץ, יהודי ירושלים — חקירה דמוגרפית־סוציולוגית של הישוב היהודי לעדותיו, ירושלים תש"א.

גליס, שכונות: י' גליס, שכונות בירושלים, ירושלים תשל"ג.

גליצנשטיין, ספר התולדות: ספר התולדות — רבי יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש, לקט הרב אברהם חנוך גליצנשטיין, ברוקלין תשל"ו.

גמנסיה, ספר היובל: ח' מרחביה (עורך), הגמנסיה העברית בירושלים — ספר היובל תרס"ט–תשי"ט, ירושלים תשכ"ב.

גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים: פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוב' ה, יד, טו, ירושלים תרפ"ח.

* גרייבסקי, ספר הישוב: פ' גרייבסקי, ספר הישוב (לחג יובל השמונים לבניין הישוב העברי מחוץ לחומת העיר), ירושלים תרצ"ט.

* גרייבסקי, עדת הבוכרים: פ' גרייבסקי, 'עדת הבוכארים בירושלים' (הדפסה מ'התבונה', גיליון ג–ה), מגנזי ירושלים, ירושלים תרצ"ג.

דוד דבית הלל, מסעותיו: *Unknown Jews in Unknown Lands — The Travels of Rabbi David D'beth Hillel (1824—1852)*, ed. W.J. Fischel, New York 1973

דינבורג, ארץ ישראל בתרפ"ג: ב' דינבורג, ארץ ישראל בשנת תרפ"ג, ירושלים תרפ"ד.

* דרכי נועם, תרס"ה: 'דרכי נועם... יפורט בה הנהגת הת"ת הכללי שבחברת רחובות לעדת הבוכארים... נערך ונסדר מאת החכם ר' יאודה קשטיל... בשנת תרס"ה'.

האזרחי, עיר אבן ושמים: י' האזרחי, עיר אבן ושמים, תל־אביב 1968.

הגתי, בית ההבראה: מ' הגתי, 'בית ההבראה לפועלים חקלאיים בירושלים (1919–1923)', קתדרה, 30 (תשמ"ג), עמ' 91–110.

ההגנה בירושלים: ההגנה בירושלים — עדויות וזכרונות מפי חברים, א, ירושלים תשל"ג.

הירשברג, בארץ המזרח: א"ש הירשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע.

הירשברג, משפט הישוב החדש: א"ש הירשברג, משפט הישוב החדש בארץ ישראל, וילנה תרס"א.

הכהן, אבנים בחומה: ר"ח הכהן, אבנים בחומה, ירושלים תש"ל.

הלוי, ספרי ירושלים הראשונים: ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו.

* הראל, הנהגה ומשטר: י' הראל, 'הנהגה ומשטר בעדה הבוכארית בארץ־ישראל בשנות 1914–1944', פעמים, 35 (1988), עמ' 156–169.

* הראל, נחלת יעקב: מ' הראל (בבאיוף), נחלת יעקב, תל־אביב תשמ"ג.

הרי, אביב בפלשתינה: M. Harry, *A Springtide in Palestine*, London 1924

הררי, בין הכרמים: י' הררי, בין הכרמים, תל־אביב תש"ז.

התאחדות יהודי בוכרה, דין וחשבון: התאחדות יהודי בוכרה בא"י, ירושלים: דין וחשבון מעשי וכספי מיום הווסדו אייר תרפ"ט עד סוף חשון צ"ז, ודין וחשבון כספי של ועד העזרה לפליטי יהודי בוכרה מרוסיה בפרס, ואפגניסטאן, ירושלים תרצ"ז.

וואלאס, ירושלים הקדושה: E.S. Wallace, *Jerusalem the Holy*, Edinburgh and London 1898

וולף, מחקרים: J. Wolff, *Researches and Missionary Labours among the Jews, Mohammedans and Other Sects*, London 1835

וייס, בשעריך ירושלים: א"ס ווייס, בשעריך ירושלים, ירושלים תש"ט.

וילנאי, מדריך ירושלים: ז' וילנאי, מדריך ארץ ישראל — ירושלים, יהודה, ים המלח ושומרון, מהדורה שנייה, ירושלים 1946.

ויצמן, איגרות: מ' ווייסגל (עורך כללי), כתבי חיים ויצמן, ח: איגרות נובמבר 1917 — אוקטובר 1918, ירושלים תשל"ז.

ורמן, שכונת הבוכארים: ד' ורמן, 'שכונת הבוכארים — ממוסאיוף עד הרב אלבז', כל העיר (ירושלים), 20 בפברואר 1981, עמ' 24–25.

זוטא וסוקניק, ארצנו: ח"א זוטא ול' סוקניק, ארצנו, ספר מורה דרך בארץ ישראל ובארצות הגובלות בה, א: ירושלים וסביבותיה, ירושלים תרפ"א.

זכרון מאיר: מ' גאון ומ' לאנייאדו (עורכים), זכרון מאיר — ספר היובל, ירושלים תרצ"ו.

* זנד, אנציקלופדיה: מ' זנד, 'בוכארה — יהודים', בתוך: אנציקלופדיה למדעי החברה, כרך מילואים, תל־אביב 1981, עמ' 176–182.

* זנד, בוכרה: מ' זנד, 'בוכרה', בתוך: תפוצה — מזרח אירופה, בעריכת י' צור, ירושלים 1976, עמ' 143–156. המאמר הופיע גם באנגלית — M. Zand, 'Bukhara', *Encyclopaedia Judaica*, 1975—1976 Year Book, pp. 183-192

* זנד, התיישבות היהודים: מ' זנד, 'התיישבות היהודים באסיה התיכונה בימי קדם ובימי הביניים המוקדמים', פעמים, 35 (1988), עמ' 4–23.

* זנד, יהדות בוכארה: מ' זנד, 'יהדות בוכארה וכיבוש אסיה התיכונה בידי הרוסים', פעמים, 35 (1988), עמ' 46–83.

* זנד, שמעון חכם: מ' זנד, 'שמעון חכם איש ירושלים ואסכולתו', בתוך: ידיעון יד יצחק בן צבי, 2, ירושלים תשל"ג, עמ' 4–6.

* זנד, תרבות יהודי בוכארה: מ' זנד, 'תרבות יהודי בוכארה בתקופה הסובייטית', בתוך: ר' קשאני, יהדות בוכארה, תל־אביב 1973, עמ' 41–47. נדפס שוב בתוך: ש"ח אשרוב, מסמרקנד עד פתח תקווה, תל־אביב 1977, עמ' 161–165.

חיימסון, הקונסוליה הבריטית: A. M. Hyamson (ed.), *The British Consulate in Jerusalem 1838—1914*, London 1941

חשבון הכנסה והוצאה: חשבון הכנסה והוצאה אשר לחברת רחובות... [יש הבדלים קלים בניסוח הכותרת בשנים שונות], ירושלים, לפי סדרם: ר"ח חשוון תרנ"ו–ר"ח מנחם תרנ"ז; ט"ו מנחם תרנ"ז–ר"ח טבת תרנ"ט; טבת תרנ"ט–סוף סיוון תרס"ג; ר"ח תמוז תרס"ג–ר"ח אייר תרס"ה; ר"ח אייר תרס"ה–ר"ח אלול תרס"ו; ר"ח אלול תרס"ו–ר"ח אב תרס"ח [אב תרס"ח–אייר תר"ע–לא ראיתי, וכנראה לא יצא לאור]; ר"ח אייר תר"ע–ר"ח כסלו תרע"ב; ר"ח כסלו תרע"ב–ר"ח ניסן תרע"ד. ומכאן סדרה חדשה, ממוספרת, בעריכת רפאל גאליבוף: ר"ח שבט תרפ"ב–סוף אלול תרפ"ד; חוברת ב — תשרי תרפ"ה–אלול תרפ"ו; חוברת ג — תשרי תרפ"ז עד סוף אב תרצ"א; חוברת ד — אלול תרצ"א–ר"ח ניסן תרצ"ו; חוברת ה — ר"ח ניסן תרצ"ו–ר"ח סיוון תרצ"ט; חוברת ו — ר"ח סיוון תרצ"ט–ר"ח סיוון תש"ב; חוברת ז — ר"ח סיוון תש"ב–ר"ח תמוז תש"ו.

* טג'ר, תולדות יהודי בוכארה: נ' טג'ר, תולדות יהדות בוכארה (משנת 600 עד 1970), תל־אביב תשל"א.

* טהון, העדות בישראל: ח' טהון, העדות בישראל — פרקים בקורותיהן וחבלי האחזותן בארץ ישראל, ירושלים תשי"ז (על בוכארה, עמ' 103–108).

* יהושע, האנוסים במשהד: ב"צ יהושע, דיוקנה של קהילת האנוסים במשהד שבאירן, ירושלים תש"ם.

* יהושע, יהודי אפגניסטן: ב"צ יהושע, 'פרקים ביצירתם של יהודי אפגניסטן בשלהי המאה ה־19 וראשית המאה ה־20', בתוך: שבט ועם, ד (ט), בעריכת ד' סיטון, ירושלים 1980, עמ' 290–315.

ילין, ירושלים של תמול: כתבי ד' ילין, כרך א: ירושלים של תמול, ירושלים תשל"ב.

יעבץ, אגרת מיהוד: ז' יעבץ, אגרת מיהוד, 1888 (ר"ח אלול תרמ"ח), בתוך: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת־גן 1971, עמ' 485–486.

יעבץ, הארץ: ז' יעבץ, הארץ, חלק ראשון, ירושלים תרנ"א.

יערי, אגרות ארץ ישראל: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת־גן 1971.

יערי, יהודי פרס וארץ־ישראל: א' יערי, 'הקשרים בין יהודי פרס וארץ־ישראל', מחנים (אדר ב' תשכ"ב), עמ' 78–89 (על יהודי בוכארה, עמ' 85–88).

יערי, מאפו בין יהודי המזרח: א' יערי, 'אברהם מאפו בין יהודי המזרח', מאזניים, שנה ג (1932), מח (קמח), עמ' 10–12.

* יערי, מחקרי ספר: א' יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח (על ספרים בוכאריים, עמ' 30–35).

יערי, מסעות ארץ ישראל: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת־גן 1976.

* יערי, ספרי יהודי בוכארה: א' יערי, ספרי יהודי בוכארה (הדפסה מתוך: קרית ספר יח–יט), ירושלים תש"ב.

יערי, שלוחי ארץ ישראל: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים 1977.

יערי, שלש אגרות: א' יערי, 'שלש אגרות של יהודי ארצות המזרח', מאזניים, ו, חוב' ה–ו (שבט־אדר תרצ"ח), עמ' 496–503.

כהן רייס, זכרונות: א' כהן רייס, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים 1967.

כל ירושלים, 1921: 'כל ירושלים לשנת תרפ"א–תרפ"ב, ספר שמושי, ספר ידיעות, ספר אדריסאות' (מהדורה מצולמת), ירושלים 1979.

לובמן, האיש ופעלו: י"ח לובמן (עורך), מרדכי לובמן ז"ל — האיש ופעלו, תל־אביב 1968.

לוי, יהודי פרס: ע' לוי, 'יהודי פרס במאה הי"ט', כיוונים, 8 (אוגוסט 1980), עמ' 71–91.

לוי, לתולדות יהודי משהד: ע' לוי, 'עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד', פעמים, 6 (1980), עמ' 57–73.

* לונטל, יהודי בוכארה: R. Lowenthal, 'The Jews of Bukhara', *Central Asia Collecteana*, Washington D.C. 1961 (first appeared as 'Les Juifs de Boukhara', in: *Cahiers du monde (Russe et Soviétique*, 2, no. 1, Paris 1961

+ באותה כותרת פרסם מאמר נוסף, דומה — R. Loewenthal, 'The Jews of Bukhara', *Revue des études juives*, 3 (120) (juillet-decembre 1961), pp. 345-351

לונץ, לוח: א"מ לונץ, לוח ארץ ישראל, מתרנ"ו עד תרע"ו (21 כרכים), ירושלים.

לונץ, ירושלים: א"מ לונץ, ירושלים, א–יג, מתרמ"ו עד תרע"ט, ירושלים.

לונץ, מורה דרך תרנ"א: א"מ לונץ, מורה דרך בארץ ישראל ובסוריה, ירושלים תרנ"א.

לוק, נביאים: H.C. Luke, *Prophets, Priests and Patriarchs,* London 1927

לוק וקיט־רוטש: H. Luke & E. Keith-Roach, *The Handbook of Palestine and Trans-Jordan, 3rd edition,* London 1934

ליטבק, חינגות ומשתאות: י' ליטבק, 'חינגות ומשתאות (פרטי־כל מאספה של קהילת יהודי בוכרה בטשקנט)', שבות, 5 (תשל"ז), עמ' 119–121.

לייבוביץ, בעלייה ובבנייה: ז' לייבוביץ, בעלייה ובבנייה, ירושלים תשי"ג.

ליפשיץ, דרך עקובה: א' ליפשיץ, דרך עקובה, תל־אביב 1978.

לנסדל, אסיה המרכזית הרוסית: H. Lansdell, *Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, Boston 1885 (2 vols) — רוב החומר על היהודים באסיה המרכזית נתפרסם פעם נוספת, בשיבוש שם המחבר (ועם צילומים אחרים): H. Landsdell, 'Die Juden von Buchara', *Ost und West,* 3 (1903), pp. 622-631.
קטעים נבחרים, בעיקר על היהודים, נדפסו גם ב־*The Jewish Intelligence,* 1895, pp. 183-186, 189-190

מוזיאון ישראל, בוכארה: מוזיאון ישראל, בוכארה — קטלוג 39, ירושלים 1967.

* מושבי, יוסף ממאן: ב' מושבי, 'ר' יוסף בן משה מאמאן שליח צפת בבוכארה', תלפיות (רבעון לענייני הלכה אגדה ומוסר היהדות), ט, חוב' ג–ד, ניו־יורק (תש"ל), עמ' 873–886.

* מושבי, מנהגים ופולקלור: ב' מושבי, מנהגים ופולקלור של יהודי בוכארה באסיה המרכזית במאה ה־19, ניו־יורק 1974 (עברית ואנגלית).

מזרחי, יהודי פרס: ח' מזרחי, יהודי פרס, תל־אביב 1959.

מינדורף, מסע מאורנבורג לבוכארה: Baron G. de Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg à Boukhara fait en 1820,* Paris 1826

מיקין, ישראל באסיה המרכזית: A. Meakin, 'Israel in Central Asia', *Jewish Chronicle,* 5 June 1903, No. 1783, p. 23

* מכון לתכנון ופתוח, סקר שכונת הבוכרים: סקר שכונת הבוכרים בירושלים, הוכן על ידי צוות של המכון לתכנון ופתוח (השתתפו ז' רבינא, ש' משולם, י' טישלר ואחרים), תל־אביב 1968.

מני, הופיין ותקופתו: מ' מני, א"ז הופיין ותקופתו, תל־אביב 1969.

מקדונלד, תלבושות: J. Macdonald, *Palestinian Dress,* PEFQSt 1951

משה בן נתנאל, תיבת משה: משה ברוך בן מ"ו נתנאל, ספר תיבת משה, ירושלים תרנ"ט.

משכיל אל דל, חשבון: 'חשבון חברת משכיל אל דל לעדת הבוכארים תושבי ירושת"ו מק"ק בוכארא ואגפיה, חוברת ראשונה, שנה ד' להתיסדותה... נערך ונסדר על ידי רפאל גאליבוף פעה"ק ירושלים תובב"א בשנת תרע"ד לפ"ק הדפוס רפאל חיים הכהן'. (המקור בכתב יד — נמצא בארכיון מכון בן־צבי, תיק 84.)

ניימרק (יערי), מסע בארץ הקדם: א' ניימרק, מסע בארץ הקדם (מלבה"ד א' יערי), ירושלים 1947.

ניימרק, מסע בארץ הקדם (האסיף): א' ניימרק, 'מסע בארץ הקדם', האסיף, שנה 5, וורשא (תרמ"ט), עמ' 39–75.

סטורס, זכרונות: R. Storrs, *Orientations,* London 1945

* סלושץ, יהודי בוכארה: N. Slouscz, 'Les Juifs à Boukhara', *Revue du monde Musulman,* 7 (1909), pp. 402-413

סמואל, חיים בירושלים: E. Samuel, *A Lifetime in Jerusalem,* Jerusalem 1970

ספירת יהודי ארץ־ישראל, תרע״ח: המשרד הא״י של ההסתדרות הציונית, ספירת יהודי ארץ־ישראל, א: יהודה, יפו תרע״ח.

+ ספנוב, בוכרה: A. Safanov, 'Bokhara', *The Universal Jewish Encyclopedia,* 9 (1940), pp. 443-445

ספר חברון: ע׳ אבישר (עורך), ספר חברון — עיר האבות ויישובה בראי הדורות, ירושלים 1970.

ספר עליה שלישית: י׳ ארז (עורך), ספר העליה השלישית, א–ב, תל־אביב 1964.

עגנון, תמול שלשום: ש״י עגנון, תמול שלשום, ירושלים ותל־אביב תש״ו.

עילם, פרקי ירושלים: י׳ עילם, פרקי ירושלים, תל־אביב 1973.

עסטאמפא, עשרת השבטים: י׳ עסטאמפא, דיא עשרת השבטים, וילנה 1866 (על בוכארה, עמ׳ 6–10).

* פוזיילוב, יהדי בוכארה: ג׳ פוזיילוב, ׳עליית יהודי בוכארה לארץ־ישראל והתישבותם בה עד מלחמת העולם הראשונה׳, פעמים, 35 (1988), עמ׳ 121–138.

פטאי, החנוך העברי: ר׳ פטאי, ׳החנוך העברי בעדת האנוסים במשהד׳, עדות, שנה א, חוב׳ ד (תמוז תש״ו), עמ׳ 213–226.

פטאי, מסורות הסטוריות: ר׳ פטאי, מסורות הסטוריות ומנהגי קבורה אצל יהודי משהד, ירושלים תש״ו (נדפס שוב בתוך: זכרון לרפאל אהרונוף ז״ל, ירושלים תש״ו, עמ׳ 35–54; העמודים המצוינים כאן הם לפי הדפסה זו).

פינחסוף, מלים ששה: ש׳ פינחסוף, ספר מלים ששה, ירושלים [ללא שנת הוצאה].

פינחסוף, מלים ששה (תרע״ב): ש׳ פינחסוף, ספר מלים ששה, הוצאה שנייה, ירושלים תרע״ב.

פירסט, ירושלים: א׳ פירסט, ׳ירושלים החדשה׳, ירושלים — רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, שנה ב, חוב׳ ג–ד, ירושלים (ניסן–אלול תש״ט), עמ׳ רד–רכז.

פירסט, ירושלים החדשה: א׳ פירסט, ירושלים החדשה, ירושלים תש״ו.

פישל, האנוסים בפרס (בטרם): ו׳ פישל, ׳האנוסים בפרס׳, בטרם, ב (צג) (פברואר 1949), עמ׳ 24–29.

פישל, היהודים בהודו: ו׳ פישל, היהודים בהודו — חלקם בחיים הכלכליים והמודרניים, ירושלים 1960.

פישל, היהודים הנסתרים: W.J. Fischel, 'Secret Jews of Persia', *Commentary*, New York (January 1949), pp. 28-33

פישל, יהודי אפגניסטן: W.J. Fischel, 'The Jews of Afghanistan', *Jewish Chronicle Supplement* (26 March 1937)

* פישל, ישראל באיראן: W.J. Fischel, 'Israel in Iran', L. Finkelstein (ed.), *The Jews, Their History, Culture and Religion,* New York 1949, pp. 817-858

* פישל, מנהיגי יהודי בוכארה: W.J. Fischel, 'The Leaders of the Jews of Bokhara', L. Jung (ed.), *Jewish Leaders,* Jerusalem 1953, pp. 533-547

פישל, עם האנוסים בפרס: W.J. Fischel, 'With the Maranos in Persia', *Jewish Forum*, pp. 77-81

פישל, הספרות היהודית־פרסית: W.J. Fischel, 'Zur jüdisch-persischen Literatur der jüngsten Zeit', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums,* 77 (1933), pp. 113-127

* פישל, קהילת האנוסים בפרס (ציון): ו׳ פישל, ׳קהילת האנוסים בפרס׳, ציון, א (תרצ״ו), עמ׳ 49–74.

פנחסי, אשה משכלת: י׳ פנחסי, ׳אשה משכלת — דמותה של דבורה אצ׳ילדי׳, אחדות, 2 (מאי–יוני 1961), עמ׳ 13–14.

פנחסי, כתבי עמנואלי: א' פנחסי (עורך), כתבי אברהם עמנואלי (פילוסוף), ירושלים 1960.

* פנחסי, עשרה סיפורי עם: י' פנחסי, עשרה סיפורי עם מבוכארה (הוסיף מבוא והערות ד' נוי), ירושלים 1978.

פנחסי, רחמים: י' פנחסי, 'רחמים — הבטאון הראשון ליהודי בוכארא', אחדות, 1 (מאי–יוני 1961), עמ' 6.

* פנחסי, תיאורי עמנואל: י' פנחסי (עורך), תיאורי עמנואל — ילקוט רעיונות והגיונות מאת עמנואל ב"ר חיים פלוסוף־פנחסוף, תל־אביב 1970.

* פנקס תנאי חברת רחובות, תרנ"ח: 'זה השער לה' צדיקים יבואו בו, זה פנקס תנאי החברה, חברת רחובות, בעה"ק ירושלים תובב"א, שנת כי עתה **הרחיב** יי **לנו ופרינו** בארץ...' (תרנ"ח).

פקה, בפלסטינה: A. Paquet, *In Palästina*, Jena 1915

פרומקין, דרך שופט: ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל־אביב תשט"ו.

פריימן, ספר הזכרון: נ"ד פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי (שנה ראשונה), ירושלים תרע"ג.

פרס, מאה שנה: י' פרס, מאה שנה בירושלים, ירושלים 1964.

צור, שחרית של אתמול: י' צור, שחרית של אתמול, תל־אביב תשכ"ו.

+ קאסוטו, הבנייה בארץ ישראל: ד' קאסוטו, 'הבניה בארץ ישראל ממשכנות שאננים עד יסוד תל אביב', בתוך: אמנות ואומנות בארץ ישראל במאה הי"ט, ירושלים 1979, עמ' 217–259 (על שכונת הבוכארים, עמ' 245–249).

קאסטיל, שיר ושבחה: י' קאסטיל, ספר שיר ושבחה נסדר לכבוד קומפאנייא של יששכרוף הי"ר, ירושלים תרס"ג.

קיש, יומן: F.H. Kisch, *Palestine Diary*, London 1938

* קלבן, היהודים באסיה התיכונה: א' קלבן, 'היהודים באסיה התיכונה', ילקוט מורשת — כתב עת לתיעוד ועיון, כה (אפריל 1978), עמ' 181–185.

קלוזנר, אוטוביוגרפיה: י' קלוזנר, אוטוביוגראפיה, דרכי לקראת התחיה והגאולה, תל־אביב 1955.

קלוזנר, לדמותו: י' נדבה (עורך), יוסף קלוזנר — לדמותו, תל־אביב תש"ך.

קסטל, דפי חיים: י"ח קסטל, דפי חיים, תל־אביב תשל"א.

קרזון, רוסיה באסיה המרכזית: G.N. Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, London 1889 (new impression, 1967)

קרויאנקר, אדריכלות בירושלים: ד' קרויאנקר וד' ורמן, אדריכלות בירושלים — תקופות וסגנונות, שכונות ובנייני ציבור יהודיים מחוץ לחומות 1860–1914, ירושלים 1982.

קרק, שכונות בירושלים: ר' קרק, שכונות בירושלים — הבניה בירושלים החדשה ותקנות השכונות, ירושלים 1978.

* קשאני, אנוסי משהד: ר' קשאני, אנוסי משהד, ירושלים 1979.

* קשאני, יהדות בוכארה: ר' קשאני, יהדות בוכארה, תל־אביב 1973. בעיקרו פורסם תחילה (ללא התמונות) כמאמר — ר' קשאני, 'יהדות בוכרה', בתפוצות הגולה, שנה יד, חוב' 63/62 (4/3) (חורף תשל"ג, 1973), עמ' 101–119.

קשאני, מסעות מתתיה ג'רג'י: ר' קשאני, 'מסעות הרב מולא מתתיה ג'רג'י מאפגניסטן לארץ ישראל ב־1896 וב־1898', שבט ועם, ד (ט), בעריכת ד' סיטון, ירושלים (1980), עמ' 263–289.

קשאני, פרס־איראן: ר' קשאני, קהילות היהודים בפרס־איראן, ירושלים 1980.

ראובני, בראשית המבוכה: א' ראובני, 'בראשית המבוכה', בתוך: על ירושלים, ירושלים 1968.

ראובני, האניות האחרונות: א' ראובני, 'האניות האחרונות', בתוך: על ירושלים, ירושלים 1968.

* רבין, שלוחי ארץ ישראל: א' רבין, 'שלוחי ארץ ישראל בבוכארה תרמ"א–תרע"ד', פעמים, 35 (1988), עמ' 139–155.

רופין, יהדי העולם: A. Ruppin, *The Jews of the Modern World*, London 1934

רופין, פרקי חיי: א' רופין, פרקי חיי, תל־אביב 1968.

רופין, שלושים שנה: A. Ruppin, *Three Decades in Palestine*, Jerusalem 1936

* רחובות, ספר תקנות תרנ"א: 'ספר תקנות חברת חובבי ציון לבנין בתים בעד אנשי בוכארא וסמרקנד ותאשכנד ואגפיהם בירושלים תובב"א על מקום הנקרא רחובות... ירושלים... בשנת תרנ"א לפ"ק בדפוס ר"ש הלוי צוקערמאן ושותפיו'.

ריבלין, הישוב היהודי מחוץ לחומות: יעקב משה ריבלין, ראשית הישוב היהודי מחוץ לחומות, ירושלים תשל"ח.

ריבלין, מספר זכרונותי: י"י ריבלין, 'מספר זכרונותי', בתוך: ולירושלים — קובץ דברי ספרות והגות, בעריכת ג' אלקושי, י' טן־פי וש' קדרי, ירושלים 1968, עמ' 249–256.

שביט, החיים הספרותיים: ז' שביט, החיים הספרותיים בארץ־ישראל 1910–1933, תל־אביב תשמ"ג.

שדה, כתבים: י' שדה, כתבים, תל־אביב תש"ם.

* שיק, מושבת יהודים בוכארים: C. Schick, 'Jerusalem Notes — A Colony of Bokhara Jews', *PEFQSt* (1894), p. 262

שפירא, מחוץ לחומה: י' שפירא, ירושלים מחוץ לחומה — תולדה והווי, ירושלים תש"ח.

שריג, אמא אגדה: ת' שריג, אמא אגדה, תל־אביב תש"ם.

שריון, זכרונות: י' שריון, זכרונות, ירושלים תש"ג.

שרעבי, התבדלות: ר' שרעבי, 'התבדלות עדות המזרח מהעדה הספרדית 1860–1914', פעמים, 21 (1984), עמ' 31–49.

תדהר, חלוצי הישוב ובוניו: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, 19 כרכים, תל־אביב 1947–1971.

תילאיוף, שירת שולמית: ש' תילאיוף, שירת שולמית, תל־אביב 1981.

ת"ת לבנות, ספר היובל: ספר היובל של בית הספר ת"ת לבנות א' בירושלים (ת"ת שפיצר), תרע"ח–תש"ך, ירושלים תש"ך.

כתבי־עת ותקופונים שמהם הובאו ידיעות:

האור
האסיף
הארץ, בעריכת זאב יעבץ
הארץ
במערכה
דאר היום
דבר
הד המזרח
השקפה
החבצלת
חדשות מהארץ הקדושה
החרות, בעריכת א' אלמאליח
היום
כאן ירושלים
כל העיר
הכרמל
לוח ירושלים
המגיד
המליץ
מעריב
המצפה
העולם
הצבי
הצופה
הציוני הכללי
הצפירה
קול ירושלים
שלוחות
התור

ראיונות עם:

טמירה אורשן לבית וילקנסקי
שפרה בן דוד (דוידוף) לבית מלהיוף
ישששכר בן דוד (דוידוף)
אהרון בן יהודה (יהודאיוף)
ישראל בן יהודה (יהודאיוף)
ארי דוידוף
מאיר יהודאיוף
חוה יערי

אברהם יששכרוף
אבא חי מהוושוב
רחביה מוסאיוף
משהיוף, בן משפחה
חנה סעידוף
אהרון פנחסי (פנחסוף)
אסתר רובינוף לבית יששכרוף
ש[פירא], שלום

מפתח אישים, מקומות ועניינים נבחרים*

אבן־ישראל, שכונה, 92
אברהמוף, פנחס, 43, 105 (149)
אברהמוף, יששכר, 27, 102 (80)
אגודה לשיקום שכונת הבוכארים, 94, 95
אגרון, גרשון, 65
אדוניהו חאג'י, בית, 72-73 תצלום אוויר, 113 (291). ראה גם, כהן־אהרונוב, אדוניהו
אורשן, טמירה — ראה וילקנסקי (וולקני), טמירה
אוחנה, רפאל, 14, 97 (25)
אוסטר, דניאל, 42 (איור 12)
אורג'נג'י, בית, 72-73 תצלום אוויר
אודסה, 13, 15
אהל משה, שכונה, 21, 102 (74)
האזרחי, יהודה, 83
אידלסון, אברהם צבי, 51
אליעזרוב, שלמה, חסיד חב"ד מחברון, 56
אלישר, יעקב שאול, ראשון לציון, 22, 58, 110 (237)
אלמאליח, אברהם, 57, 109 (229)
אלנבי אדמונד, גנרל, 79, 81 (איור 24), 91
אמינוף, משפחת, 75
אמינוף, בית, 65, 72-73 תצלום אוויר, 86
אמינוף (תלמודי), אברהם, 42, 86, 105 (146)
אמינוף, בנימין, 113 (287)
אנדיזאן, 27
אנוסי משהד, 33, 35, 70, 71, 71 (איור 19), 74, 106 (170), 113 (285, 288, 291, 293)
אסיה התיכונה, יהודים, ראה, רוסיה — יחס אל יהודי אסיה התיכונה
אפגניסטאן, יהודי, 9, 74
אפרים הספרדי, שד"ר, 13, 97 (24)
אצ'ילדיוף, סולייימן (ישעיהו), 105 (150)
אצ"ל, 82 (איור 25), 88 (פיצוץ בית רובינוף), 89 (איור 29), 116 (333)
אקלאר, מרדכי, מנהיג רוחני של יהודי משהד, 75
ארבעת המינים, מכירה בבוכארה, 59, 110 (237)
ארזה, בית הבראה, 65
הארמון — ראה יהודאיוף, בית
אשכנזים, עדה, 21, 40, 44, 45, 47, 50, 68, 106 (170)
אשרוף, בית, 72-73 תצלום אוויר, 85, 88
אשרוף, אברהם, 85
אשרוף, אליהו צבי, 85
אשרוף, ציון, 85
באיוף, רחמים דוד, 109 (231)
בביוף, בית, 65, 67, 72-73 תצלום אויר
בגדאד, 9, 15
בוכארה ואסיה התיכונה, קשרים עם, 21, 22, 27, 35, 37, 48, 49, 54; חינוך 56-57, 59; מלחמ"ע I 60; המהפכה הבולשוויקית 61, 106 (175), 109 (217, 220), 115 (322)
בוכארים, מחוץ לשכונת הבוכארים, 36-37, 38, 90-93, 102 (131), 106 (161), 116 (334, 335, 339)
בוכארית, לשון — ראה יהודית־תאג'יכית
בורלא, יהודה, סופר, 51, 105 (178)
ביגס, צ'ארלז, כוהן־דת אנגליקני, 102 (86)
ביליס, מנדל, 83
בית חינוך עיוורים, 23
בית וגן, שכונה, 69
בית החיילים העברי, 66 (איור 17), 67, 112 (273)
בית חפץ — ראה יהודאיוף, בית
בית־ישראל, שכונה, 24, 28, 29, 30, 38, 40 (איור 10), 85, 90
בית־היתומים הספרדי, 23, 33, 49, 57, 90, 92, 117 (349, 351)
בית־היתומים 'ציון', של הרב בלומנטל (בבית יהודאיוף), 80, 81, 115 (311)
בית־הכרם, שכונה, 64, 69
בית מרחץ, 33, 34 (איור 9), 68, 72-73 תצלום אוויר, 103 (109)
בית סוהר טורקי, בבית משהיוף, 61, 111 (245)

* במפתח לא נכללים: הערכים ירושלים, בוכארה ושכונת הבוכארים; וכן שמות מקומות מוצא של אישים ושמות מחברי ספרים המופיעים בהערות. מרואיינים וכתבי־עת נרשמו בעמודים 127-128. הפניות להערות מצויינות על־ידי מספר העמוד ואחריו, בסוגריים ( ), מספר ההערה. המפתח הותקן על־ידי נעמי ורמן.

בית הספרים (הספריה הלאומית), 103 (92), 116 (328)
בית הפקידים — ראה בית משהיוף
בנטוויץ, נורמן, 79, 81, 112 (273), 114 (307)
בן יהודה, אהרון — ראה יהודאיוף, אהרון
בן יהודה, ישראל — ראה יהודאיוף, ישראל
בן יהודה, אליעזר, 16, 39, 40, 44, 49, 54
בניה, סגנון, 12, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 39, 41, 77-88, 96
בנימין מטודלה, 9
בן ישי, אהרון זאב, עורך שבועון, 65
בן משה, פייזי, 24
בן צבי, יצחק, 16, 35, 48, 52, 57, 64, 65, 83, 107 (214), 112 (265)
בן צבי־ינאית, רחל, 47, 61, 64, 83, 112 (265-266)
בנצינגר, עמנואל, מורה גרמני, 30, ראה גם שיק־בנצינגר, מפת ירושלים
ברוור, אברהם יעקב, 45, 64, 66, 68
ברוכוף, בית, 33, 117 (348)
ברוכוף, אברהם ג׳יהן, 90, 92
ברוכוף, ארי, 76 (איור 21)
ברוכוף, יעקב, 92
ברוכוף, יצחק, 92
ברוכוף, משיח, 92, 110 (234), 116 (335), 117 (351, 352)
בתי־כנסת, 16, 19, 32, 51, 52, 58, 74, 77, 84, 86, 90, 91, 92, 107 (188), 116 (337)
— אדוניהו, 72-73 תצלום אוויר, 75
— בבא תמה, 32, 51, 53
— יחזקאל, 72-73 תצלום אוויר, 74, 75
— מגן דוד, בית צופיוף, 84
— מהרי״ק (מורנו רבנו הרב יוסף כוגהינוף), בדרום תל אביב, 86
— מקובלים, 16, 52, 107 (191)
בתי מלון
— אמדורסקי, 79
— גולדנברג, 65, 112 (270)
גאולה, שכונה, 40 (איור 10)
גאליב, משיח, 86
גאליבוף, רפאל, 62, 86, 103 (89), 109 (231), 116 (328)
גבעת שאול, בתי המשהדים, 33, 71, הקדש (איור 19), 113 (288)
ג׳והאר, אשה משהדית, 113 (291)
גינון וצמחיה, 27, 31, 32, 42, 43 (איור 13), 61, 85, 102 (79), 105 (148)
גמנסיה העברית, 33, 67 (איור 18), 68, 70, 72-73 תצלום אוויר, 78, 83
גן ילדים עברי, 55
ג׳רג׳י, מתתיהו, 14, 74
גרוזנברג, אוסקר ישראל, עורך דין, 83
דוד דבית הלל, 15, 98 (33)
דוויק הכהן, חיים שאול, ראש ישיבת המקובלים, 52, 107 (193)
דוידוף, משפחת, 93
דוידוף, בית, 33, 47, 67 (איור 18), 68, 69, 72-73 תצלום אוויר, 82-83
דוידוף, ארי, 8
דוידוף ישששכר, הלוויתו, 43 (איור 13)
דוידוף, יוסף, 82, 83
דוידוף, נתנאל, 32
דינור (דינבורג), בן ציון, 66
דמוגרפיה
— בוכארה, יהודים, 10 11 (איור 1)
— ירושלים, יהודים, 19, 30, 34-35, 36, 38, 60-63, 75, 94, 104 (119, 123, 134), 106 (170), 110-111 (243), 111 (258-260), 113 (293), 116 (334)
דמשק אליעזר, שכונה השייכת לכולל הורודנא, 24, 100 (66)
דרויאנוב, אלתר, היסטוריון ועורך, 65
הגנה, אירגון, 64
הופיין, אליעזר זיגפריד, מנהל בנק אפ״ק, 79
הופיין, מרים, עסקנית, 79
הירשברג, אברהם שמואל, 16, 35, 39, 49, 54
הסתדרות העובדים הכללית, הוועד הפועל, 65
הפטמן יוסף, עתונאי, 65
הקדש, חצר, 31, 32 (איור 8), 33, 35, 43, 51-53, 62, 68, 72-73 תצלום אוויר, 103 (100)
הרצל, בנימין זאב, 17
התאחדות יהודי בוכארה בארץ־ישראל, 63
וולנשטין, נחום, רב אשכנזי, 79
וולף, יוסף, 10, 96 (5)
וייץ, יוסף, 65, 112 (269)
וייצמן, חיים, 79, 81 (איור 24)
וילקנסקי (וולקני), טמירה, 8, 111 (245)
וילקנסקי (וולקני), מאיר, 65
ועד שכונת הבוכארים
— חברת חובבי ציון מק״ק בוכארה וסביבותיה, 17, 18 (איור 2), 19
— קול קורא, תר״ן, 19, 20 (איור 3), 21, 24
— הועד החדש, אחרי מלחה״ע הראשונה, 62, 63, 86, 101 (62)

— תקנות חברת חובבי ציון, תרנ"א, 22, 24, 25, 25 (איור 5), 26, 27, 47, 102 (69, 74)
— תקנות, תרנ"ג, 27, 28, 102 (83)
— תקנות, תרנ"ח, 31, 32, 101 (100)
— תקנות, תרס"ד-תרפ"ה, 46, 106 (158), 116 (335)
ועדייא, חיים, 90
זכאי דוד, עתונאי, 65, 83
זכרון יעקב, מושבה, 26
זכרון משה, שכונה, 24, 68, 92
חאפיז, דוד מלמד, ראה חפץ, דוד מלמד
חברה הלאומית ליהודי סמרקאנד, 100 (42)
חברון, 14, 59
חברת חובבי ציון, ראה ועד שכונת הבוכארים
חדרה, נסיון להתיישבות חקלאית, 86
חובבי ציון, עלייה מרוסיה, 16, 17
חזקיה, חאג'י — ראה יששכרוף, חזקיה, חאג'י
חיימוב, בית, 93
חינוך — ראה תלמוד תורה
חכם, שמעון, 53, 57, 90, 108 (201-202)
חלבים (ארם צובא), 52, 57, 58, 106 (170)
חסידוף, גבריאל, 92
חפץ, בית, 72-73 תצלום אוויר
חפץ, דוד מלמד, 15, 77, 86, 100 (38)
חפץ, יחיאל, 15, 110 (237)
חפץ, ישראל, 15, 19, 77, 78
חפץ, עמנואל, 15
חפץ, שמעיה, 101 (89), 112 (279)
חרל"פ, יעקב משה, רב, 81
טאג'יר, שלמה, רב ראשי של תורכיסטאן, 36, 56, 58, 104 (127), 109 (231)
טאשקנט, 10, 12, 13, 19, 27, 56, 81, 102 (71), 104 (127), 106 (159)
טבריה, 14, 59
טהון, שרה לאה, עסקנית, 79
טולנאי, מהנדס, 62, 111 (254)
טמקין, מרדכי, 65
טשרניחובסקי, שאול, 82
יבנאלי, שמואל, עסקן פועלים, 65
יהוד, מושבה, 19
יהודאיוף, בית (הארמון), 33, 39, 41 (איור 11), 42, 47, 72-73 תצלום אוויר, 76-81, 78 (איור 22), 114 (296, 297, 301, 305, 306)
יהודאיוף, אבא, 77
יהודאיוף (בן יהודה), אהרון, 8
יהודאיוף, אלישע, 42, 76 (איור 21), 77, 78, 80, 111 (251), 114 (299, 302)
יהודאיוף, חפציבה בת אלישע, 45 (איור 15)
יהודאיוף, יצחק בן אלישע, 23 (איור 4), 76 (איור 21), 78, 80, 114 (306)
יהודאיוף (בן יהודה), ישראל, 8
יהודאיוף, מאיר, 8
יהודאיוף, משיח, 92
יהודאיוף, שלמה, 77, 78, 92
יהודית־תאג'יכית, לשון, 9, 52, 108 (199)
יוחננוף, משפחת, 93
יוחננוף, בית, 41 (איור 11), 72-73 תצלום אוויר
יוחננוף־כהן, שמואל, 93
יוניוף, בית, 72-73 תצלום אוויר
יוסף בן בבא, 15
יחזקאל חאג'י (לוי, יחזקאל בן יעקב), בית, 72-73 תצלום אוויר, 74 (איור 20)
ימין משה, שכונה, 102 (74)
יעבץ, זאב, 19, 28, 99 (51), 100 (85)
יערי, אברהם, 53, 66, 116 (328)
יפו, רחוב, 33, 38, 90-92, 109 (243)
יצחקוף, משה, 76 (איור 21)
יששכרוף, משפחת, 52, 56, 92
יששכרוף, בית, 41 (איור 11), 42, 64, 66, 100 (61), 112 (266, 273)
יששכרוף, אברהם, 8, 112 (266)
יששכרוף, חזקיה, חאג'י, 12, 14, 92
יששכרוף מרדכי, 23
יששכרוף, משה, 76 (איור 21)
הכהן, בנימין בן ר' יוחנן, 14
הכהן, פנחס, 15, 98 (34)
כהן־אהרונוב, משפחת, 75
כהן־אהרונוב, אדניהו מרדכי, חאג'י, 75
כוג'היגוף, בית, 72-73 תצלום אוויר, 85-86
כהן־כוג'היגוף, יוסף, 19, 23, 24, 32, 48, 85, 86, 107 (193), 115 (326)
כוליר, בית, 72-73 תצלום אוויר
כולל אונגרין, שכונה 24, 99 (64)
כטירצי, 27
כלנתאר, בית, 72-73 תצלום אוויר
כלנתאר, יהוד, אביו של יוסף דוידוף, 83
כנסת ישראל, שכונה, 24, 100 (66)
כצנלסון, ברל, 65
כרם אברהם, שכונה, 40 (איור 10), 41 (איור 11)
כרם אברהם, בית פין, 33, 103 (106), 114 (296)
כרם ג'יזאל, 24
כרם שלמה, שכונה, 90, 91, 116 (339)
לאניאדו, מאיר, 56, 61

לאניאדו, שלמה, 54
לובמן, מרדכי, 26, 30
לוי, יעקב, אביו של חאג'י יחזקאל, 74
לוי, מיכל בת נתנאל, אשת חאג'י יחזקאל, 74
לוי, שרה בת אליהו, אמו של חאג'י יחזקאל, 74
לונץ, אברהם משה, 32, 33, 35, 39, 51, 90
לוק, האריי, 42, 105 (146)
לובוביץ, זאב, 46
מאה שערים, שכונה, 30, 40 (איור 10), 68, 102 (76)
מאיר, יעקב, 14, 19, 21-23, 23 (איור 4), 24, 42, 56, 77, 81, 91, 92, 101 (56, 59)
מדרש שלמה, ישיבה, 84
מהוושוב, בית, 73-74 תצלום אוויר
מהוושוב, אבא חי, 8, 116 (334)
מהוושוף, יעקב, 32
מוזר, יעקב, 42
מולקנדוף, בית, 72-73 תצלום אוויר, 112 (269)
מונרוב, בית, 66, 72-73 תצלום אוויר
מוסאיוף, שלמה, בית, 28, 29, 52, 72-73 תצלום אוויר, 90, 103 (88)
מוסאיוף, יוסף, 116 (335)
מוסאיוף, רחביה, 8, 28, 68, 102 (68, 77), 103 (88)
מוסאיוף (מוצא), שלמה, 15, 19, 21, 23, 24, 26, 28, 29 (איור 6), 32, 33, 46, 48, 51, 62, 63, 68, 77, 84, 87, 101 (62), 102 (77), 106 (159), 116 (334, 339)
מוסאיוף, שלמה, ספריה, 29, 84
מוסקבה, 91, 92
מושב זקנים בוכארים, 72-73 תצלום אוויר, 77
מושב זקנים הספרדי, 92
מושבה הגרמנית, שכונה, 39
מושבות, קריאה להקמת, 50
מזכרת משה, שכונה 21, 102 (74)
המזרחי, לשכה, 66
מיוחס, יוסף, 112 (273)
מיינדורף, גי דה, בארון, 10, 98 (6)
מימון (פישמן), יהודה ליב הכהן, 81
מכבי, אגודה, 79
מלהיוף, בית, 66, 72-73, תצלום אוויר, 87, 87 (איור 28), 88
מלהיוף, כהן משה, 87
מלחמת העולם הראשונה, 32, 36, 56, 57, 60-62, 64, 87, 110 (241, 243)
מלחמת העצמאות, 94
מלחמת ששת הימים, 94
מלמד, ראובן, 38, 86, 116 (327)
מלמד־גאליבוף, בית, 72-73 תצלום אוויר, 86
מלניק, שמואל, צייר, 78
ממאן, יוסף, 10, 13, 15, 98 (4-7), 100 (33)
מנהגי אבלות, 45-46, 51
מני, מנשה, 79
מני, נחמה, עסקנית, 79
מעלות דפנה, שכונה, 40 (איור 10)
מצליח, זכריה, 10
מצליח, יוסף, 10
מקובלים, 52, 107 (191-194)
מקסימוף, בית, 33, 72-73 תצלום אוויר, 88
מקסימוף, יוסף, 88
'מרבדיה', בית חרושת לשטיחים, 67
מרוו, באסיה התיכונה, מרגואן בתלמוד, 9
מרגיליאן, באסיה התיכונה, 27
משגב לדך, בית חולים, 48, 49
משהד — ראה אנוסי משהד
משהיוף, בית, 33, 61, 64, 72-73 תצלום אוויר, 83, 111 (245)
משהיוף, שמחה, 83
משיח, חיים, 19
משכיל אל דל, חברת צדקה, 59, 110 (239), 115 (325)
משתלה, גדוד העבודה, 64, 65 (איור 16), 112 (266)
מתתוף, בית, 72-73 תצלום אוויר
נווה שלום, תכנית שכונה בירושלים שלא הוקמה, 26, 102 (74)
נווה שלום, שכונה ביפו, 91, 93, 117 (355), 118 (356)
נחום, חיים, חכם באשי, 42, 92
נחום, בית, 72-73 תצלום אוויר
נחום, נסים, 52
נחלת צבי, שכונה, 23, 40 (איור 10)
נחלת שבעה, שכונה, 28, 38, 53, 90, 92, 104 (131), 109 (243), 116 (334, 335)
ניומן, מרדכי, מו"ל, 66
ניימרק, אפרים, 10, 70
נסים, משה, 56
נשיא, יהוד, 32
נשים, 45, 105 (153)
סדר פסח תרע"ח, לחיילים יהודים משוחררים, 79, 80 (איור 23), 114 (307), 115 (308)
סולומיאק, אברהם, 91

סטורס, רונלד, 42, 61, 77, 79, 81
סילמן, קדוש יהודה, מורה, 68
סמואל, אדוין, 79, 114 (307)
סמואל, הרברט, 42, 68, 77, 81, 86, 105 (145), 116 (329)
סמסונוב, גנרל רוסי, 83
סמרכנת — ראה סמרקאנד
סמרקאנד, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 19, 27, 37, 48, 53, 56, 83, 84, 86, 100 (42), 110 (236)
סעידוף, בתי, 33, 91
סעידוף, חנה, 8
סעידוף, יצחק, 91, 116 (341)
ספיר, יעקב, 13, 99 (24)
ספרדים, עדה, יחסים עם —, 19, 21, 22, 53, 56, 57; פרוד מ־, 57-58; כספים, 59, 62, 89, 106 (170), 110 (234-238)

ספרים
— דפוס והוצאה לאור, 15, 16, 29, 52, 53, 71, 100 (32), 107 (195), 108 (196), 113 (287)
— אהבת ציון, אברהם מאפו, תרגום ליהודית תאג׳יכית, 53
— בית דוד ושלמה, סדור, תרצ״ד, 106 (164)
— ברכת האילנות, תרל״א, 16, 100 (39)
— דרכי נועם, תרס״ה, יהודה קשטיל, 53, 54, 106 (168), 108 (209)
— ׳הדרת זקנים׳, תרנ״ט, 116 (327)
— חוקת עולם, סדור תפילה, תרנ״ג, 15, 100 (31)
— חוקת הפסח, וינה, 1893, 15, 100 (34)
— חייאת אל רוח, תרנ״ח, 113 (287)
— מלים ששה, מלון, שלמה פנחסוף, 53, 108 (203)
— ספר תהלים בשלוב הויה, תרע״א, 115 (321)
סתתים בוכארים, 104 (131)
עבדול חמיד, סולטן, 91
עברות, לשון, 54, 55, 108 (214), 109 (215)
עגנון, שמואל יוסף, 64, 78, 106 (172)
עזיזולאיוף, משפחת, 75
עזריאל, אהרון, 15, 100 (38)
עזרת ישראל, שכונה, 24, 102 (66)
העיר העתיקה — ראה ירושלים העתיקה
עליות לארץ־ישראל, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 22, 27, 28, 35, 36, 51
— אנוסי משהד, 70
— אחרי מלחמת העולם הראשונה, 63
— בשנות השבעים של המאה ה־20, 94
— עליות לרגל וביקורים שנתיים, 14, 15, 16, 21, 37, 47, 48, 49, 87, 96, 100 (45), 106 (162)
— העלייה הראשונה, 26, 28
— העלייה השנייה, 61, 64, 65
— העלייה השלישית, 61, 64
עמנואלי־פילוסוף, אברהם, 17, 63, 101 (50)
עשרת השבטים, 9, 99 (15)
פאפולה, יעקב, 56
פילוסוף, משה, 76 (איור 21)
פינטו, אברהם, 56
פינטו, יוסף, 56
פיק, חיים, ראש המזרחי, 65
פישל, ולטר יוסף, חוקר יהודי המזרח, 52, 53, 75
פנחסוף, בית, 72-73 תצלום אוויר
פנחסוף (פנחסי), אהרון, 8, 14, 105 (148), 108 (205)
פנחסוף, באי באבא, 32, 75
פנחסוף, ציון, 92
פנחסוף שלמה, באבאג׳אן, 53, 72, 108 (203)
פניז׳ל, אליהו, רב ספרדי, 79
פראנקו, משה, 60
פריס, השפעת הארכיטקטורה, 26, 33
פרלמן, שמואל, עורך הארץ, 65
צדרבוים, אלכסנדר (אר״ז), עורך המליץ, 15
צופיוף, בית, 32, 72-73 תצלום אוויר, 84, 85 (איור 27), 115 (321)
צופיוף, דוד, 84
צופיוף, שלמה, 47, 52, 61, 62, 84, 101 (48), 106 (164, 167), 111 (251), 115 (321)
צוקרמן, ד״ר, 28, 29, 105 (140)
ציונות, 16, 17, 49, 100 (42)
ציונית, ההסתדרות, 62, 64, 111 (251)
צייטלין, אהרון, 65
צפת, 14, 59
צדוק יהושע, מו״ל, 66
קול קורא, תר״ן, ראה ועד שכונת הבוכארים
קול קורא, של הבוכארים ליהדות העולם, אחר מלחה״ע הראשונה, 61-62
קונסול הרוסי, חסות — ראה רוסיה, יחס אל יהודי ארץ־ישראל
קוק, אברהם, יצחק הכהן, 66, 81, 88
קוקאנד, 12, 13, 27, 56, 76, 99 (17)
קיט־רוטש, אדוארד, מושל מחוז בריטי, 42 (איור 12), 77
קיפניס, לוין, סופר, 65
קיש, פרדריק הרמן, קולונל, 63

קלוזנר, יוסף, 64, 65, 68, 83
קנדינוף, משפחת, 33, 91-93, 103 (109)
קנדינוף, בית, 33, 90, 93
קנדינוף, אהרון, 91, 117 (343)
קנדינוף, יוסף, 91
קרקע, קניה, 24, 28, 32, 101 (64-66), 102 (67)
קשאני, ראובן, 35
קשטיל, יהודה, 53, 54, 56, 108 (209), 109 (220)
ראובני, אהרן, סופר, 60, 61
ראשון־לציון, מושבה, 26
רבין כהן, פנחס, 90
רבנות הראשית, ועידת היסוד, פברואר 1921, 81
רדלר־פלדמן, י' (ר' בנימין), סופר, 65
רובינוף, בית, 72-73 תצלום אוויר, 88
רוסיה, יחס ליהודי אסיה התיכונה, 10, 12, 13, 15; פקודת הגרוש 36, 41, 50; המהפכה 61, 62, 77, 91, 98 (10-15), 99 (16-21), 107 (182)
רוסיה, יחס ליהודי ארץ־ישראל, 16, 24, 60; המהפכה 61, 62, 91, 100 (41)
רופין, ארתור, 40
רזיאל, דוד, 82
רזיאל, שושנה, בתה של חנה שפיצר, 82
רחביה, שכונה, 64, 69
רחובות, שם שכונת הבוכרים, 19, 24, 25 (איור 5), 30, 31, 33, 38, 40, 90
רחובות, מושבה, 26, 103 (88), 104 (131)
רחובות וכבישים, תכנון, 26-27, 30, 39, 102 (76)
רחובות הנהר, ישיבת מקובלים, 52, 107 (193)
רחמים, עתון בשפה יהודית־בוכארית בתורכ־סטאן, 109 (231)
רטיסבון, מנזר, 64
ריבקוף (דגים), פנחס, 103 (101)
רמז, דוד, 65
רפול, עזרא, חכם ומקובל, 107 (193)
שאולוף, בית, 72-73 תצלום אוויר
שאלוף־גול, בנימין, 43, 71, 75, 113 (287, 288)
שאולוף־גול, בנציון, 113 (287)
שאולוף־גול, ישראל, 71, 75, 113 (287)
שאולוף־גול, נתנאל, 71
שדה, יצחק, 65
שד"רים (שלוחי דרבנן), 9, 13-15, 21, 22, 38, 56, 59; אשרוף אברהם 85; אמינוף אברהם 86, 99 (23-24, 28), 110 (235-238)
שהריסווז, 27
שוק, שכונת הבוכארים, 32, 33, 68, 72-73 תצלום אוויר
שושן, יהושע, מורה, 85
שחיטה, מנהגי, 10
שיק, קונראד, 29-30, 35, 103 (94, 97)
שיק־בנצינגר, מפת ירושלים, 30, 31 (איור 7), 103 (97, 98)
שלום, דב בר, רמאשי חב"ד, 77
שמחיוף, בית, 72-73 תצלום אוויר, 88
שמחיוף, יוחנן הקטן, 32
שמש צדקה, דו"ח כספי של הוועד הבוכרי לשנים תרס"ג-תרס"ה, 108 (207)
שניאורסון, יוסף יצחק, ממנהיגי חב"ד, 114 (302)
שער ירושלים, שכונה, 116 (339)
שערי פינה, שכונה, 40 (איור 10)
שערי צדק, בית חולים, 91
שעריים, שם שכונה בירושלים שלא הוקמה, 26, 102 (74)
שפיצר, חנה, מחנכת, 80, 82
שרברק, יוסף, מו"ל, 66
שריג, תקוה, מחברת, 105 (147)
שרת (שרתוק), משה, 65
תדהר, דוד, 65
תורג'מן, ישראל, 56
תחבורה, 30, 68, 112 (279)
תימנים, 40, 41, 45, 47, 106 (170)
תל־אביב־יפו, 63, 93
תלבושות, 45, 105 (153, 155)
תלמוד־תורה, 19, 32, 53, 54, 56-58, 108 (207)
תלמוד־תורה לבנות שפיצר, בבית יהודאיוף, 80, 115 (310, 311)
תלפיות, שכונה, 64, 69
תקנות — ראה ועד שכונת הבוכארים
תרבות, בית מסחר ספרים, 65
תשכנד — ראה טאשקנט

ספר זה דן בתולדותיה ובפעולותיה של עדת הבוכארים בירושלים, מראשית עלייתם של בני בוכארה לארץ-ישראל בשנות השמונים של המאה ה-19 ועד מלחמת העולם הראשונה.

מקום נרחב מוקדש לשכונת הבוכארים, על ייחודה הרב במציאות הירושלמית של אותה תקופה, וגלגוליה בשנים שלאחר מכן. הקורא לומד להכיר את דמויותיה המרכזיות, את בתיה ואת החיים השוקקים שניהלו תושביה.

מתוך שפע המקורות בכתב ובעל-פה, שנאסף במשך שנים, הושלמה התמונה ההיסטורית של העדה, שאופייה המיוחד ושכונתה הססגונית מעוררים עניין רב עד היום.

בסידרה זו הופיעו:

ירושלים בימי הבית הראשון והבית השני

לאורכה של ירושלים החצויה - 'הקו העירוני' בירושלים

על חומותייך ירושלים

הרובע היהודי במלחמת העצמאות

גיא בן הינום ונחל קדרון - סיור במבט ספרותי